जगदीशी व्यधिकरणम्

न्याय-

जागदीशीव्यधिकरणम्

'दीपिका' टीकोपेतम्

ता. २८-८-५९ ई.

काशी

रामेश्वरानन्द

टीकाकारः—

श्रीस्वामिरामानन्दपीठाधीश्वरयतिराजयोगीन्द्र-दर्शनकेसरी-

स्वामि श्रीरामप्रपन्नाचार्यः

सौराष्ट्रप्रान्तीयशृङ्गपुर (शींगड़ा) विश्रामद्वारिकास्थशेषमठाधीशः

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, वाराणसी-१

वि० सं० २०१५] मूल्यं ४॥) [ई० १९५८

प्रकाशकः

श्रीमती सन्तोक-दामजी जोशी

बाबरा (सौराष्ट्र)

मुद्रक—

विद्याविलास प्रेस,

वाराणसी-१

॥ श्रीमते रामानन्दाय नमः ॥

अथ रामानन्दाष्टकम्

प्रयाते स्वस्थानं सतत-शुभ-दानं रघुपतौ
गता विद्या-गीता कलिभिरपनीतात्मविषया।
समुद्धर्तुं लोकान् विगत-परिशोकान् समजनि
यती रामानन्दो मुनि-वरगयन्दो विजयताम् ॥ १ ॥

विहायाशा-भोगान् विविध-विध-रोगान् कृति-भवान्
नृणां जह्वेबोधं सदसदवरोधं सुवचसा।
सदानन्दः शान्तो मदन-सम-कान्तोमल-यशाः
यती रामानन्दो मुनि-वर-गयन्दो विजयताम् ॥ २ ॥

यदीयं वाग्जालं बुध-जन-समालंकृतिकरम्
गुणानामाधानं सदयमभिधानं दर-गिराम्।
शिवानां निर्देशः श्रित-मधुर-देशः प्रमुदितः
यती रामानन्दो मुनि-वर-गयन्दो विजयताम् ॥ ३ ॥

निराधाराधारः कृत-सदुपकारः क्षिति-तले
कृपा-पारावारः श्रुतिभिरित-सारः सहृदयः।
कृतान्तो जैनानां द्विरद-यवनानां मृग-रिपुः
यती रामानन्दो मुनि-वर-गयन्दो विजयताम् ॥ ४ ॥

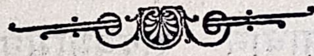
प्रणीयानन्दाख्यं जगति शुभ-भाष्यं दिन-करम्
तमश्चक्रे दूरं भव-विषय-पूरं दर-करम्।
यदाश्रित्यानन्दो भवति मति-मन्दोप्यतिशयः
यती रामानन्दो मुनि-वर-गयन्दो विजयताम् ॥ ५ ॥

यदीयं वैदुष्यं सकल-गुणि-जुष्यं सुख-करम्
विपश्यन् वागीशः श्रित-दिविषदीशस्तु विमतिः ।
नितान्तं सत्कर्मा निहित-निज-धर्मात्म-विरतिः
यती रामानन्दो मुनि-वर-गयन्दो विजयताम् ॥ ६ ॥

अतीवाखर्वद्भङ्गा सकल-मल-भङ्गा नुत-पदा
तरङ्गिण्यां गङ्गा सलिल-निधि-सङ्गावविदुषाम् ।
प्रधानः सम्मानो गत-हृदभिमानोप्रतिमभः
यती रामानन्दो मुनि-वर-गयन्दो विजयताम् ॥ ७ ॥

अयं रामो बालो विषय-विष-मालोनवरतम्
भवद्रूपं ध्यायँश्चरितमभिगायँश्च विमलम् ।
अतोमुष्मिन् दीने निखिल-गुण-हीने शुभ-मते
कृपा-दृष्टिं स्वामिन्! सुपथ-पदगामिन् प्रकुरुताम् ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीरामानन्दाष्टकं समाप्तिमगात् ॥

प्रस्तावना

अयि सरस्वतीसेवनरसिकाः !

विविधदुःखपयःपूरपूरितेऽमुष्मिन् भवाम्बुधौ निमज्जतां मानवानां समुद्धरणाय परमकारुणिकैर्महात्मभिः धर्मार्थकाममोक्षार्थेषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षमेव निरपायं साधनं मन्वानैर्मोक्षसाधनोपयोगि तत्तद्दर्शनं प्रणिन्ये। तेषु च 'प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्। आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता।' इति कौटिल्यार्थशास्त्रेण, 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती। एता विद्याश्चतस्रश्च लोकसंस्थितिहेतवः।' इति नीत्या च सर्वातिशायिनी न्यायविद्यैवेति नातिरोहितं केषामपि। 'प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं सा अन्वीक्षा, अथवा प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा, तया प्रवर्तते इति आन्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रमि'ति न्यायभाष्येण न्यायशास्त्रमेवान्वीक्षिकीति।

'प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः' इति न्यायभाष्येण न्यायदर्शनस्याभिधेयमपि स्पष्टं प्रतिपादितं भवति। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदाच्चतुर्विधं प्रमाणम्, इतरेषामर्थापत्त्यादीनां तत्रैव यथायथमन्तर्भावात्।

'तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः' इति न्यायसूत्रेण चात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरेव मोक्षः। दुःखनिवृत्तौ आत्यन्तिकत्वञ्च—स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वम्, युगपदुत्पन्नसमानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुणध्वंससमानकालीनत्वं वा। एतादृशदुःखनिवृत्तिस्तु—गृहीतजन्मविनाश-भाविजन्माभावौ विना न सम्भवति। भोगायतनशरीराभावे च व्यापकेनाप्यात्मना समं बुद्ध्यादीनां नवानां विशेषगुणानां सम्बन्धो दुरुपपाद्यः। अतएव मुक्तात्मनां निर्गुणत्वमभ्युपेयते तार्किकप्रवरैः। तथा चाभाणकः—'स्वरूपैकप्रतिष्ठानः परित्यक्तोऽखिलैर्गुणैः। ऊर्मिषट्कातिगं रूपं तदस्याहुर्मनीषिणः। संसारबन्धनाधीनदुःखक्लेशाद्यदूषितमि'ति। षडूर्मयस्तु—बुभुक्षा-पिपासा-लोभ-मोह-शीतातपाः। तत्र

बुभुक्षापिपासे प्राणस्य, लोभमोहौ मनसः, शीतातपौ शरीरस्य क्लेशदायकाविति क्लेशविशेषा एवोर्मिपदेन गृह्यन्ते । सुखाभावे च मुक्तात्मनां आनन्दोपलब्धि-र्दण्डापूपायितैव । तथा च 'मुक्तात्मन आनन्दस्वरूपत्वमि'ति वेदान्तिसि-द्धान्तो न विचारं सहते । 'आनन्दं ब्रह्मे'ति वाक्ये आनन्दशब्दो दुःखा-भावे उपचर्य्यते, अपनीते भारे 'सुखी संवृत्तः' इति भारवाहीव । अतएव आनन्दमिति नपुंसकत्वमपि सङ्गच्छते । एतेन न्यायदर्शनस्य प्रयोजनमपि सूपपादं भवति ।

गौतमेन च 'दुःख-जन्म-प्रवृत्ति-दोष-मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदन-न्तरापायादपवर्गः' इति सूत्रेण मोक्षमार्गोपि प्रादर्शि । एतस्यायमाशयः—'कार-णमन्तरा कार्योत्पत्तिर्न जायते' इति सिद्धान्तात् प्रतिकूलवेदनीयात्मकं दुःखं प्रति जन्म कारणम्, जन्म च आत्मनः शरीरेणाद्यक्षणसम्बन्धः शरीरधारणमिति यावत् । जन्म प्रति शुभाशुभात्मिका प्रवृत्तिः कारणम् । प्रवृत्तिं प्रति रागद्वेषा-त्मको दोषः कारणम् । दोषं प्रति अतस्मिंस्तद्बुद्धिरूपं मिथ्याज्ञानं कारणम् । एवञ्च दुःखबहुलं संसारं प्रति मूलभूतं कारणं मिथ्याज्ञानमेवेति सिद्धम् । 'कारण-नाशेन च कार्यनाशः' इति राद्धान्तात् सर्वानर्थबीजभूतं मिथ्याज्ञानं विनाश्यम् । षोडशपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां जायमानेन तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञाननाशे रागद्वेषयोर्नाशः, तन्नाशे च शुभाशुभयोर्नाशः, तयोर्नाशे तु शरीरापायः, शरीरा-पाये दुःखापायरूपो मोक्षो निष्प्रत्यूह एवेति ।

उद्योतकरमते तु—निःश्रेयसं द्विविधम्, परापरभेदात् । परनिःश्रेयसं विदेहमुक्तिः, अपरनिःश्रेयसं जीवन्मुक्तिः, उभयत्र तत्त्वज्ञानमेव कारणम् । इयांस्तु विशेषः—कर्म द्विविधम्, सञ्चितं प्रारब्धञ्च । तत्र तपस्यादिना सञ्चित-कर्मणां विनाशेपि प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इति सिद्धान्तः । एवञ्च 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः । मत्वा तु सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ।' इति स्मृत्या श्रवण-मनन-निदिध्यासनैः तत्त्वसाक्षात्कारे जातेपि प्रारब्धकर्मणि सावशेषे जीवन्मुक्तिः, निःशेषे प्रारब्धकर्मणि तु विदेहमुक्तिः । अतएव तत्त्व-दर्शिनः प्रारब्धकर्मोपभोगाय कायव्यूहं रचयन्तीति ।

तदेतन्न्यायदर्शनं पदार्थशास्त्रात्मकं मैथिलकुलावतंसैर्गौतमादिभिः परिपुष्टीकृतं प्राचीनन्यायपदेन व्यवह्रियते। प्रमाणशास्त्रात्मकं गङ्गेशोपज्ञेयञ्च नव्यन्यायपदेन व्यपदिश्यते। एतस्यैव महाभागस्य सर्वक्लेशापहश्चिन्तामणिरिव 'चिन्तामणि'ग्रन्थरत्नं विश्वेषां मनांसि समाह्लादयति। अयञ्च मिथिलाराज्यान्तर्गतमङ्गरौनीभुवं स्वजन्मना भूषयामासेति निर्विवादम्। नव्यन्यायजनकोयं खण्डनखण्डखाद्यकर्तुर्द्वादशशताब्द्यां वर्तमानस्य श्रीहर्षस्य मतमुपापीपदत्। पक्षधरापरपर्य्यायः श्रीजयदेवमिश्रस्तु 'आलोक'नाम्न्या टीकया चिन्तामणिमालोकयामास। जयदेवमिश्रस्य कालः त्रयोदशशताब्द्या उत्तरार्द्धः। एवञ्च चिन्तामणिकृतः कालस्त्रयोदशशताब्द्याः पूर्वार्द्ध इत्यनुमीयते।

चिन्तामणिग्रन्थरत्नस्य आलोक-प्रकाशादिटीकासु बह्वीषु विद्यमानास्वपि नैकापि रघुनाथशिरोमणिकृताया विवरणात्मिकाया दीधितेर्गुणगरिमाणं भजते। बङ्गीयतार्किकेषु श्रेष्ठतमो दीधितिकारस्तु षोडशशताब्द्यां बङ्गीयभुवमलञ्चकार। एतस्य तार्किकप्रतिभामद्वितीयां विलोक्य नवद्वीप(नदिया)-वास्तव्या विपश्चिदपश्चिमा एनं 'शिरोमणी'त्युपाधिना सदकार्षुः। अयं वासुदेवसार्वभौमस्यान्यतमः शिष्यः। एतस्या दीधितेराशयं रहस्यं विदित्वा जगदीशतर्कालङ्कारो रहस्याभिधां टीकां विरचय्य स्वकीयामलौकिकीं प्रतिभां प्राकाश्यतां निनाय। तर्कालङ्कारोपि सप्तदशशताब्द्यां बङ्गभुवमेव दीपयामास। एतस्य शेमुषीजुषोपरा कीर्तिलता शब्दशक्तिप्रकाशिकाभिधाद्यापि बुधमण्डलगगनं चुम्बति। यस्या विषये 'जगदीशस्य सर्वस्वं शब्दशक्तिप्रकाशिके'ति लोकभणितिर्विदुषां रसनां भृशं स्पृशति।

एवञ्च गङ्गेशोपाध्यायस्य व्यधिकरणाभिधमेकमेव प्रकरणं रघुनाथजगदीशाभ्यां परिबृंहितं स्वतन्त्रग्रन्थरूपतां भजते।

दीपिकाटीकाकर्तुः परिचयः

यद्यपि प्रथितयशसां महात्मनां जीवनचरित्रमतिनिगूढमेव तिष्ठति । तथापि टीकाकर्तुर्यतिप्रवरस्य चिरन्तनसम्पर्केण मया यत्किञ्चिदवेदि तदेवाधोनिर्दिश्यते । १९६३ वैक्रमाब्दे चैत्रशुक्लरामनवम्यां स्वजनुषानुगङ्गं वाराणसीक्षेत्रमलङ्कुर्वन् पित्रोरानन्दवर्धनो 'रामप्रसाद' इति कृतनामधेयो बालोयं सांसारिकविषयविषज्वालानालीढोपि गृहीतधर्मविग्रहाया अन्नपूर्णास्वरूपाया मातुः 'गुलाब'देव्याः शासनाद् गृहं त्यक्तुं न शशाक । एतस्य यतीन्द्रस्य लक्ष्मणप्रसादनामधेयोनुज एका सहोदरा चास्ताम् ।

श्रीविश्वेश्वरपादपद्मङ्गतायां मातरि सकलसुखसाधनसमवेतमपि पितुः विश्वम्भरप्रसादशर्मणः सदनं पूर्वजननसंस्कारोद्बोधेन तृणमिव परित्यज्य त्रयोदशवर्षदेशीयः श्रीरामप्रसादः परमपुरुषार्थसाधिकां करुणावरुणालय-श्रीमद्राघवपदपङ्कजभक्तिं विरक्त-दान्त-शान्तगुरुवरचरणशरणमात्रसाध्यां मन्वानस्तीर्थेषु चिरमटाट्यां कुर्वन् महामहोपाध्यायपदवीभाजो न्यायमीमांसावेदान्तादिसकलशास्त्रनिष्णातस्य श्रीमद्रामानन्दसम्प्रदायसिद्धान्तसमुन्नायकस्य श्रीरघुवराचार्यस्य शरणमाययौ । ततो गृहीतदीक्षः श्रीरामप्रपन्नाचार्यनामधेयतां प्रपन्नः समेधमानवैराग्यसम्पन्नोप्रतिमप्रतिभासमञ्चितः प्राच्य-नव्योभयन्यायप्राप्तप्रकर्षवैदुष्यो व्याकरण-वेदान्तादिदर्शननदोष्णोङ्गीकृतयोगमार्गः शरीररक्षणमात्रसाधनं टाटाम्बरं वसानः कन्दमूलपयोमात्रं भुञ्जानो मदीयसदाग्रहणेन न्यायपठनशालिनामन्तेवसतामसौविध्यं दर्शं दर्शं जागदीशीव्यधिकरणस्य कस्याश्चन टीकाया आवश्यकतामाकलय्य दीपिकाभिधां टीकां निरमात् । एतदीयत्यागिता-विरागिता-सदुपकारितादिगुणगणगरिमावर्जितमानसेन सौराष्ट्रप्रशासनेन २०।११।१९५२ तमे ईस्वीये वर्षे समर्पितं श्रीरामानन्दपीठापरनामधेयं 'शींगड़ा'मठं निर्ममो निरहङ्कारः सन् शुशासत् प्राचीनगुरुकुलनियमग्रहणग्रहिलो विजितान्तरिकरिपुः विद्वत्प्रियतापाटवो देववाणीसमुपासकः परदुःखासहिष्णुश्छात्राणां भोजनाच्छाद-

टीकाकारः

नादिसर्वविधसौविध्यप्रदानेन सुप्रसिद्धं श्रीरघुवर सं० महाविद्यालयं सञ्चालयति। यत्र चासामनेपालानेकप्रान्तीया बहुशोन्तेवसन्तः प्राचीनपरिपाट्याधीयानाः प्राचीनगुरुकुलं स्मारयन्ति। अन्तेवासिनां सौकर्य्यार्थं विशालः श्रीरामानन्द-पुस्तकालयो यत्र चकास्ति। 'स्थानाभावेन निराशो भूत्वा न कोपि छात्रः परा-व्रजतु' इति महती प्रतिज्ञा यतिप्रवरस्य।

महाविद्यालयस्य गुरुणा कार्यभारेणाक्रान्तोपि तदीयनिरुपधिस्नेहेन संशो-धनकार्यं त्यक्तुं नाशकम्। अतो यथामति संशोधितयानया टीकया यदि न्याय-मधिजिगांसमानानामन्तेवासिनामल्पोप्युपकारो भवेत्तदा टीकाकर्तुः स्वस्य च परिश्रमं सफलं मंस्ये।

आशासे च 'गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः। हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः।' इति न्यायेन सुधीजनैरत्र जातास्त्रुटयः क्षंस्यन्त इति।

प्रकाशयित्र्याः परिचयः

अद्य मातृकल्पायाः 'सन्तोकदामजी जोशी'ति नाम्ना प्रसिद्धाया अस्य पुस्तकस्य प्रकाशयित्र्याः परिचयं ददद्हं निजवचनं पूतीकरोमीति महान् प्रमोदावसरः।

इयञ्च सौराष्ट्रप्रदेशान्तर्गते 'वावरा'नामधेये ग्रामे औदिच्यसहस्रब्राह्मण-कुले १९०० ईस्वीयजनवरीमासस्य प्रथमे एव दिवसे जोशीत्युपाह्वस्य 'दामजी' नाम्नः पितुर्गृहे गङ्गास्वरूपायाः 'जवलबाई' महाभागाया अङ्कं भूषयाञ्चक्रे। एतस्या एक एवानुजन्मा सहोदरः मोम्बासानगरे मुद्रणालयाधिपतिः बी. ए. परीक्षोत्तीर्णः 'श्री माऊजीदाम जी' नामधेयः स्ववंशं दीपयते।

कुलक्रमानुसारमेतस्याः परिणयं नवमे एव वर्षे पितरौ कारयामासतुः। पूर्वजननदुरदृष्टदोषेण वर्षाभ्यन्तरे एव वैधव्यमापन्नामिमां विलोक्य भृशं शोकानलपीडितौ मातापितरौ जीवनसुयापनसाधनं शिक्षणमेव मन्वानावध्येतुं प्रोत्साहयामासतुः। पूर्वं 'राजकोट'नगरस्थिते 'फिमेल ट्रेनिंग कौलेजे' परतश्च गायकवाडमहाराजेन प्रदत्तां छात्रवृत्तिं लब्ध्वा बडौदानगरे एव गुर्जरभाषाया सीनियरपरीक्षां यावदधीतेस्म। प्रारंभे चाध्यापनकार्यं १९१७ ई० तो भूत-पूर्वबडौदाराज्यान्तर्गत-ऊंझादिनगरस्थितायां कन्यापाठशालायां विंशतिमुद्रा-मात्रवेतनेन। एतदीयरक्षणदक्षस्तातो न कदाचिदपि यावज्जीवमेतस्याः सङ्गं विजहौ। अल्पीयसा वेतनेनैव स्वीयानुजाय बी. ए. पर्यन्तमध्ययनव्ययं ददती भ्रातृजायामपि पुपोष। ऊंझानगरे एव महामहोपाध्यायपदवीभाजो वेदान्त-केसरिणः स्वामिश्रीरघुवराचार्यस्य सदुपदेशामृतं पिबन्ती 'अदीक्षितस्य जनस्य कर्म विफलं भवति' नारीणामपि राममन्त्रेधिकार इति ज्ञात्वा ब्रह्मभूय-प्राप्तिमार्गप्रदर्शकं ब्रह्मनिष्ठं तमेव महान्तं मन्वाना श्रीराममन्त्रदीक्षां लेभे। ततः १९२५ ईस्वीयेप्रिलमासे निजानुजेनाहूतेयं ब्रिटिश ईस्ट अफ्रिका राज्या-न्तर्गते मोम्बासानगरे 'गवर्नमेन्ट इन्डियन गर्ल्स विद्यालये'ध्यापनकार्यं

श्रीमती शन्तोकदाम जी जोसी

प्रारेभे । अध्यापनकार्यतो निवृत्ता भूत्वा १९५४ ईस्वीयाप्रिलमासत इहैव स्थित्वा गुरोः कीर्तिलताभूतं श्रीरघुवरमहाविद्यालयं व्यवस्थावारिणानुदिनं सिञ्चति, मातेवान्तेवसतामध्यापकानाञ्च हितकारिणी । अध्यापनतो निवृत्ति-समये ब्रिटिशप्रशासनेन पेन्शनग्रेजुटीरूपेण सप्तसहस्रमुद्राभिः पुरस्कृता साम्प्रतं प्रतिमासं भारतीयमुद्रया पेन्शनरूपेण शतत्रयं लभते । गवर्नमेन्ट इण्डियन गर्ल्स विद्यालये छात्राणां मनोरञ्जनसाधनार्थं दानरूपेण सहस्रद्वयं शिलिंगं ददौ । विद्वत्प्रकाण्डाय ब्रह्मचारिणे स्वामिश्रीभगवदाचार्याय तीर्थादि-यात्रायै पञ्चविंशतिसहस्रमदात् । अत्रत्यानामन्तेवासिनामध्ययनादावसौवि-ध्यमालोच्य पञ्चदशसहस्रमुद्राणां व्ययेन विद्युद्यन्त्रव्यवस्थां कारितवती । शींगड़ाजनताया जलाद्यसौविध्यं दृष्ट्वा जलादिव्यवस्थायै सहस्रद्वयं साहाय्यम-र्पयामास । किमधिकम्—एतस्याः सर्वोपि धनराशिः परोपकारे एव व्ययीभवति, भविष्यति च । एतस्याः पितरौ धन्यौ, ययोः कुले एतादृशी पुत्री जाता । वस्तुत एतस्याश्छत्रच्छायामुपाश्रिता वयमन्तेवासिनश्च धन्याः ।

अन्ते च परात्परश्रीरामचन्द्रप्रभोरेतस्याः स्वास्थ्यं दीर्घजीवित्वञ्च याचमानो विरमामीति ।

मकरसंक्रान्तिः २०१३
१४।१।१९५७ } —ताराकान्त झा

विषय-सूची

विषयाः | पृष्ठाङ्काः

* श्रीमते रामानन्दाय नमः *

जागदीशीव्यधिकरणम्

❀ चिन्तामणिः ❀

अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र समवायितया वाच्यत्वाभावो घटे एव प्रसिद्धः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वात्। न चैवं घट एव व्यभिचारः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः, न च वाच्यत्वाभावस्तादृशो घटे इति चेत्–तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्याभावो व्याप्तिः, तथा चाप्रसिद्धिः।

❀ दीपिका ❀

पितुः शास्तिं धृत्वा सुभगमपि हित्वा निजपदम्।
वनं व्यालाकीर्णं सदनमिव मत्वा सुखकरम्॥
दशास्यं हन्तारं सततमवितारं सुरजनान्।
नमामि श्रीरामं जनकतनयाभूषिततनुम्॥ १॥
चार्वाकादिसमस्तनास्तिकवचः सन्दूषणैर्भूषितम्।
रामानन्दगुरुं परं यतिवरं भाष्यादिसम्भाषिणम्॥
स्मृत्वा चापि सुधोपमामनुभवानन्दोक्तिमानन्दाम्।
ध्यायं ध्यायमनुक्षणं रघुवरं वेदान्तपञ्चाननम्॥ २॥
रामप्रपन्नयोगीन्द्रः स्मृत्वा भूयो गुरोर्वचः।
करोमि दीपिकां टीकां जानकीजानितुष्टये॥ ३॥

अथ साध्याभावादिघटितव्यभिचाराभावरूपव्याप्तौ वाच्यत्वादिसाध्यककेवलान्वयिस्थले साध्याभावस्य साध्यवदन्यत्वस्य चाप्रसिद्ध्या प्रसक्तामव्याप्तिं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभ्युपगन्तृसोन्दड़मतमालम्ब्योद्धर्तुमाशङ्कते चिन्तामणिकारः-अथेति । अत्राथशब्द आशङ्कार्थकः, 'ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ' इत्यभियुक्तोक्त्याऽन्यार्थमुपनीयमानोदकुम्भदर्शनवन्मङ्गलार्थकोऽपि सम्भवेदिति । परममूले-समवायितयेति । तृतीयार्थो वैशिष्टयम्, 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमि'ति कात्यायनवार्तिकेन विहितायास्तृतीयायाः सम्बन्धार्थकत्वात् । उक्तञ्च-पदवाक्यरत्नाकरे-'प्रकृत्यादिगणाज्जाता तृतीया तु तदात्मताम् । अवच्छेदकतावृत्ति प्रकारत्वादि शंसती'ति । प्रकृत्यादेराकृतिगणत्वात् समवायितयेत्यत्र तृतीया भवति । अत एव-द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयतावान् घट इत्यन्वयबोधाभिप्रायेण 'द्रव्यत्वेन विषयो घट' इति प्रयोगे द्रव्यत्वेनेत्यत्र तृतीया सिद्ध्यति । तच्च-वैशिष्ट्यं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपम्, तस्य वाच्यत्वाभावेऽन्वयः । तथा च समवायित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाभावस्य घटादौ प्रसिद्ध्या न केवलान्वयिस्थले साध्याभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तिरिति शङ्कितुराशयः ।

ननु प्रतियोगिना साकमत्यन्ताभावस्य विरोधेन वाच्यत्वरूपप्रतियोगिमति घटादौ कथं समवायित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाभावस्य प्रसिद्धिरिति चेन्न—अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिना सममेव विरोधेन समवायित्वादिरूपव्यधिकरणधर्मविशिष्टवाच्यत्वादेरधिकरणाऽप्रसिद्ध्या विरोधाभावात् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नेत्यादिना मैथिलकुलावतंसस्य चिन्तामणिकृतोऽप्ययमेवाशयः ।

अथ किमिदं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्—न तावत् स्वप्रतियोग्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्, तदनुगमश्च-अभावविशिष्टत्वम्, वै० च-स्वतादात्म्य-स्वप्रतियोग्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन । तथा सति समनियताभावयोरैक्यमते घटत्वेन पटाभावस्य पटत्वेन घटाभावरूपतया घटत्वेन पटाभावस्य प्रतियोगी घटोऽपीति तत्र घटत्वस्य वर्तमानत्वेन प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्याऽप्रसिद्ध्याऽसम्भवाऽपत्तेः । न च स्वाश्रयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वन्निवेशनीयम्, तदनुगमश्च-प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकाभावत्वम्, वै० च-स्वतादात्म्य-स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठाऽवच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन तथा च नोक्तदोषः, समनियताभावयोरैक्येऽपि प्रति-

योगितयोर्भेदादिति वाच्यम्—एवमपि विशिष्टसत्तया गुणो नास्तीत्यभावस्यासंग्रहाऽपत्तेः, स्वाश्रयवृत्तित्वस्यापि स्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वाच्यतया संयोगेन घटत्वेन गुणो नास्तीत्यभावस्यासंग्रहापत्तेश्च ।

अत्र केचित्—अवच्छेदकताविशिष्टप्रतियोगिताकत्व-प्रतियोगिताविशिष्टनिरवच्छिन्नाऽवच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्व—एतदन्यतरवदभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः । प्रतियोगितायाम् अवच्छेदकतावै० च-स्वनिरूपकत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । प्रतियोगितावै० निरवच्छिन्नाऽवच्छेदकतायां स्वनिरूपितत्व—स्वाश्रयनिष्ठाधिकरणतात्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वाश्रयनिष्ठनिरवच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । विशिष्टसत्तया गुणाभावादिसंग्रहाय प्रथमदलोपादानम्, निरवच्छिन्नाऽवच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावसंग्रहाय द्वितीयदलप्रवेशः । तत्र चावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वाप्रवेशे रजतत्वत्वेन रजतत्वेन रजतत्वत्वेन रजतत्वविशिष्टावगाहिज्ञानं नास्तीत्यभावेऽतिव्याप्तेः, तज्ज्ञाननिष्ठाऽधिकरणतासामान्ये तादृशावच्छेदकताश्रयनिष्ठनिरवच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितत्वाभावसत्त्वात् । एवं सम्बन्धघटकनिरूपकतायां निरवच्छिन्नत्वाप्रवेशे स्वरूपतो रजतत्वेन रजतत्वत्वेन रजतत्वविशिष्टावगाहिज्ञानाभावस्यासंग्रहापत्तेः, तज्ज्ञाननिष्ठाधिकरणतायां रजतत्वत्वावच्छिन्नरजतत्वनिष्ठनिरूपकतानिरूपितत्वसत्त्वादिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु—प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकाभाव एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावपदार्थः । प्रतियोगितायां प्रतियोगितावै० च-स्वतादात्म्य-स्वाश्रयनिष्ठाऽधिकरणतानिरूपितनिरूपकताविशिष्टाऽन्यावच्छेदकताकत्वोभयसम्बन्धेन । अवच्छेदकतायां निरूपकतावै० च-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व—स्वसामानाधिकरण्य—स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व—स्ववृत्तित्व—एतच्चतुष्टयसम्बन्धेन । स्ववृत्तित्वञ्च—स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वरूपेण बोध्यम् । अत्र स्वपदेनावच्छेदकता ग्राह्या । यथा-घटत्वेन पटाभावीयपटनिष्ठप्रतियोगितायां तादृशपटनिष्ठप्रतियोगितावैशिष्ट्यं वर्तते, तथा हि—पटनिष्ठप्रतियोगितायां तादृशप्रतियोगितातादात्म्यं वर्तते, एवं स्वं प्रतियोगित्वम् तदाश्रयः पटस्तन्निष्ठाऽधिकरणतानिरूपितनिरूपकता पटत्वे वर्तते, इति निरुक्तप्रसिद्धचतुष्टयसम्बन्धेन तादृशनिरूपकताविशिष्टा पटत्वनिष्ठैवावच्छेदकता, तदन्यघटत्वनिष्ठाऽवच्छेद-

कताकत्वमपि तादृशपटनिष्ठप्रतियोगितायां वर्तत इति घटत्वेन पटाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वमिति ।

अत्र प्रसिद्धचतुष्टयसम्बन्धघटकस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे कालिकेन घटत्वस्य पटेऽपि सत्त्वेन स्वाश्रयपटनिष्ठाऽधिकरणतानिरूपितघटत्वनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतावैशिष्ट्यस्य स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां सत्त्वेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्य घटत्वेन पटाभावस्य संग्रहो न स्यादतस्तन्निवेशः । तद्दलप्रवेशे तु-तादृशघटत्वनिष्ठनिरूपकतावच्छेदक-कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां नास्तीति तदन्यावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्य घटत्वेन पटाभावस्य संग्रहो भवति ।

एवं स्वसामानाधिकरण्यदलानुक्तौ स्वाश्रय-पट-निष्ठाधिकरणतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नपटत्वनिष्ठनिरूपकतावैशिष्ट्यस्य स्वावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन घटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां वर्तमानत्वेन घटत्वेन पटाभावस्य संग्रहो न स्यात् । स्वसामानाधिकरण्यप्रवेशे तु घटत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां पटत्वनिष्ठनिरूपकतासामानाधिकरण्यविरहेण पटत्वनिष्ठनिरूपकताविशिष्टान्यत्वं घटत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां वर्तते इति नासंग्रहः । स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वदलानुक्तौ तु विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वरूपतो (निरवच्छिन्न) रजतत्वनिष्ठनिरूपकतानिरूपिताधिकरणताशालि-रजतत्वावगाहिज्ञानाभावस्य रजतत्वत्वावच्छिन्नविषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नरजतत्वनिष्ठावच्छेदकताकज्ञाननिष्ठप्रतियोगिताकरूपस्य संग्रहो न स्यात्, यतो हि स्वाश्रय-रजतत्वावगाहिज्ञाननिष्ठाधिकरणतानिरूपितरजतत्वनिष्ठविषयित्वसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतावैशिष्ट्यमेव रजतत्वत्वावच्छिन्नरजतत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकविषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन वर्तत इति तादृशनिरूपकताविशिष्टान्यत्वं रजतत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां नास्ति । तत्प्रवेशे तु नासंग्रहः, रजतत्वनिष्ठनिरूपकतायाः स्वरूपतो भानेन स्वं रजतत्वनिष्ठनिरूपकत्वम्, तदनवच्छेदकं रजतत्वत्वम्, रजतत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता च रजतत्वत्वावच्छिन्नेति रजतत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वाभावात् । एवं स्ववृत्तित्वदलानुक्तौ स्वरूपतो-निरवच्छिन्न-रजतत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताकस्य रजतत्वत्वावच्छिन्नविषयित्वसम्बन्धावच्छिन्न-

रजतत्वनिष्ठनिरूपकतानिरूपिताऽधिकरणताशालिज्ञानाभावस्य संग्रहो न स्यात्, यतश्च निरवच्छिन्नरजतत्वनिष्ठ प्रतियोगितावच्छेदकतायां रजतत्वत्वावच्छिन्न विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नरजतत्वनिष्ठ निरूपकतावैशिष्ट्यमेव स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकविषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदक-घटत्वाद्यनवच्छिन्नत्वैतत्रितयसम्बन्धेन वर्तते। स्ववृत्तित्वप्रवेशे तु-स्वं निरवच्छिन्नरजतत्वनिष्ठावच्छेदकत्वम्, तदनवच्छेदकं रजतत्वत्वम्, तदवच्छिन्नत्वस्यैव रजतत्वत्वावच्छिन्नरजतत्वनिष्ठ निरूपकतायां वर्तमानत्वेन स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वरूपेण स्ववृत्तित्वविरहान्न तादृशरजतत्वनिष्ठावच्छेदकतायां तादृशनिरूपकतावैशिष्ट्यमिति न दोषः।

न चैवमपि स्वानवच्छेदकत्वमित्यस्य स्वावच्छेदकभिन्नत्वमर्थः। तथा चैकत्र निरूपकताया अपरत्रावच्छेदकतायाश्च निरवच्छिन्नत्वेन स्वावच्छेदकाप्रसिद्ध्या तद्भिन्नत्वस्याप्यप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, अवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्वस्यैव स्वानवच्छेदकत्वपदार्थत्वात्, तथा च पूर्वत्र निरूपकताया अपरत्रावच्छेदकतायाश्चाभावोऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन रजतत्वत्वे वर्तत इति नाप्रसिद्धिरिति भावः।

❀ दीधितिः ❀

समवायितयेति। वाच्यत्वन्न यथा समवायि तथा वक्ष्यते, घटादिसमवायितयेत्यर्थ इत्यप्याहुः।

❀ जागदीशी ❀

नन्वीश्वरेच्छारूपवाच्यत्वस्य गुणत्वादिसमवायित्वात् समवायित्वं न तद्व्यधिकरणधर्म इत्यत आह—वाच्यत्वमिति। अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाविषयत्वं पदार्थान्तरं वा वाच्यत्वम्, न तु तादृशेच्छामात्रम्, अतिप्रसक्तत्वात्, तच्च न कस्यापि समवायीति भावः। समवायितयेति मूलस्य समवायिकारणतयेत्यर्थ इत्यप्याहुः।

❀ दीपिका ❀

अथ पदशक्तिरेव वाच्यत्वपदार्थः, पदशक्तिश्च अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिका भगवदिच्छैव, न तु पदार्थान्तरम्, अवश्यक्लृप्तपदार्थेनैव चरितार्थत्वसंभवेऽतिरिक्तपदार्थकल्पनस्यानौचित्यात्, एवञ्च समवायप्रतियोगित्वरूपस्य समवायानुयोगित्वरूपस्य वा समवायित्वस्य भगवदिच्छारूपवाच्यत्वे वर्तमान-

त्वेन समवायित्वस्य वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगितायाः कथं व्यधिकरणधर्मत्वमित्याशङ्कते—**नन्विति । गुणत्वादीति ।** गुणत्वादिप्रतियोगिकसमवायित्वादित्यर्थः । आदिना इच्छात्वादेः परिग्रहः । **तद्व्यधिकरणेति ।** वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगिताया व्यधिकरणधर्म इत्यर्थः । **अस्माच्छब्दादिति ।** अत्र ज्ञायमानपदस्य शाब्दबोधकरणत्वमते जन्यत्वं पञ्चम्यर्थः । पदज्ञानस्य करणत्वे ज्ञानजन्यत्वमर्थः, तस्य च बुधधात्वर्थे बोधे स्वरूपसम्बन्धेनान्वयः, बोधस्य च निरूपितत्वसम्बन्धेन तव्यप्रत्यार्थे विषयत्वे सम्बन्धः, विषयत्वस्य च स्वरूपेण प्रथमान्तार्थेऽन्वयः, विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वेन इदम्पदार्थस्याभेदसम्बन्धेन शब्देऽन्वयः, तथा च एतत्पदजन्यबोधविषयतावान् अर्थ इति फलितोऽर्थः । अत्र या बोधविषत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यता सैव पदशक्तिः, तदेव वाच्यत्वम् । किञ्चेश्वरेच्छारूपायाः शक्तेर्वाच्यत्वपदार्थे वच्धातुनैव शक्तिरूपपदार्थलाभसंभवेन ण्यत्प्रत्ययस्य निरर्थकत्वमपि स्यादिति भावः ।

ईश्वरानभ्युपगन्तृमीमांसकमते ईश्वरेच्छाविषयत्वरूपं वाच्यत्वन्न संभवतीत्यत आह—**पदार्थान्तरं वेति ।** विषयतात्वादीनामिव वाच्यत्वस्यातिरिक्तपदार्थत्वमिति भावः । **अतिप्रसक्तत्वादिति ।** लाक्षणिकापभ्रंशादिस्थले वाचकत्वातिप्रसङ्गादित्यर्थः, ईश्वरेच्छाया अबाधितसर्वविषयकत्वेन तीरादिलक्ष्यार्थे गगरीप्रभृत्यपभ्रंशार्थे च तादृशेच्छायाः सत्त्वादिति भावः ।

अथ ईश्वरेच्छारूपवाच्यत्वमङ्गीकुर्वतां जरन्नैयायिकानां मते समवायित्वं न तद्व्यधिकरणधर्म इत्यत आह **दीधितौ—घटादिसमवायितयेत्यर्थ इति ।** तथा च घटादिसमवायित्वमित्यस्य घटादिप्रतियोगिसमवायानुयोगित्वमित्यर्थेन तस्य च कपालादावेव सत्त्वेनेश्वरेच्छारूपवाच्यत्वे नास्तीति भावः । यथाश्रुतपरतयैवोपपत्तौ समवायिपदस्य विशेषपरतया व्याख्यानमनुचितमित्याहुरित्यनेनास्वरसः सूचितः ।

ननु समवायस्यैकत्वेनेच्छायां गुणत्वसमवायसत्त्वे घटप्रतियोगिकसमवायोऽप्यस्तीत्यत आह—**समवायितयेति मूलस्येति ।** तथा च इच्छायाः समवायिकारणत्वविरहान्न दोष इति भावः ।

नन्वेवं रीत्या साध्याभावस्य प्रसिद्धावपि समवायित्वेन वाच्यत्वाभाववति घटे ज्ञेयत्वादिहेतोः सत्त्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचार एवेत्याशङ्कते-परममूले—**न चैवमिति ।** एवम् = निरुक्तरूपेण साध्याभावप्रसिद्धावपि । व्यभिचाराऽऽशङ्कां निराकरोति—**साध्यतावच्छेदकेत्यादि ।** **व्यभिचार इति ।** न तु साध्याभाव-

वदवृत्तित्वमात्रं व्यभिचार इति भावः । न चेत्यस्य नहीत्यर्थः । तादृशः = साध्यताव-च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । अयमाशयः—साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकाभाव एव व्यभिचारघटकः, समवायित्वेन वाच्यत्वाभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूत-वाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन न व्यभिचारघटकत्वमिति ।

ननु निरुक्तदिशा व्यभिचारपदार्थवर्णनेऽपि तादृशव्यभिचाराभावस्यैव व्याप्तिपदार्थ-तया तावतापि व्याप्तिघटकसाध्याभावाप्रसिद्धिस्तदवस्थैवेत्याह—**तर्हीति। तादृशेति।** साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यर्थः ।

❀ दीधितिः ❀

प्रमेयसाध्यके च भावत्वेनाभावानामभावत्वेन भावानां वह्नित्वेन निर्वह्नौ अवृत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वादिना विरुद्धघटत्वपटत्वो-भयाभ्यां च प्रमेयमात्रस्याभावः सुलभः ।

❀ जागदीशी ❀

नन्विदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समवायितया वाच्यत्वाभावस्य प्रसिद्धावपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ तदप्रसिद्धेरनुद्धारान्मूलस्य न्यून-त्वमत आह—प्रमेयेति । भावत्वेनाभावानामभावः सुलभ इत्यन्वयः । ननु भावत्वेनाभावो नास्तीति प्रतीतिरभावस्यैवाभावत्वेन भावो नास्तीति प्रतीतिर्भावस्यैव प्रतियोगित्वमवगाहते, न चैतावता प्रमेयमात्रप्रतियोगिका-भावप्रसिद्धिरित्यत आह—वह्नित्वेनेति । वह्नित्वेन निर्वह्नौ सर्वेषामभावः सुलभ इति योजना ।

❀ दीपिका ❀

अथ वाच्यत्वसाध्यकस्थले समवायित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-कसाध्याभावस्य प्रसिद्धावपि प्रमेयत्वादिना प्रमेयसाध्यकस्थले सद्धेतौ प्रमेयस्य जगद्रूपतया प्रमेयसामान्यावृत्तिधर्मस्यैवाप्रसिद्ध्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-योगिताकस्यापि साध्याभावस्याप्रसिद्धेरनुद्धारान्मूले न्यूनत्वमित्याह—**नन्विदमिति। तदप्रसिद्धेरिति** । साध्याभावाप्रसिद्धेरित्यर्थः । **न्यूनत्वमिति** । तदकथनज्ञान-ज्ञाप्यतदज्ञानवत्पुरुषोच्चरितत्वं ग्रन्थनिष्ठन्यूनत्वम् ।

प्रमेयसाध्यके चेति दीधितिः । अयमाशयः—वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्न्यभावमादाय प्रसक्ताऽव्याप्तिवारणाय 'साध्याभाववदवृत्तित्वमि' त्यत्र साध्याभाव-

पदेन साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावस्यैव ग्रहीतुं शक्यतया समनियताभावानामैक्यमते भावत्वेन अभावाभावस्य अभावत्वेन भावाभावस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया समनियतत्वेनैक्यमिति तदीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वसमनियततया नाप्रसिद्धिरिति ।

अथ साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वञ्च-साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वे सति साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वम्, तत्र साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वं साध्यतावच्छेदकवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपमेव निवेश्यते, तथा च साध्यतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वाधिकरणेऽभावेऽभावत्वेन भावाभावीयप्रतियोगितावान्नेति भेदस्य भावात्मके प्रमेयत्वाधिकरणे भावत्वेनाभावाभावीयप्रतियोगितावान्नेति भेदस्य च सत्त्वेन प्रत्येकं निरुक्ताभावीयप्रतियोगिताया निरुक्तभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवेति न तादृशी काऽपि प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वव्यापिकेति कथं प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्र साध्याभावस्य प्रसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते—**ननु भावत्वेनाभावो नास्तीति । प्रमेयमात्रेति ।** साध्यतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावेत्यर्थः ।

वह्नित्वेन निर्वह्नाविति दीधितिः । तथा च निर्वह्नौ वह्नित्वेन प्रमेयन्नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकाभावीयप्रमेयनिष्ठप्रतियोगितायाः प्रमेयत्वरूपसाध्यतावच्छेदकसमनियततया प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ न साध्याभावाप्रसिद्धिरिति भावः । निर्वह्नौ = वह्न्यभाववति जलादौ ।

❀ जागदीशी ❀

ननु जले वह्नित्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिरपि प्रमेयवह्निमात्रप्रतियोगिकाभावमात्रमवगाहते, न तु प्रमेयसामान्यप्रतियोगिकाभावम्, वह्निमति तादृशप्रतीत्यनुत्पत्त्या वह्निप्रतियोगिकाभावावगाहित्वस्यावश्यकत्वादत आह—**अवृत्तीति ।** तथा च गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्यैव प्रमेयसामान्यप्रतियोगिकाभावप्रसिद्धिः, न हि तत्रापि गगनमात्रप्रतियोगिकत्वं भासते इति वक्तुं शक्यते, विनिगमकाभावेन प्रमेयमात्रस्यैव प्रतियोगित्वावगाहने बाधकाभावात् । कालिकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टस्य प्रमेयस्य सर्वत्र नाभावः संभवतीत्यत उक्तम्—**अवृत्तिमात्रवृत्तीति ।** तथा च यादृशसम्बन्धेन गगनत्वादेर्वृत्तिमदवृत्तित्वं तादृशसम्बन्धावच्छि-

न्नाऽवच्छेदकताकप्रतियोगिताको गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावो वाच्य इति भावः ।

❀ दीपिका ❀

नन्वेवमपि जलादौ वह्नित्वेन प्रमेयसामान्याभावीयप्रतियोगिता वह्निमात्रेऽभ्युपेयते, न तु प्रमेयसामान्ये, अन्यथा अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिना सममेव विरोधेन महानसादावपि निरुक्ताभावीयप्रतियोगिनः प्रमेयसामान्यस्यासत्त्वेन विह्नत्वेन प्रमेयन्नास्तीति प्रतीत्यापत्तिः स्यात्, अस्मन्मते तु प्रतियोगिताश्रयवह्निरूपप्रमेयस्य सत्त्वेन न तत्प्रतीतिः । एवञ्च तादृशाभावीयप्रतियोगिताया अपि साध्यतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वाव्यापकत्वेन कथं तत्र साध्याभावस्य प्रसिद्धिरित्याशयेनाऽऽशङ्कते—**ननु जले वह्नित्वेनेति । प्रमेयसामान्यप्रतियोगिकेति** । प्रमेयत्वसमनियतप्रतियोगिताकेत्यर्थः ।

ननु गगनत्वेन प्रमेयसामान्याभावीयप्रतियोगिताऽपि पूर्ववद् गगनमात्रेऽभ्युपगम्यते, तथा च तादृशाभावीयप्रतियोगिता न साध्यतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वव्यापिकेति चेन्न—विनिगमनाविरहेण प्रमेयसामान्येऽपि प्रतियोगितायाः स्वीकारादित्याशयेनाह—**नह्वि तत्रापीति** । गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकेऽभावे इत्यर्थः । **विनिगमकेति** । एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना तस्या विरहेणेत्यर्थः । इदन्तु तत्त्वम् । महानसादौ वह्नित्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिविरहेण तदभावीयप्रतियोगिता वह्निरूपप्रमेये एवोररीक्रियते, गगनत्वेन प्रमेयाभावस्य तु केवलान्वयितया तदीयप्रतियोगिताया गगनवृत्तित्वप्रमेयसामान्यवृत्तित्वयोरेकतरपक्षनिर्णायिकाया युक्तेर्विरहेण गगने प्रमेयसामान्ये च प्रतियोगिता स्वीक्रियते ।

अथैवमपि कालिकेन गगनत्वस्य जन्यवह्न्यादौ वर्तमानत्वेन गगनत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य महानसादावृत्तितया प्रमेयत्वस्य च तत्र वृत्तितया तदीयप्रतियोगिताया अपि न साध्यतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वव्यापकत्वमित्याशयेनाह—**कालिकसम्बन्धेनेति । सर्वत्र नाभाव इति** । न च जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वात् कुत्रापि नाभावः संभवतीति सर्वत्रेति पदस्यासम्बद्धत्वमिति वाच्यम्—क्रियैव काल इति मते नित्यगुणादौ गगनत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य सुलभतया सर्वत्रेति पदस्य सार्थक्यात् । दीधितौ **अवृत्तिमात्रवृत्तीति** । अवृत्तिमात्रवृत्तितानियामकसम्बन्धेनेत्यर्थः, कालिकसम्बन्धस्तु न तादृशः, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नगगनत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाव इति फलितम् । **यादृशसम्बन्धेनेति** । स्वरूपादिसम्बन्धेनेत्यर्थः ।

❀ जागदीशी ❀

ननु कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यकस्थले कालिकसम्बन्धेनैव साध्याभावस्य प्रसिद्धिः कार्या, सा च कालिकसम्बन्धेन गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या न संभवति, तत्सम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तित्वमते तादृशप्रतीतेर्गगनप्रतियोगिकत्वावगाहिताध्रौव्ये तत एवोपपत्तौ प्रमेयान्तरप्रतियोगिकत्वे मानाभावादत आह—विरुद्धेति। तथा च घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या निखिलप्रमेयप्रतियोगिकस्तत्राप्यभावः प्रसिद्ध इति भावः। इदमुपलक्षणम्। संयोगादिसम्बन्धेन घटत्वादिकमपि प्रमेयावृत्तीति तत्सम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावोऽपि बोध्यः।

❀ दीपिका ❀

अथैवमपि समवायेन वह्न्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावसंभववारणाय साध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमवश्यन्निवेशनीयम्, एवञ्च कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः, कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तित्वमते कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगगनत्वावच्छिन्नप्रमेयनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य कालिकेन गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धस्य प्रतियोगिता गगनाऽत्मकप्रमेये एवाभ्युपेयत इति साध्यतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वव्यापकप्रतियोगिताया अप्रसिद्धेरित्याह—**ननु कालिकसम्बन्धेनेति। संयोगादिसंबन्धेनेति।** अयमाशयः—संयोगसम्बन्धस्य घटत्वादिव्यधिकरणतया तत्सम्बन्धेन घटत्वादिजातेः कुत्राप्यसत्त्वेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताककालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वव्यापकप्रतियोगिताकतया कालिकेन प्रमेयसाध्यकस्थले न साध्याभावाप्रसिद्धिरिति।

केचित्तु—उक्तरीत्या मूलस्य न्यूनतापरिहारसम्पादकत्वेन प्रमेयसाध्यके चेति ग्रन्थो व्याख्यातो जगदीशेन। तन्न साधु। तथा हि—साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणे साध्यप्रतियोगिकाभाव एव निवेश्यः। समानाधिकरणवह्निधूमयोरेव व्याप्तिः, गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ च गुणत्वादिकमेव परम्परया साध्यतावच्छेदकम्, विशिष्टाभावस्तु विशेषणाद्यभावरूप एव, उभयाभावोऽपि यदभावप्रयुक्तस्तदभावरूप एवेत्यभिमानवता सोन्दडोपाध्यायेनाथेत्यादिना साध्याभावप्रसिद्धिः कृता, अग्रे च तर्हीत्यादिनाऽभिमाननिराकरणमिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावव्यक्तिभिन्नत्वोभयाभाववानभावः, साध्यतावच्छेदकापर्य्याप्तस्वसमानाधिकरणनिष्ठाऽ-

वच्छेदकताकप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताकाभावो वा साध्याभावपदेन विवक्षित इत्याशयः। एवञ्च प्रमेयसाध्यकेऽपि समवायितया वाच्यत्वाभावमादायैव प्रसिद्धिसंभवेन मूलस्य न्यूनत्वाभावेन न्यूनतापरिहारसम्पादकतयाऽवतारणासंभवेन कूटघटितलक्षणाभिप्रायकतयैव तद्ग्रन्थव्याख्यानमुचितमित्याहुः।

❀ दीधितिः ❀

ननु पारिभाषिकमेवाव्यभिचरितत्वम्, तथा हि—यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वम्।

❀ जागदीशी ❀

अप्रसिद्धिदोषस्यैव सत्त्वान्मूले प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति दोषान्तरं किमुपात्तम्, अतस्तदवतारार्थं शङ्कते—नन्विति। पारिभाषिकमेवेत्येवकारेण न व्यभिचारोऽव्यभिचार इति योगार्थो व्यवच्छिद्यते। अव्यभिचरितत्वमिति। अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिग्रन्थाभिप्रेतमिति शेषः। तथा च न चैवं घटे एवेत्यादिमूलस्य केवलान्वयिनो व्यभिचारित्वेनाऽलक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वान्न पूर्वमूलासङ्गतिरिति ध्येयम्।

❀ दीपिका ❀

तदवतारार्थमिति। प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्याद्यग्रिमग्रन्थावतारार्थमित्यर्थः। दीधितौ **पारिभाषिकमेवेति।** पारिभाषिकत्वञ्च—योगानपेक्षसङ्केतशालित्वम्, स च सङ्केतः शास्त्रकृतामितरेषाञ्च, सिद्ध्यभावादौ पक्षतापदस्याऽऽद्यः, चैत्रादौ च चैत्रपदस्य द्वितीयः, प्रकृतेऽपि स्वाभिमतवक्ष्यमाणव्याप्तिस्वरूपेऽव्यभिचरितत्वपदसङ्केतस्याऽधुनिकतया पारिभाषिकत्वमुपपन्नं भवतीति भावः।

ननु पारिभाषिकाव्यभिचरितत्वस्यैव 'अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादि' त्यादिग्रन्थाभिप्रेतत्वे साध्याभाववदवृत्तित्वरूपाव्यभिचरितत्वाभिप्रायको 'नचैवं घटे एव व्यभिचार' इत्यादिग्रन्थो विरुणद्धीत्यत आह—**तथा चेति।** पारिभाषिकाव्यभिचरितत्वाभ्युपगमे चेत्यर्थः। **न पूर्वमूलासङ्गतिरितीति।** मान्यास्तु एतद्ग्रन्थमित्थं व्याचख्युः तथा हि—तथा च न चैवं घटे एवेत्यादिमूलस्य केवलान्वयिनो व्यभिचारित्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वादित्यत्र तथा चेत्यस्य पारिभाषिकाव्यभिचरितत्वस्य अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिग्रन्थाभिप्रेतत्वे चेत्यर्थः। तथा च पारिभाषिकाव्यभिचरि-

तत्वस्य अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिग्रन्थाभिप्रेतत्वे सति न चैवं घटे एव व्यभिचार इति मूलस्य केवलान्वयिनो व्यभिचारित्वेनाऽलक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वादित्यर्थकसमुदायः पूर्वापरग्रन्थासङ्गत्यभावे हेतुः, पारिभाषिकाव्यभिचरितत्वस्य अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिग्रन्थानभिप्रेतत्वे व्याप्तेः साध्यसामान्याभावघटिततया समवायित्वेन वाच्यत्वाभावमादाय प्रसिद्धयभिधानस्यासङ्गत्यापत्तिरिति पूर्वमूलासङ्गतिस्तन्निरासार्थं सत्यन्तं हेतुविशेषणम्। नचैवं घटे एवेत्यादिमूलस्य केवलान्वयिनो व्यभिचारित्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वाभावे पारिभाषिकाव्यभिचरितत्वस्य व्याप्तित्वे घटान्तर्भावेण हेतौ तादृशाभाववद्वृत्तित्वं न क्षतिकरमिति अपरमूलासङ्गतिस्तन्निरसने व्यभिचारित्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वं हेतुः। तथा चायं मूलाशयः-अयं हेतुरलक्ष्यः व्यभिचारित्वादित्यनुमानाज् ज्ञेयत्वेऽलक्ष्यत्वं सिद्धम्, तथा च तत्साधारणपारिभाषिकाव्यभिचरितत्वलक्षणकरणमनुचितमेवेत्यभिप्रेत्याऽह—**नचैवं घटे एव व्यभिचार इति।** साध्यसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यभिचाररूपत्वेनालक्ष्यतानुमापकत्वात्, प्रकृते च तादृशाभावाप्रसिद्धया व्यभिचाराप्रसिद्धिरित्यभिप्रेत्याऽह—**साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि।** व्यभिचारधीविरोधिज्ञानविषयस्यैव व्याप्तित्वेन पारिभाषिकाव्यभिचरितत्वानुधावनं व्यर्थं तज्ज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानाविरोधादित्यभिप्रेत्याऽह—**तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्याभावो व्याप्तिरिति।** पारिभाषिकाव्यभिचरितत्वज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानं प्रति मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वमस्त्येवेति पारिभाषिकाव्यभिचरितत्वलक्षणमेव करणीयम्, अतस्तदपि खण्डयति-**प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिनेति।**

यत्समानाधिकरणा इत्यादि दीधितिः। अत्र यत्समानाधिकरणसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकयावदभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं विधीयते, यत्पदं हेतुपरम्, तथा च-हेत्वधिकरणवृत्तयः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदिका या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितानिरूपका यावन्तोऽभावाः स्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तयः तत्त्वं व्याप्तिरित्यर्थः। वह्निमान् धूमादित्यत्र हेतोर्धूमस्याधिकरणे पर्वतादौ वर्तमानो वह्निरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताको घटत्वेन वह्न्यभावादिः, तादृशाभावश्च वह्निरूपप्रतियोग्यधिकरणे पर्वतादौ वर्तते, तादृशाभावस्य केवलान्वयित्वादिति लक्षणसमन्वयः। इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वाऽत्मकहेत्वधिकरणे घटादौ वर्तमानो वाच्यत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकः समवायित्वेन वाच्यत्वाभावादिः, तादृशाभावश्च वाच्यत्वाऽत्मकस्वप्रति-

योग्यधिकरणे वर्तेत इति तत्रापि लक्षणसंगतिः । धूमवान् वह्नेरित्यत्र वह्न्यात्मकहेत्वधिकरणेऽयोगोलके वर्तमानो यावदन्तर्गतो धूमव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताको धूमसामान्याभावोऽपीति धूमसामान्याभावस्य धूमरूपस्वप्रतियोग्यधिकरणे पर्वतादाववर्तमानत्वान्नातिव्याप्तिरपीति हृदयम् ।

❀ जागदीशी ❀

यदित्यादि । अत्र यत्समानाधिकरणा इत्यस्यानुक्तौ साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्याऽऽत्मत्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतत्वात्तस्य च व्यापकताघटकसमवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणे केनापि सम्बन्धेनाऽवृत्तित्वाद् अयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिरतस्तदुपात्तमित्यग्रे व्यक्तीभविष्यति ।

❀ दीपिका ❀

अत्र यत्सामानाधिकरण्यदलानुक्तौ अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिः, तथा हि—यावदन्तर्गतः आत्मत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताक आत्मत्वसामान्याभावोऽपि, आत्मत्वसामान्याभावस्य च व्यापकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेनाऽऽत्मत्वरूपप्रतियोग्यधिकरणे आत्मनि केनापि सम्बन्धेन न वर्तमानत्वम्, अतो यत्सामानाधिकरण्यपदमुपात्तम् । तदुपादाने तु हेतोर्ज्ञानस्याधिकरणे आत्मनि आत्मत्वसामान्याभावस्यावर्तमानतया न लक्षणघटकत्वम्, किन्तु घटत्वादिना आत्मत्वाभावस्यैव, तादृशाभावस्य च व्यापकताघटकसमवायसम्बन्धेन आत्मत्वरूपप्रतियोग्यधिकरणे आत्मनि स्वरूपेण वर्तमानत्वान्नाव्याप्तिरित्याह—**अत्र यत्समानाधिकरणा इत्यस्यानुक्ताविति ।**

ननु वह्न्यधिकरणे महानसादौ गगनाभावस्य सत्त्वेन गगनाभावाभावीयप्रतियोगितावान्नास्तीत्याकारकाभावस्यासत्त्वेन तत्प्रतियोगितायामपि साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेन गगनाभावाभावोऽपि लक्षणघटकः, तत्र च गगनाभावात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्र यत्सामानाधिकरण्यदलाप्रवेशेऽसंभवसंभवेऽव्याप्तिदानमनुचितमिति चेन्न—साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकयावदभावे वृत्तिमत्त्वस्यापि विशेषणीयतया गगनाऽऽत्मकगगनाभावाभावस्य वृत्तिमत्त्वविरहेणासम्भवानवकाशात् ।

अथैवमपि वह्निसामान्याभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिसंभवे प्रसिद्धस्थलत्यागोऽनुचित इति चेन्न—वह्न्यभावस्यापि वह्न्यधिकरणे पर्वतादौ कालिकसम्बन्धेन वर्तमानतयाऽव्याप्तेस्तत्रानवकाशात्। न चैवमपि महाप्रलयभेदाभावीयप्रतियोगितायाः वह्न्यादिरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकतया यावदन्तर्गतस्य महाप्रलयभेदाभावस्य महाप्रलयत्वाऽत्मकस्य हेत्वधिकरणपर्वताद्यवच्छेदेन महाप्रलयभेदरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण वह्निमान् धूमादित्यत्रैवाव्याप्तिसंभवे स्थलान्तरानुधावनं व्यर्थमेवेति वाच्यम्—महाप्रलयानङ्गीकारात्, स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्याप्रवेशे महाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्याच्च। अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र तु स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशेऽप्रवेशे चोभयथाऽव्याप्तिरिति तत्त्वम्।

अथ प्रसङ्गान्महाप्रलयस्वरूपन्निरूप्यते—अदृष्टसध्रीचीनैः कालानलझञ्झानिलादिभिः स्थूलेऽखिले जगति विलोपिते सति त्रसरेणुनाशार्थं (१) प्रथमक्षणे परमाणुक्रियोत्पद्यते, (२) क्रियातो विभागः, (३) विभागात् पूर्वसंयोगनाशः, (४) तत उत्तरदेश(त्रसरेणु)संयोगो द्व्यणुकत्वावच्छिन्नध्वंसश्च, (५) ततः क्रियानाशस्त्रसरेणुनाशश्च, (६) ततः षष्ठक्षणे आश्रय (त्रसरेणु) नाशादेवोत्तरसंयोगनाशः, स एव षष्ठः क्षणो निखिलजन्यानाधारभूतो 'महाप्रलय' इत्युच्यतेऽभियुक्तैरिति।

ननु व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकैकदेशवृत्त्यभावस्यैकदेशभेदस्य च सर्वैरेवाभ्युपगम्यमानतया 'आत्मघटयोर्नात्मत्वमि'ति प्रतीत्योभयत्वावच्छेदेनाऽत्मन्यप्यात्मत्वसामान्याभावस्य सत्त्वे बाधकाभावेन तत्र च व्यापकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसौलभ्येन 'अयमात्मा ज्ञानादि'त्यत्राव्याप्तिविरहेण यत्समानाधिकरणदलप्रवेशो व्यर्थ इति चेन्न—आत्मनि रूपध्वंसस्यासत्त्वेन रूपध्वंसात्मकाभावस्यापि तादृशयावदन्तर्गततया तत्र हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्।

ननु तथापि तादृशप्रतियोगितायां धर्मानवच्छिन्नत्वस्य निवेशेनैव आत्मत्वसामान्याभावस्य यावदनन्तर्गततयाऽव्याप्तिविरहाद् व्यर्थमेव यत्सामानाधिकरण्यदलम्। न च सामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वे धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, तत्र गगनेन धूमाद्यभावस्य, व्यभिचारिस्थल(अयोगोलक)भेदाभावस्य च यावदन्तर्गतस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादिति चेन्न—अवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इत्युक्तावेव सामञ्जस्ये

प्रतियोग्यवृत्तीति मूलस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तेः । समनियताभावैक्यमते गगनेन साध्याभावादेर्घटत्वेन वाच्यत्वाभावरूपतयाऽतिव्याप्त्यापत्तेश्चोक्तनिवेशासंभवात् ।

ननु यत्समानाधिकरणा इत्यस्यानुपादानेऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वदानादेव नाऽऽत्मत्वसामान्याभावसंग्रहः, तदीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकीभूताऽऽत्मत्वत्वावच्छिन्नत्वात् । न च द्रव्यत्वाभावस्य साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावदन्तर्गतस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तिरिति वाच्यम्—प्रतियोगितायाः साध्यनिष्ठत्वेनापि विशेषणीयत्वादिति चेन्न—हेतुसामानाधिकरण्यापेक्षया गौरवात् । ननु निरवच्छिन्नसाध्यतास्थले अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ साध्यतावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः । साध्यव्यापकत्वनिवेशे च विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ ग्रन्थकृतैवातिव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । न च निरवच्छिन्नसाध्यतास्थले साध्यनिष्ठनिरूपकताकाधिकरणत्वमेव निवेश्यमिति वाच्यम्—व्यभिचारिणः सर्वलक्षणस्यालक्ष्यतया ग्रन्थकारोक्तविशिष्टसत्तासाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वादिति चेन्न—साध्यताविशिष्टनिरूपकतेत्यादिरीत्याऽनुगताया एव व्याप्तेः स्वीकारात् । निरूपकतायां साध्यतावै० च—स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन । स्ववृत्तित्वञ्च—स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वरूपेण । अत्र स्वसामानाधिकरण्यानुक्तौ व्यभिचारनिरूपकाधिकरणेऽपि निरवच्छिन्नवाच्यत्वनिरूपकतासत्त्वाद् व्यभिचारिणि अयमभावोऽभावजात्यन्यतरत्वादित्यादौ स्वरूपेण स्वरूपतोऽभावत्वसाध्यकेऽतिव्याप्तिरिति तन्निवेशः । स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानुपादाने तत्रैव व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठनिरवच्छिन्ननिरूपकतामादायातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति तन्निवेशः । महानसीयवह्नेः प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यत्वे महानसीयवह्न्यभाववह्न्यभावाऽन्यतरत्वहेतौ वह्नित्वावच्छिन्ननिरूपकतामादायातिव्याप्तिरिति स्ववृत्तित्वनिवेशः । वह्नेः प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यत्वे निरुक्तहेतौ महानसीयवह्नित्वावच्छिन्ननिरूपकतामादायातिव्याप्तिवारणाय स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वनिवेशः ।

❀ जागदीशी ❀

न चात्मत्वाभावोऽपि समानकालीनत्वादिसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिः, तथाविधसम्बन्धानां वृत्त्यनियामकत्वात्, क्वचिदपि तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाप्रतीतेः । इत्थञ्च हेतुसमानाधिकरणत्वमपि हेत्वधिकर-

णाधेयत्वं ग्राह्यम्। तेन आत्मत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणसम्बन्धित्वा-न्नोक्तदोषतादवस्थ्यम्।

❀ दीपिका ❀

अथ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यस्य प्रतियोग्यधिकरणसम्बन्धित्वार्थकत्वेन आत्मत्वाभावे स्वप्रतियोग्यधिकरणीभूताऽत्मसम्बन्धित्वस्य समानकालीनत्वादिस-म्बन्धेन सत्त्वान्नाऽत्मत्वसाध्यके ज्ञानहेतावव्याप्तिरिति यत्सामानाधिकरण्यदलं व्यर्थ-मिति चेन्न—प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यस्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वार्थकत्वस्या-ऽवश्यकतया तद्दलस्य सार्थक्यात्, प्रतियोग्यधिकरणसम्बन्धित्वप्रवेशे तु गगना-भावाभावस्य समानकालीनत्वादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावं विनैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयसंभवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थानुत्थितिः स्यादित्याशयेनाऽह—**न चाऽत्मत्वाभावोऽपीति।** समानकालीनत्वादीत्यत्रा-ऽदिपदेनैकज्ञानविषयत्वादेः परिग्रहः। **इत्थञ्चेति।** समानकालीनत्वादेर्वृत्तितानियाम-कत्वाभावे सतीत्यर्थः। तथा च हेतुसामानाधिकरण्यस्य हेत्वधिकरणसम्बन्धित्वार्थ-कत्वे आत्मत्वसामान्याभावस्य हेत्वधिकरणीभूताऽत्मसम्बन्धित्वेन यत्सामानाधिक-रण्यदलप्रवेशेऽपि अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिदोषस्य दुरुद्धरत्वमिति हेतुसामा-नाधिकरण्यस्यापि हेत्वधिकरणवृत्तित्वमर्थ इति भावः।

❀ जागदीशी ❀

न च हेतुसमानाधिकरणा इत्यपहाय साध्यसमानाधिकरणा यावन्त-स्तादृशाभावाः स्वविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि-समानाधिकरणास्तद्धर्मवत्त्वमित्येवं कुतो न लक्षणं कृतमिति वाच्यम्—द्रव्यमात्मत्वादित्यादौ महाकाले साध्यसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वादिसामा-न्याभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात्।

न च दैशिकविशेषणताविशेषेण साध्याधिकरणवृत्तित्वविवक्षणेना-व्याप्तिवारणसंभव इति वाच्यम्—तथा सति गौरवात्।

❀ दीपिका ❀

ननु आत्मत्वसामान्याभावमादाय आत्मत्वसाध्यके ज्ञानहेतावव्याप्तेः साध्यसामा-नाधिकरण्यनिवेशेनैव वारणसंभवाद् हेतुसामानाधिकरण्यप्रवेशो व्यर्थः, हेतुसामाना-धिकरण्यापेक्षया साध्यसामानाधिकरण्यप्रवेशेऽनुगमे लाघवात्। तथा हि—साध्यसामा-

नाधिकरण्यघटितलक्षणस्य-साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावत्वव्यापकाभावकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वमित्यनुगमः । वै० च—स्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वं साध्यतावच्छेदकम् । अभावत्वव्यापकता चाभावे—स्वतादात्म्य-स्वविशिष्टहेत्वधिकरणताव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वम्—अभावः । अत्र व्यापकता च-स्वाश्रयत्व-स्वनिरूपितप्रतियोगिताश्रयवत्त्वोभयसम्बन्धेन । यत्सामानाधिकरण्यघटितकल्पस्य तु-हेतुतावच्छेदकविशिष्टाभावत्वव्यापकाभावकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वमित्यनुगमः । वै० च—स्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्य-स्वकालीनसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वं हेतुतावच्छेदकम् । अभावत्वव्यापकतादिकं पूर्ववत् । एवञ्चात्र सम्बन्धांशे कालीनत्वस्याधिकस्य प्रवेशे गौरवम् । मान्यास्तु—साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावत्वव्यापकाभावकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वम्, साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यञ्च पूर्ववत् । अभावत्वव्यापकता चाभावे स्वतादात्म्य-स्वविशिष्टहेत्वधिकरणत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिककूटत्वावच्छिन्नवत्त्वोभयसम्बन्धेन । कूटत्वावच्छिन्नवत्त्वं च—स्वनिरूपिताऽऽधेयताविशिष्टाऽऽधेयतावत्त्वसम्बन्धेन । आधेयतायाम्—आधेयतावै० च-स्वाश्रयाभावनिरूपितप्रतियोगिताविशिष्टनिरूपकतानिरूपिताधिकरणतावन्निरूपितत्व-स्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन । अत्र वै० च—स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । यत्सामानाधिकरण्येत्यादिलक्षणार्थस्तु-हेतुतावच्छेदकविशिष्टाभावत्वव्यापकाभावकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वम् । अभावे हेतुतावच्छेदकवै० च—स्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्य-स्वकालीनसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन । अभावत्वव्यापकता च पूर्ववत् । एवञ्च वैशिष्ट्यघटकसम्बन्धांशे कालीनत्वमधिकं पतितम्, साध्यसामानाधिकरण्यकल्पे तु न तस्य प्रवेश इत्याहुः ।

एतदेवाऽऽशङ्कते—**न च हेतुसमानाधिकरणा इति ।** तादृशाभावाः = साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावाः । स्वपदमत्र तादृशाभावपरम्, यद्धर्मपदं हेतुतावच्छेदकपरम् ।

समाधत्ते—**द्रव्यमात्मत्वादित्यादाविति ।** तथा च साध्यसामानाधिकरण्यप्रवेशे महाकालस्य जगदाधारत्वाद् द्रव्यत्वरूपसाध्याधिकरणे महाकाले वर्तमानो द्रव्यत्वसामान्याभावोऽपि यावदन्तर्गतः, तस्य चाऽऽत्मनि असत्त्वेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणस्यैवाप्रसिद्ध्या द्रव्यत्वसाध्यक आत्मत्वहेतावव्याप्तिः । हेतुसामानाधिकरण्यप्रवेशे तु द्रव्यत्वसामान्याभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यं नास्ति, अपि तु घटत्वादिना

द्रव्यत्वाभावस्यैव, तादृशाभावस्य द्रव्यत्वात्मकप्रतियोगिनश्चात्मनि सत्त्वेन स्वविशिष्ट-हेत्वधिकरणीभूताऽत्मावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यान्न दोषः।

ननु साध्याधिकरणवृत्तित्वार्थकसाध्यसामानाधिकरण्यघटकवृत्तिता स्वरूपसम्बन्धेन गृह्यते, तथा च द्रव्यत्वसामान्याभावस्य महाकाले कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वेऽपि स्वरूपेणावर्तमानतया न यावदन्तर्गतत्वमिति नं तादृशाभावमादायाव्याप्तिसंभावनेति शङ्कते—**न च दैशिकविशेषणतेति**। समाधत्ते—**तथा सति गौरवादिति**। तथा सतीत्यस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्योक्तावित्यर्थः। न च स्वरूप-सम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्योक्तौ महाकाले द्रव्यत्वाऽत्मत्वोभयाभावस्य आत्म-त्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य च स्वरूपसम्बन्धेन वर्तमानतया यावदन्तर्गततया तादृशो-भयाभावादिविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्धया द्रव्यमात्मत्वादित्यत्राव्याप्तितादवस्थ्ये गौरवाभिधानमनुचितमिति वाच्यम्, साध्यसमानाधिकरणाभावे वैशिष्ट्यव्यासज्य-वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य निवेशेन निरुक्तोभयाभावस्य उभयत्वरूप-व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन निरुक्तविशिष्टाभावस्य च वैशिष्ट्यावच्छि-न्नप्रतियोगिताकत्वेन यावदनन्तर्गततया लक्षणाघटकत्वात्।

ननु धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिसंभवे गौरवाभिधानमनुचितम्, तथा हि—धूमाभावस्य दैशिकविशेषणतया साध्यवन्महानसादिवृत्तित्वाभावात्, अव्याप्यवृत्तित्वेन साध्यवद्वृत्तित्वे तु साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव लक्षणा-घटकत्वात्, अयोगोलकान्यत्वाभावस्यापि निरुक्तसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वविरहात्, घटत्वेन अयोगोलकान्यत्वाभावस्य यावदन्तर्गतत्वेऽपि तत्समनियतत्वस्य घटत्वेन वाच्यत्वाभावेऽक्षततया स्वनिरूपितप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यस्याक्षतत्वादिति चेन्न, समनियताभावानामनैक्याभिप्रायेण तत्कल्पप्रणयनात्। तथा च घटत्वेन तदयो-गोलकभेदाभावमादायैव अतिव्याप्तिवारणमिति।

कस्मिंश्चित् पुस्तके—द्रव्यत्वसामान्याभावमादायाव्याप्तिवारणाय साध्यवद्वृत्तित्वं स्वरूपेण निवेश्य तदुपरि विशिष्टाभावोभयाभावादिकमादायाव्याप्तिः, वैशिष्ट्यव्यास-ज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वनिवेशे तु गौरवमित्यधिकः पाठः।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु यत्समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः साध्यसमानाधिकर-णास्तत्त्वमित्येव लक्षणमस्तु, स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रवेशे बी-

जाभाव इति। तत्तुच्छम्। तथा सति यत्समानाधिकरणा यावन्तोऽभावाः साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यस्य व्यर्थतापत्तेः। तन्मात्रोक्तौ च विनापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं लक्षणसंभवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थावतारानुपपत्तेः।

❀ दीपिका ❀

तादृशाभावे स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे बीजाभावमालोच्य तत्स्थाने साध्यसामानाधिकरण्यं प्रवेश्य लक्षणं परिष्कुर्वतां केषाञ्चिन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति— **यत्त्विति।** तादृशाभावाः = साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावाः। तथा च तादृशयावदभावान्तर्गते घटत्वादिना वह्न्यभावे वह्निरूपसाध्याधिकरणीभूतपर्वतादिवृत्तित्वमस्तीति वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणसमन्वयः। धूमवान् वह्नेरित्यादौ यावदन्तर्गते धूमसामान्याभावे धूमात्मकसाध्याधिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वन्नास्तीति नातिव्याप्तिः। तन्मतं दूषयति—**तत्तुच्छमिति**। तथा सति = तादृशयावदभावे साध्यसामानाधिकरण्यस्यैव प्रवेशे सति। तथा च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वदलस्य—गोत्वाद्यभावमादाय प्रसज्यमानस्यासम्भवस्य वारणं प्रयोजनं वक्ष्यते, साध्यसामानाधिकरण्यस्यैव प्रवेशे तु तमादायासम्भवस्य विरहेण तद्दलं व्यर्थं स्यादिति भावः। वैयर्थ्यञ्च—स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकः स्वसमानाधिकरणः प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतानवच्छेदकधर्मवत्त्वम्। स्वपदेन व्यर्थतावच्छेदकपरिग्रहः।

नन्वत्र गवाद्यभावस्यापि सृष्टिकालावच्छेदेन साध्यसमानाधिकरणतया कालो गोमान् गोत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, तन्निरासाय हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यमवश्यं वक्तव्यम्, तथा च हेत्वधिकरणायोगोलकावच्छेदेन घटाद्यभावे धूमात्मकसाध्यसामानाधिकरण्यविरहेण घटाद्यभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिविरहेण 'यः कश्चिदभावो हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसमानाधिकरणः' इत्यस्यैव सम्यक्त्वे यत्सामानाधिकरण्यदलस्य, यावत्पदस्य, स्वविशिष्टपदस्य च वैयर्थ्यसंभवेन तदनुक्तौ ग्रन्थन्यूनत्वं कुतो नेति चेन्न, कालो गोमान् गोत्वादित्यत्र प्रलयभेदाभावस्यापि प्रलयत्वस्वरूपस्य यावदन्तर्गततया प्रलयभेदाभावे गवादिरूपसाध्याधिकरणीभूतसृष्टिकालवृत्तित्वाभावेनातिव्याप्तिवारणसंभवाद् हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्याप्रवेशेन

घटाद्यभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय यावत्त्वनिवेशस्याऽवश्यकत्वे वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निसामान्याभावमादायाव्याप्तिवारणाय यत्सामानाधिकरण्यदलस्य सार्थक्यसंभवात् । न च प्रलयभेदाभावस्यापि कालिकेन सृष्टिकालवृत्तित्वात् साध्यसामानाधिकरण्यस्याक्षतत्वेनातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, साध्याधिकरणवृत्तित्वस्य स्वरूपेणैव निविष्टतया स्वरूपेण प्रलयभेदाभावस्य प्रलयमात्रवृत्तित्वेन साध्यसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्तेर्निरासात् ।

ननु लाघवात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाघटितैव व्याप्तिरस्तु इति चेत्तदाह—**तन्मात्रोक्ताविति** । तथा च 'यत्समानाधिकरणा यावन्तोऽभावाः साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्व'मित्यस्यैव स्वीकारे ज्ञेयत्वरूपहेत्वधिकरणे पटादौ वर्तमाने घटत्वाद्यभावे वाच्यत्वरूपसाध्याधिकरणीभूतपटादिनिरूपितवृत्तित्वस्य सत्त्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनैव लक्षणसमन्वयसंभवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थोत्थानं निर्बीजं स्यादिति भावः ।

ननु विशिष्टाभावोभयाभावादिकमादाय लक्षणसमन्वयसंभवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थानुत्थितिप्रसङ्गस्यैतल्लक्षणपरित्यागबीजत्वेन वक्ष्यमाणतया तादृशदोषो न क्षतिकर इति चेन्न, विशिष्टाभावीयप्रतियोगित्वं विशेषणे, उभयाभावीयप्रतियोगित्वञ्च यदभावप्रयुक्तोभयाभावस्तत्र स्वीक्रियते, तथा च प्रकृतप्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटितलक्षणे दोषाभावेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यघटितलक्षणस्य न कस्यापि मते निर्दोषत्वमिति सूचयितुं तद्ग्रन्थानुत्थितिप्रसङ्गस्योक्तत्वादिति ।

❀ जागदीशी ❀

यदपि यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः दैशिकविशेषणतया उभयवृत्तयस्तत्त्वमित्येवास्तु लक्षणम्, स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रवेशे गौरवात्, हेतुसमानाधिकरणस्य तत्तद्योगोलकान्यत्वाभावस्यैव दैशिकविशेषणतया उभयवृत्तित्वाभावाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिविरहादिति ।

❀ दीपिका ❀

तादृशयावदभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमनिवेश्योभयवृत्तित्वं निवेशयतां केषाञ्चिन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**यदपीति** । घटत्वेन वह्न्यभावादेः केवलान्व-

यितया वह्निभेदप्रतियोगिनि वह्नौ वह्निभिन्ने घटादौ च वर्तमानत्वेनोभयवृत्तित्वेन वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणसमन्वयः ।

अत्र कल्पे यावत्पदानुपादाने धूमवान् वह्नेरित्यत्र घटत्वेन धूमाभावे उभयवृत्तित्वसत्त्वादतिव्याप्तिः स्यात्, यावत्पदोपादाने तु तत्तदयोगोलकभेदाभावादेरपि यावदन्तर्गततया तत्तदयोगोलकमात्रवृत्तितया वक्ष्यमाणोभयवृत्तित्वविरहेण नातिव्याप्तिः । एवं यत्सामानाधिकरण्याप्रवेशे वह्निमान् धूमादित्यादौ यावदन्तर्गते तद्घटीयरूपध्वंसवद्भेदाभावे तद्घटीयरूपध्वंसस्वरूपे तद्घटमात्रवर्तमाने उभयवृत्तित्वविरहेणाव्याप्तिः स्यात्, तत्प्रवेशे तु तद्घटीयरूपध्वंसवद्भेदाभावस्य तद्घटे एव वर्तमानत्वेन धूमसामानाधिकरण्यविरहेण लक्षणाघटकतया घटत्वेन वह्न्यभावादेरेव लक्षणघटकतया तस्य चोभयवृत्तित्वान्न दोषः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकेत्यादेरप्रवेशे तत्पर्वतीयरूपध्वंसवद्भेदाभावस्य तत्पर्वते वर्तमानत्वेन धूमसमानाधिकरणतया यावदन्तर्गततया तत्र चोभयवृत्तित्वविरहेणाव्याप्तिः स्यात्, प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशे तु न दोषः—वह्न्यधिकरणे तत्पर्वते वर्तमानोऽभावस्तत्पर्वतीयरूपध्वंसात्मकतत्पर्वतीयरूपध्वंसवद्भेदाभावीयप्रतियोगितावान्नास्तीत्याकारकस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तादृशाभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन तादृशाभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेन लक्षणाघटकत्वात् ।

उभयवृत्तित्वस्य येन केनापि सम्बन्धेन ग्रहणे तत्तदयोगोलकभेदाभावस्यापि कालिकेन घटपटादौ सत्त्वेनोभयवृत्तित्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः स्यादिति स्वरूपसम्बन्धेनोभयवृत्तित्वं ग्राह्यम्, तथा च तत्तदयोगोलकभेदाभावस्य तत्तदयोगोलकत्वस्वरूपस्य स्वरूपसम्बन्धेन तत्तदयोगोलकमात्रवृत्तित्वेन नोभयवृत्तित्वमिति न दोषः ।

भेदविशिष्टत्वम्—उभयवृत्तित्वम्, वैशिष्ट्यञ्च—स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । तथा च—घटभेदप्रतियोगिनि घटे, घटभेदानुयोगिनि पटादौ च घटत्वेन वह्न्यभावस्य सत्त्वेन निरुक्तोभयसम्बन्धेन घटभेदविशिष्टत्वात् घटत्वेन वह्न्यभावादेरुभयवृत्तित्वम्, तत्तदयोगोलकभेदाभावस्य च घटभेदानुयोगिनि तत्तदयोगोलके वर्तमानत्वेऽपि घटभेदप्रतियोगिनि घटेऽविद्यमानत्वेन नोभयवृत्तित्वमिति। न च तत्तदयोगोलकघटोभयभेदस्याधिकरणं तत्तदयोगोलकमपीति निरुक्तोभयभेदप्रतियोगिनि, अनुयोगिनि च तत्तदयोगोलके तत्तदयोगोलकत्वस्य सत्त्वेन तत्तदयोगोलकभेदाभावस्योभयवृत्तित्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्,

प्रतियोगितावदन्यभेदविशिष्टत्वस्यैवोभयवृत्तित्वपदार्थत्वात्, प्रतियोगितावत्ता च स्वनिरूपकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन, स्वपदेन प्रतियोगिता ग्राह्या, तथा च निरुक्तोभयभेदे तत्तदयोगोलकनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वस्य, तादृशप्रतियोगिताधिकरण-तत्तदयोगोलक-वृत्तित्वस्य च सत्त्वेन प्रतियोगितावदन्यत्वाभावेन न निरुक्तोभयभेदविशिष्टत्वमादाय दोषः।

केचित्तु—आधेयतासम्बन्धेनोभयवत्त्वमेवोभयवृत्तित्वमिति वदन्ति।

अथ अयोगोलकत्वस्वरूपस्यायोगोलकभेदाभावस्य (अयोगोलकत्वस्य जातितया) समवायेनोभयवृत्तित्वेऽपि स्वरूपेणोभयवृत्तित्वविरहेणैव धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिवारणसंभवे तत्तदयोगोलकभेदाभावमादायातिव्याप्तिवारणं न सङ्गच्छत इति चेन्न, अभावाभावस्यातिरिक्तत्वमतेऽयोगोलकभेदाभावस्य स्वरूपेणोभयवृत्तित्वात्, उभयमतसाधारण्यानुरोधेन तत्तदयोगोलकभेदाभावस्य ग्रहणादिति।

जागदीशी ❀

तन्मन्दम्। हेतुसमानाधिकरणस्य वह्निसंयोगाद्यात्मकाभावस्य विशेषणतया उभयवृत्तित्वविरहेण वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात्। न च भावभिन्नस्यैव हेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रवेशान्न दोषः, तद्घटभिन्नं घटत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः। तद्घटभिन्नत्वाभावस्य तद्घटत्वादिस्वरूपत्वेन भावत्वात्, पटत्वादिना तद्घटभिन्नत्वाभावस्य चोभयवृत्तित्वादिति कृतं पल्लवितेन।

❀ दीपिका ❀

यदपि मतन्दूषयति—**तन्मन्द**मित्यादिना। अयमाशयः—तादृशयावदभावे स्वरूपेणोभयवृत्तित्वनिवेशे वह्निसंयोगात्मकस्य वह्निसंयोगाभावाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वेन यावदन्तर्गततया वह्निसंयोगस्य समवायेनोभयवृत्तित्वेऽपि स्वरूपेणोभयवृत्तित्वविरहेण वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः स्यादिति नोभयवृत्तित्वघटितकल्पः समीचीन इति।

अथ संयोगाभावाभावमादायाप्यव्याप्तिसंभवे वह्निसंयोगात्मकाभावपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमिति चेन्न, प्राचां मते द्रव्ये संयोगसामान्याभावे मानाभावेन महानसादौ वह्नेः सत्त्वेन संयोगसामान्याभावस्य चासत्त्वेन संयोगाभावाभावीयप्रतियोगिताया

वह्न्यात्मकसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेन संयोगाभावाभावस्य यावदन्तर्गतत्वात्। वस्तुतो वह्न्यात्मकं संयोगात्मकत्वाभावमादायेत्यर्थकल्पने न काप्यनुपपत्तिरिति।

अथैवमपि संयोगाभावाभावमादाय सर्वत्रासंभवसंभवेऽव्याप्तिकथनं जगदीशस्य नोचितमिति चेन्न, प्रमेयवान् घटभेदत्वादित्यत्र संयोगाऽऽत्मकाभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यविरहेण अभावान्तरमादाय लक्षणसमन्वयात्। ननु हेतुसमानाधिकरणाभावे भावभिन्नत्वनिवेशे नाव्याप्तिः, वह्निसंयोगाभावाभावस्य भावस्वरूपत्वादित्याशङ्कते—**न चेति।**

भावभिन्नत्वनिवेशेऽतिव्याप्तिमुद्धाटयति—**तद्घटभिन्नमिति।** अत्रेदं तत्त्वम्—व्यभिचारिहेतौ साध्याभावं तत्तद्व्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्य भेदाभावं वा आदाय दोषो निरसनीयः। तद्घटभिन्नं घटत्वादित्यादौ तु तादृशोऽभावः तद्घटभेदाभाव एव, तस्य च तद्घटत्वस्वरूपतया भावभिन्नत्वाभावेन न लक्षणघटकत्वम्, अपि तु घटत्वादिना तद्घटभेदाभावस्यैव, तस्य चोभयवृत्तितया भवत्यतिव्याप्तिरिति।

अतिव्याप्त्यापत्तेरिति। ननु हेतुसमानाधिकरणाभावे भावभिन्नत्वनिवेशे तत्तदयोगोलकभेदाभावस्य तत्तदयोगोलकत्वस्वरूपस्य भावभिन्नत्वाभावेन यावदन्तर्गततया यावदन्तर्गतस्य धूमाभावस्य चोभयवृत्तित्वेन धूमवान् वह्नेरित्यादिप्रसिद्धस्थलेऽतिव्याप्तिसंभवे स्थलान्तरानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न, तत्तदयोगोलकवृत्तिरूपध्वंसात्मकाभावस्यापि यावदन्तर्गततया तत्र चोभयवृत्तित्वाभावेनातिव्याप्तिविरहात्। न च तद्घटभिन्नं घटत्वादित्यत्रापि तद्घटवृत्तिरूपध्वंसात्मकाभावस्य यावदन्तर्गतस्योभयवृत्तित्वविरहेण नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, तद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यत्र तद्रूपभेदाभावस्य तद्रूपत्वस्वरूपत्वेन भावत्वात्; घटत्वेन तद्रूपभेदाभावस्यैव यावदन्तर्गततया तस्य चोभयवृत्तित्वादतिव्याप्तेः। अत एव तद्घटभिन्नं घटत्वादित्यादावित्यत्र आदिपदमुपात्तमिति।

कस्मिंश्चित्पुस्तकेऽत्र जागदीश्यां—'हेतुसमानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेनोभयवृत्तयस्तत्त्वमिति कृते न काप्यनुपपत्तिरि'त्यधिकः पाठो वर्तते।

❀ जागदीशी ❀

अत्र च यत्पदं यद्धर्मावच्छिन्नपरम्, अग्रे च तत्त्वमित्यस्य हेतुतावच्छेदकीभूततद्धर्मवत्त्वमित्यर्थः। तेन सकलधूमव्यक्तिनिष्ठानुगताया वह्निव्याप्तेर्नालाभः, न वा ज्ञानवान् मनोऽन्यत्वे सति आत्ममनःसंयोगादित्यादौ

मनसि हेतुसमानाधिकरणस्यात्मत्वसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः ।

❀ दीपिका ❀

ननु यत्समानाधिकरणेति लक्षणे तत्पदेनैकस्या एव धूमव्यक्तेर्ग्रहणेन सकलधूमव्यक्तिनिष्ठानुगताया वह्निनिरूपितव्याप्तेर्न लाभसंभवः । एवं ज्ञानवान् मनोऽन्यत्वे सति आत्ममनःसंयोगादित्यत्राव्याप्तिः, यत्पदेन हेतोरेव परामर्शेन हेत्वधिकरणे मनसि वर्तमानस्याऽऽत्मत्वाभावस्यापि लक्षणघटकतया तत्र च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादित्यत आह—**अत्र चेति** । यत्समानाधिकरणघटितदीधितिलक्षणे चेत्यर्थः । **तेनेति** । तत्त्वमित्यस्य तद्धर्मवत्त्वमित्यर्थाङ्गीकारेणेत्यर्थः । यत्पदस्य यद्धर्मावच्छिन्नार्थकत्वे फलमाह—**न वेति** । तथा च यद्धर्मपदेन हेतुतावच्छेदकस्य परामर्शेन मनोऽन्यत्वविशिष्टाऽऽत्ममनःसंयोगत्वावच्छिन्नाधिकरणे आत्मनि आत्मत्वाभावस्यावर्तमानत्वेन न लक्षणघटकत्वमिति भावः ।

न च प्रथमतो यद्धर्मावच्छिन्नार्थकस्य यत्पदस्य व्यावृत्तिमनुक्त्वा तद्धर्मावच्छिन्नार्थकस्य तत्पदस्य व्यावृत्तिदानमनुचितमिति वाच्यम्, यत्तदोर्नियतसम्बन्धित्वेन तत्पदस्य तद्धर्मावच्छिन्नपरत्वे एव यत्पदस्य यद्धर्मावच्छिन्नपरस्य फलं सम्भवतीत्यावेदयितुं विपरीतत्वेन व्यावृत्तेः प्रदर्शनात् ।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वाद्यभावस्यातथात्वादव्याप्तिरतो यत्पदस्य यद्धर्मावच्छिन्नपरत्वमिति । तन्न । द्रव्यत्वाद्यभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन स्वविशिष्टं यद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणं जन्यद्रव्यादि तदवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्तत्राव्याप्तिविरहात् ।

❀ दीपिका ❀

यत्पदस्य यद्धर्मावच्छिन्नपरत्वेऽन्यथा फलं प्रदर्शयतां केषाञ्चिन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**यत्त्विति** । अतथात्वात्=प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् । अयमाशयः—यत्पदस्य यद्धर्मावच्छिन्नार्थकत्वाभावे 'द्रव्यं विशिष्टसत्त्वा'दित्यत्र विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तानतिरिक्तत्वनियमेन विशिष्टसत्तारूपहेत्वधिकरणे गुणादौ वर्तमानस्य द्रव्यत्वाद्यभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वेन तत्र च द्रव्यत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविर-

हेणाव्याप्तिः, यद्धर्मावच्छिन्नार्थकत्वे तु विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाऽऽधेयतानिरूपिता-धिकरणताया द्रव्ये एवाभ्युपगमेन तत्र च द्रव्यत्वसामान्याभावस्याविद्यमानत्वेन न लक्षणघटकत्वमिति । दूषयति—**तन्नेति** । तथा च द्रव्यत्वाभावस्य कालिकेन जन्य-द्रव्ये सत्त्वेन जन्यद्रव्यावच्छेदेनैव द्रव्यत्वाभावे द्रव्यत्वाऽऽत्मकप्रतियोगिसामानाधि-करण्यसत्त्वेनाव्याप्तिविरहेण न तत्राव्याप्तिवारणं यत्पदस्य यद्धर्मावच्छिन्नपरतायाः फलमिति भावः ।

❀ जागदीशी ❀

साध्यतेत्यादि । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताऽन-वच्छेदिका यद्भावप्रतियोगिता तादृशाभावा इत्यर्थः । अत्र च विशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्यैव सत्तारूपसाध्य-व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया तस्य च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाव-च्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छि-न्नेति । तथा च द्रव्यत्वाद्यभावस्यैव निरुक्तयावदन्तर्गततया तस्यातथा-त्वान्नातिव्याप्तिः । साध्यवत्त्वञ्चात्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम्, तेन वस्तुमात्रस्यैव विषयतासम्बन्धेन ज्ञानवत्त्वात् घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभाव-स्यैव साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया समवायेन ज्ञानस्य साध्यत्वे द्रव्यत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः । समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकस्याऽऽत्मत्वाभावस्यैव प्रतियोग्यसमा-नाधिकरणत्वात् ।

❀ दीपिका ❀

इत्यर्थ इति । तथा च यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छि-न्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तद्धर्म-वत्त्वं व्याप्तिरिति पर्य्यवसितम् । अत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशफलमाह—**अत्र चेति** । तथा च प्रतियोगितायां साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमात्रनिवेशे विशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः स्यात्, तथा हि-साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-तानवच्छेदकत्वमेव साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वम्, एवञ्च विशिष्टशुद्धयोरनतिरिक्तत्व-नियमेन साध्याधिकरणे गुणे सत्ताया वर्तमानत्वेन तत्र विशिष्टसत्ताऽभावीयप्रतियोगि-तावान्नास्तीत्याकारकाभावो धर्तुन्न शक्यते इति विशिष्टसत्ताऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन विशिष्टसत्ताऽभावस्यैव लक्षणघटकत्वम् न तु द्रव्यत्वाभा-

वादेः, साध्याधिकरणे गुणे द्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगितावान्नास्तीत्याकारकाभावस्य सत्त्वेन द्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगितायाः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति विशिष्टसत्ताऽभावे स्वविशिष्टहेत्वधिकरणीभूतगुणाद्यवच्छेदेन सत्तारूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वाद्भवत्यतिव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशे तु विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणे द्रव्ये द्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगितावान्नास्तीत्याकारकाभावस्यासत्त्वेन द्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगिताया अपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतया यावदन्तर्गतस्य द्रव्यत्वसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणीभूतगुणाद्यवच्छेदेन द्रव्यत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहान्न दोष इति भावः।

अथ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वम्, अत्र येन केनापि सम्बन्धेन साध्यवतो ग्रहणे समवायेन ज्ञानसाध्यके द्रव्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिः, विषयतासम्बन्धेन सकलस्यैव वस्तुनो ज्ञानवत्तया साध्यवति घटपटादौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभावस्य विद्यमानत्वेन तदीयप्रतियोगिता न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदिका, अपि तु घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावीयप्रतियोगितैवेति घटत्वेन वाच्यत्वाभावे लक्षणघटके वाच्यत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य सत्त्वादत आह—**साध्यवत्त्वञ्चात्रेति**। तेन = साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणतायाः प्रवेशेन। तथा च समवायेन ज्ञानाधिकरणे आत्मनि आत्मत्वस्य वर्तमानत्वेनाऽऽत्मत्वाभावीयप्रतियोगितावान्नास्तीत्याकारकाभावस्यैवावर्तमानत्वेनाऽऽत्मत्वाभावीयप्रतियोगितायाः साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतया यावदन्तर्गतस्याऽऽत्मत्वसामान्याभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

अत्र च साध्यवन्निष्ठाभावः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन विशेषणीयः। तेन साध्यवन्मात्रे एव समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वेन घटाद्यभावसत्त्वेऽपि न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिः। इत्थञ्च य(त)त्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदको यो यस्तदन्यत्वे सति तत्सम्बन्धावच्छिन्नाऽऽधेयतावच्छेदकत्वरूपं तत्सम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं निरुच्य तादृशव्यापकतावच्छेदिका यदभावप्रतियोगिता तादृशाद्यभावाः प्रवेशनीयाः।

❀ दीपिका ❀

ननु साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वप्रवेशे सर्वत्रासम्भवः। तथा हि–वह्निरूपसाध्याधिकरणे महानसादौ वर्तमानोऽभावो घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावीयप्रतियोगित्वेन घटो नास्तीत्याकारकः, तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्यैवाप्रसिद्धिः। एवं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र वाच्यत्वरूपसाध्याधिकरणे वर्तमानं समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावीयप्रतियोगित्वेन घटाद्यभावमादाय समवायित्वेन वाच्यत्वाद्यभावीयप्रतियोगिताऽपि साध्यव्यापकतानवच्छेदिकेति तादृशाभावाप्रसिद्धिरेवेत्यत आह—**अत्र चेति**। तथा च घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावप्रतियोगित्वेन घटाभावादेः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन न प्रतियोगिवैयधिकरण्यम् अपि तु प्रतियोगिव्यधिकरणः साध्यवन्निष्ठाभावो घटाभावीयप्रतियोगितावान्नास्तीत्याकारकस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य घटत्वेन वह्न्यभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन न तदप्रसिद्धिरिति भावः।

अथात्र प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमित्यस्य यदि स्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वमर्थः तदा कपिसंयोगाभावस्य स्वप्रतियोग्यधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणमन्याभावमादाय कपिसंयोगाभावीयप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन कपिसंयोगाभावमादायासंभवः स्यात्, यदि च स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वमर्थः तदा प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्यैवाप्रसिद्धिः, तथा हि–पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावस्य योऽभावस्तदभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावस्वरूपत्वम्, पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावस्य च शुद्धघटाभावस्वरूपत्वम्, एवञ्च घटाभावस्य प्रतियोगिना पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावादिना सह महानसादौ वर्तमानत्वेन भवति तादृशाभावस्याप्रसिद्धिरित्यत आह—**इत्थञ्चेति**। प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतावच्छेदकत्वोक्तौ चेत्यर्थः। स्वावच्छिन्नेत्यत्र स्वपदेन प्रतियोगिता ग्राह्या। तथा च कपिसंयोगनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नानधिकरणं यद् वह्न्यात्मकसाध्याधिकरणं महानसादि तत्र वर्तमानः कपिसंयोगाभावीयप्रतियोगितावदभावः तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव कपिसंयोगनिष्ठप्रतियोगित्वमिति तदन्यत्वस्य कपिसंयोगनिष्ठप्रतियोगितायामसत्त्वेन न कपिसंयोगाभामावदायासंभवसंभव इति भावः।

अत्र यत्सम्बन्धेनेत्यस्यानुपादाने घटवान् महाकालत्वादित्यत्र महाकालानुयोगिककालिकसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः, साध्यवतो महाकालस्य जगदाधारतया स्वाव-

च्छिन्नानधिकरणीभूतसाध्यवतोऽप्रसिद्धेः, तदुपादाने तु यत्पदस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेनाभिमतसम्बन्धपरत्वेन व्यापकतावच्छेदकीभूतसमवायादिसम्बन्धेन घटादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नानधिकरणं साध्याधिकरणं महाकाल एव तत्र वर्तमानः समवायादिना घटाद्यभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नत्वस्य घटत्वेन द्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन तादृशप्रतियोगिताकाभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवान्नाव्याप्तिरिति।

ननु यद्यत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नानधिकरणं साध्याधिकरणं तत्तत्प्रतियोगिताभिन्नत्वमेव प्रतियोगितायां भट्टाचार्येणेव जगदीशेनापि साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं निरुच्यताम्, अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमिति चेन्न, व्यापकतावच्छेदकत्वपदेनाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य प्रतीयमानत्वेन तदनुक्तौ व्यापकतावच्छेदकत्वस्य पारिभाषिकत्वभिया जगदीशेन तादृशस्य परित्यक्तत्वात्, व्यापकत्वस्य पारिभाषिकत्वमभ्युपेत्य लाघवमात्रानुरोधेन भट्टाचार्येण तथाऽभ्युपगम्यमानत्वात्। किञ्च भट्टाचार्येण साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगित्वस्य लक्षणं कृतम्, जगदीशेन तु प्रथमद्वितीयलक्षणसाधारणव्यापकतावच्छेदकत्वस्य लक्षणमभिहितम्, एवञ्च जगदीशेन भट्टाचार्यरीतिरवलम्ब्येत चेत्तदा द्वितीयलक्षणे घटाभावमादाय दोषः स्यादिति जगदीशेन तथा नोक्तम्।

❀ जागदीशी ❀

न च तत्सम्बन्धावच्छिन्नाऽऽधेयतेत्यादिकं व्यर्थम्। द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगिताया अपि संयोगादिसम्बन्धेन वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकत्वापत्त्या यावदन्तर्गतस्य तत्सम्बन्धेन द्रव्यत्वाद्यभावस्य साध्यव्यापकताघटकीभूतसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या सद्धेतुमात्र एवासम्भवस्य वारणार्थं तदुपादानात्। संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य द्रव्यत्वादावसत्त्वेन द्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वस्य तादृशाऽधेयतानवच्छेदकत्वात्।

य (त) त्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणत्वन्तु-य (त) त्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेदः, तेन वह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणगगनोभयभेदस्य, घटत्वादिना वह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणभेदस्य च वह्न्यादिसाध्यवति सत्त्वेऽपि न क्षतिः। अत्राभावा इति स्वरूपकथनम्।

❀ दीपिका ❀

अथ यत्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदको यो यस्तदन्यत्वस्यैव साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्वीकारे कपिसंयोगाद्यभावमादायासम्भववारणसम्भवे तत्सम्बन्धावच्छिन्नाऽऽधेयतावच्छेदकत्वनिवेशनं व्यर्थमित्याशङ्कते-**न चेति** । अस्य व्यर्थमित्यनेनान्वयः ।

समाधत्ते—**द्रव्यत्वाद्यभावेति** । तत्सम्बन्धेन=संयोगादिसम्बन्धेन । अयमाशयः-महानसादौ समवायेन द्रव्यत्वस्य सत्त्वेऽपि संयोगसम्बन्धेनाविद्यमानतया संयोगेन द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नद्रव्यत्वानधिकरणं यत् साध्याधिकरणं महानसादि तत्र वर्तमानो यो घटाद्यभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायां सत्त्वेन तादृशप्रतियोगितानिरूपकस्य द्रव्यत्वाभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वेन तत्र च व्यापकतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेणासम्भवः स्यात्, तत्सम्बन्धावच्छिन्नाऽऽधेयतेत्यादिप्रवेशे तु न दोषः, समवायसम्बन्धावच्छिन्नाऽऽधेयताया द्रव्यत्वादौ सत्त्वेऽपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाऽऽधेयताया असत्त्वेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाऽऽधेयतावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायामसत्त्वेन द्रव्यत्वाभावस्य यावदनन्तर्गतत्वात्, तदेवाऽऽह—**संयोगसम्बन्धावच्छिन्नेति । तादृशेति** । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नेत्यर्थः ।

ननु तत्सम्बन्धनिरूपितप्रतियोगिवृत्तित्वनिवेशेनैव संयोगेन द्रव्यत्वाद्यभाववारणसम्भवे प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नाऽऽधेयतावच्छेदकत्वनिवेशनं व्यर्थमेवेति चेन्न, तत्सम्बन्धनिरूपितप्रतियोगिपदेन तत्सम्बन्धनिरूपितप्रतियोगितात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताऽधिकरणतावत्त्वस्यावश्यं विवक्षणीयतया सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणताया अस्वीकारे महागौरवात् ।

अथ स्वावच्छिन्नानधिकरणेत्यस्य स्वावच्छिन्नाधिकरणप्रतियोगिकभेदवदित्यर्थकत्वे वह्निमान् धूमादित्यादावसम्भवः, वह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणगगनोभयभेदस्यापि स्वावच्छिन्नाधिकरणप्रतियोगिकतया तादृशोभयभेदस्य साध्यवति पर्वतादौ सत्त्वेन, घटत्वादिना वह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणभेदस्य च पर्वतादौ सत्त्वेन वह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगितायां स्वावच्छिन्नानधिकरणत्वघटितव्यापकतावच्छेदकत्वस्यैवाप्रसिद्धेरित्यत आह—**यत्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणत्वन्त्विति** । स्वावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेदः=स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सति स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमात्रावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपि-

तानुयोगितावद्भेदः। तेन समवायित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाभावीयप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वेन घटादिभेदस्य साध्याधिकरणे सत्त्वेऽपि नाप्रसिद्धितादवस्थ्यम्, तादृशघटादिभेदनिष्ठानुयोगितानिरूपितघटादिनिष्ठनिरूपकताया घटत्वाद्यवच्छिन्नतया स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमात्रावच्छिन्नत्वाभावादिति। तेनेत्यस्य स्वावच्छिन्नानधिकरणत्वस्यैतादृशार्थकत्वेनेत्यर्थः। न क्षतिः=व्यापकतावच्छेदकीभूतप्रतियोगिताया नाप्रसिद्धिः। तथा च तादृशोभयभेदीयप्रतियोगिताया उभयत्वावच्छिन्नतया, घटत्वेन वह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणभेदीयप्रतियोगितायाश्च घटत्वाद्यवच्छिन्नतया निरुक्तभेदयोः स्वावच्छिन्नानधिकरणत्वपदेन ग्रहीतुमशक्यतया घटादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेदस्यैव तादृशतया तत्प्रतियोगिताभिन्नत्वस्य घटत्वेन वह्न्यभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन नाप्रसिद्धिरिति भावः।

ननु साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेनैवाभावा निवेश्यन्तां किमिति अभावत्वेन निवेशेनेत्यत आह—**अत्राभावा इतीति**। ननु प्रतियोगितानिरूपकत्वमभावे इव सम्बन्धेऽपि वर्तते, एवञ्चाभावपदानुपादाने यावदन्तर्गतस्य वाच्यत्वप्रतियोगिकतादात्म्यसम्बन्धस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या 'अयमात्मा ज्ञानादि'त्यत्राव्याप्तिवारणायाभावनिवेशस्याऽवश्यकतया 'स्वरूपकथनमि'ति ग्रन्थासङ्गतिरिति चेन्न, तत्सम्बन्धप्रतियोगित्वतत्सम्बन्धावच्छिन्नाऽधेयत्वयोरैक्येऽपि वाच्यत्वप्रतियोगिकतादात्म्यसम्बन्धस्य व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेनाव्याप्तिविरहात्।

❀ जागदीशी ❀

वस्तुतः साध्यवन्निष्ठाभावस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमेव तत्सम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं वाच्यम्। तत्र च साध्यवन्निष्ठत्वमभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यम्, तेन स्पन्दः कालत्वादित्यादौ स्पन्दत्वाद्यभावस्यापि कालिकसम्बन्धेन साध्यवति वृत्त्या यावदनन्तर्गतत्वात्, घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्य च तादृशस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः।

❀ दीपिका ❀

ननु 'सर्वं प्रमेयमि' त्याकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानविषयत्वाभावमादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयसंभवे 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चे'ति दीधितिग्रन्थानुत्थितिप्रसङ्ग इत्यत आह—**वस्तुत इति**।

अत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्रहाय सामानाधिकरण्यपदम्, अन्यथा घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावीयप्रतियोगित्वेन घटाभावस्य वह्निरूपसाध्यवति वर्तमानत्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव घटत्वेन वह्न्यभावप्रतियोगितायां सत्त्वेन तत्प्रतियोगिताकाभावस्य लक्षणघटकत्वं न स्यात्, सामानाधिकरण्यपदोपादाने तु तादृशघटाद्यभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकस्याप्रसिद्धत्वाद् घटाभावीयप्रतियोगितावान्नास्तीत्याद्यभाव एव साध्यवन्निष्ठत्वेन प्राह्यस्तत्प्रतियोगिताया नावच्छेदकं घटत्वेन वह्न्यभावीयप्रतियोगित्वमिति तस्य भवति लक्षणघटकत्वम् ।

अथैवमपि घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावीयप्रतियोगित्वेन महानसीयवह्न्यभावस्य साध्यवति पर्वतादौ सत्त्वेन तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वस्यैव घटत्वेन वह्न्यभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन कथं तस्य लक्षणघटकत्वमिति चेन्न, सामानाधिकरण्यस्याभेदार्थकत्वेन साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगित्वाभिन्नं प्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तदन्यत्वस्यैव पर्यवसिततया घटत्वेन वह्न्यभावीयप्रतियोगिताया निरुक्तमहानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगित्वाभिन्नत्वाभावेन दोषाभावात् ।

ननु स्पन्दः कालत्वादित्यत्र कालिकसम्बन्धेन स्पन्दत्वाभावीयप्रतियोगितावदभावस्य साध्यवति काले वर्तमानत्वेन तत्प्रतियोगिताया अवच्छेदकमेव स्पन्दत्वाभावीयप्रतियोगित्वमिति घटत्वेन वाच्यत्वाभावस्यैव निरुक्तसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेन तत्र च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेनातिव्याप्तिरित्यत आह—**तत्र चेति ।** तेनेत्यस्य-स्वरूपेण साध्यवन्निष्ठाभावस्य विवक्षणेनेत्यर्थः । तादृशस्य= साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य । तथा च स्वरूपसम्बन्धेन स्पन्दत्वाभावीयप्रतियोगितावदभावस्य कालेऽविद्यमानतया स्पन्दत्वाभावोऽपि लक्षणघटक एवेति नातिव्याप्तिः ।

न च महाप्रलयभेदाभावमादायातिव्याप्तिविरहेण स्वरूपसम्बन्धनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्, महाप्रलयानभ्युपगमात्, प्रलयान्यत्वविशिष्टकालत्वस्यैव हेतुतया निरुक्ताभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यविरहेण लक्षणाघटकत्वाच्च ।

ननु कालिकेन धूमाभावीयप्रतियोगितावदभावस्य महानसादौ वर्तमानत्वेन घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यत्राप्यतिव्याप्तिसम्भवेन प्रसिद्धस्थलत्यागे बीजाभाव इति चेन्न, जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानभ्युपगमे धूमाभावस्य लक्षणघटकत्वसम्भवात् ।

❀ जागदीशी ❀

इत्थञ्च जातिसामान्याभावादेरपि वह्न्यादिव्यापकतया तत्प्रतियोगिकस्य जात्यादिस्वरूपस्य हेतुसमानाधिकरणाभावस्य जातिसामान्याभावाद्यात्मकप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादसम्भवापत्तिरतोऽभावा इत्युक्तम्, भावभिन्ना इति च तदर्थः। यथा च सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वघटितायां व्यापकतायां न दोषस्तथाऽग्रे प्रपञ्चयिष्यते।

❀ दीपिका ❀

इत्थञ्चेति। स्वरूपसम्बन्धेन साध्यवन्निष्ठत्वोक्तौ चेत्यर्थः। तथा च पूर्वकल्प इवात्र कल्पे 'अभावा' इति पदं न स्वरूपकथनपरम्, अपि तु असम्भवनिरासायैव, अन्यथा वह्न्यादिमति पर्वतादौ जातिसामान्याभावाभावीयप्रतियोगितावदभावस्य जातिस्वरूपस्य स्वरूपसम्बन्धेनावर्तमानतया जातिसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वेन वह्न्यादिसाध्यव्यापकतावच्छेदकतया जातिसामान्याभावाभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वेन तत्र प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादसम्भवः स्यात्, भावभिन्नार्थकाभावपदोपादाने तु जातिसामान्याभावाभावस्य जात्यात्मकभावरूपतया न लक्षणघटकत्वमिति भावः।

ननु जातिः जातित्वादित्यादौ जातिस्वरूपाभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यविरहेण लक्षणाघटकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवेऽसम्भवाभिधानमनुचितमिति चेन्न; विषयताया वृत्तितानियामकत्वमते जात्यनुयोगिकविषयतासम्बन्धेन यो नित्यज्ञानाभावस्तदभावस्यापि लक्षणघटकत्वेन तत्र प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यासत्त्वेनाव्याप्तेस्तत्राप्यनुद्धारात्। अत एव जात्यादिस्वरूपस्येत्यत्राऽदिपदमुपात्तम्।

❀ जागदीशी ❀

नव्यास्तु—साध्यतावच्छेदकेत्यादि। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणानि यावन्ति तत्प्रत्येकवृत्तिवृत्तिप्रतियोगिताका इत्यर्थः। न च एकमात्रवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः, तत्र यावत्त्वस्यानुपादेयत्वात्, शब्दैक्यस्याकिंचित्करत्वात्।

यद्वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणा यावन्तस्तत्समानाधिकरणवृत्तिप्रतियोगिताका इत्यर्थ इति प्राहुः।

❁ दीपिका ❁

प्रतियोगिव्यक्तीनां भेदे प्रतियोगिताया भिन्नत्वान्न क्वाऽपि घटत्वेन वह्न्यभावीयप्रतियोगिता वह्नित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदिकेत्यतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकपदमन्यथा व्याचक्षते—**नव्यास्त्विति** । नव्या इत्यस्य प्राहुरित्यनेन सम्बन्धः । **तत्प्रत्येकवृत्तीति** । तादृशप्रत्येकाधिकरणे ये वृत्तयः तद्वृत्तिप्रतियोगिताका इत्यर्थः ।

अथात्र प्रत्येकपदं व्यर्थम्, वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ घटत्वेन वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगित्वस्य वाच्यत्वभेदेन भिन्नत्वे घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि प्रकृतसाध्याधिकरणयावद्वृत्तिगगनाभाववृत्तिप्रतियोगिताकं घटत्वेन गगनाभावाभावमादाय लक्षणसमन्वयादिति चेन्न, अधिकरणभेदेन गगनाभावस्यापि भिन्नत्वेन यावत्साध्यवदवृत्तित्वात् तादृशप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेः । तथा च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणकूटविशिष्टा या प्रतियोगिता सैव साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितापदेन ग्राह्या । वै० च आधेयतासम्बन्धेन, आधेयतावत्ता च स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धेन, स्वपदेन प्रतियोगिता ग्राह्या । एवञ्च साध्यतावच्छेदकं वह्नित्वं तदवच्छिन्नाधिकरणानि महानसादीनि, तत्कूटवैशिष्ट्यं घटत्वेन वह्न्यभावीयप्रतियोगितायां वर्तते, यतश्च स्वं तादृशाभावीयप्रतियोगित्वम्, तदवच्छिन्नवह्न्यधिकरणत्वसम्बन्धेन महानसादौ प्रतियोगितायाः सत्त्वेन महानसादिकूटनिरूपिताऽऽधेयतायाः प्रतियोगितायां सत्त्वादिति घटत्वेन वह्न्यभावमादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् ।

नन्वेवं तद्रूपवान् तद्रसादित्येकव्यक्तिमात्रवृत्तिसाध्यकसद्धेतौ साध्याधिकरणकूटाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरित्याशङ्कते—**न च एकेति** । न चेत्यस्याव्याप्तिरित्यनेनान्वयः ।

समाधत्ते—**तत्र यावत्त्वस्येति** । तत्र—एकव्यक्तिमात्रवृत्तिसाध्यकसद्धेतौ । तथा च साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदात् 'तद्रूपवान् तद्रसादि'त्यादिस्थलीयव्याप्तौ यावत्त्वस्याप्रवेशेन नाप्रसिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तिरिति भावः ।

एकव्यक्तिमात्रवृत्तिसाध्यकसद्धेतुसाधारणमाह—**यद्वेति** । एवञ्चैतस्मिन् कल्पे साध्याधिकरणे यावत्त्वमनिवेश्य साध्यसमानाधिकरणे यावत्त्वनिवेशेन नाप्रसिद्धिरिति भावः । एतत्कल्पस्यार्थस्तु—साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणकूटविशिष्टा या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगिताका इति, वै० च—स्वाश्रयवृत्तिवृत्तित्वसम्बन्धेन । साध्याधिकरणे महानसादौ वर्तमाना घटादयः तत्कूटविशिष्टा घटत्वेन वह्न्य-

भावीयप्रतियोगिता भवति, तथा हि—एवं घटादयः तदाश्रयो महानसादिः तत्र वर्तमानो वह्निः तद्वृत्तित्वं तादृशप्रतियोगितायां वर्तते इति न क्वापि दोषः।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु साध्यवदवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यर्थ इति। तन्न। केवलान्वयिसाध्यकसद्धेतौ तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेर्गगनस्वरूपाभावप्रतियोगित्वस्य तादृशत्वेऽपि तस्य हेतुसमानाधिकरणत्वासम्भवादिति।

❀ दीपिका ❀

साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकपदमन्यथा व्याचक्षाणानां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**यत्त्विति**। साध्याधिकरणेऽवर्तमानो योऽभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदिका प्रतियोगिता येषान्त इत्यर्थः। तथा च साध्याधिकरणे महानसादौ 'घटत्वेन वह्न्यभावीयप्रतियोगितावान्नास्ती'त्याकारकाभावोऽवर्तमानः तत्प्रतियोगितावच्छेदिका 'घटत्वेन वह्न्यभावीयप्रतियोगिता' तादृशप्रतियोगिताकमभावमादाय लक्षणसमन्वयो भवति।

अत्र साध्यवदवृत्तित्वघटकं साध्यवद्वृत्तित्वं यदि येन केनापि संबन्धेनोच्येत तदा घटत्वेन वह्न्यभावीयप्रतियोगितावदभावस्यापि कालिकेन साध्यवद्वृत्तित्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः, स्वरूपसमवायान्यतरसम्बन्धेनोक्तावपि गुणत्वाभावस्य विषयितया साध्यत्वे तज्ज्ञानत्वहेतावव्याप्तिः, विषयितया गुणत्वाभाववद्भेदाभावस्यापि गुणत्वाभावात्मकस्य साध्यवति तज्ज्ञाने स्वरूपेणावर्तमानत्वेन यावदन्तर्गततया तत्र च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात्, अपि तु स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धेर्विषयविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेनैव साध्यवद्वृत्तित्वं बोध्यम्, तथा च न दोषः।

यत्तुमतं दूषयति—**तन्नेति**। **तादृशप्रतियोगित्वेति**। साध्यवदवृत्त्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रतियोगित्वेत्यर्थः। तथा चेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र साध्यवदवृत्त्यभावपदेन घटत्वेन वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगितावदभावस्यैव ग्राह्यत्वे तस्य चाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादिति भावः।

ननु गगनस्वरूपस्य गगनाभावाभावीयप्रतियोगितावदभावस्य साध्याधिकरणेऽवर्तमानत्वेन गगनाभावनिष्ठैव प्रतियोगिता तादृशी प्रसिद्धेत्यत आह—**गगनस्वरूपेति**। तादृशत्वेऽपि = साध्यवदवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि। तस्य= गगनाभावाभावस्य। तथा च—गगनाभावाभावोऽपि न लक्षणघटक इति भावः।

ननु घटाभाववह्न्यभावान्यतराभावनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावो यथा घटाभावस्वरूपस्तथा वह्न्यभावस्वरूपोऽपि, तथा च वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यवदवृत्तिर्यो वह्न्यभावस्तदीया या तादृशान्यतराभावनिष्ठा प्रतियोगिता तन्निरूपकत्वं घटाभावेऽपि वर्तते इति निरुक्तव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताको घटाभावोऽपि भवति तस्य च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेणासम्भवसम्भवेऽव्याप्त्यभिधानमसङ्गतमिति चेन्न; यदभावमात्रनिरूपितप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावः साध्यवदवृत्तिस्तदभावस्यैव तादृशव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावपदेन विवक्षणीयत्वात् ।

❀ जागदीशी ❀

अत्र व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यत्र व्यापकताया अवच्छेदो ययेति बहुव्रीहौ कप्रत्ययः, तेन प्रतियोगितया सममवच्छेदकपदस्य समासे कोपधत्वेऽपि पुंवद्भावः, तद्धितवुणोः कोपधस्यैव पुंवद्भावनिषेधादित्यभियुक्ताः ।

❀ दीपिका ❀

व्यापकतावच्छेदिका प्रतियोगिता येषामिति बहुव्रीहौ 'न कोपधायाः' इति पाणिनीयसूत्रेण पुंवद्भावनिषेधे कथं व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यस्य सिद्धिरित्यत आह—**अत्र व्यापकेत्यादि** । नायं ग्रन्थः समीचीनो भाति, बहुव्रीहिकप्प्रत्ययस्य तद्धिताधिकारीयत्वेन तद्धितसम्बन्धिकोपधत्वसत्त्वात् 'न कोपधायाः' इत्यस्य प्रवृत्तेस्तथापि दुर्वारत्वात् । किञ्च व्यापकताया अवच्छेदो ययेति व्यधिकरणपदबहुव्रीहिरपि दुरुपपादः । न च कण्ठेकाल इवात्रापि समासः सूपपाद एवेति वाच्यम्, कण्ठेस्थः कालो यस्येति विग्रहे 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्चे'ति वार्तिकेन समासे उत्तरपदलोपे च तत्रापि समानाधिकरणपदबहुव्रीहेरेव सत्त्वात् । यत्तु—औपगवीत्यादाविव 'ओर्गुण' इति गुणे पट्वीत्यादिप्रयोगानुपपत्त्या ङीबादीनामिव कप्रत्ययस्थले पुंवद्भावनिषेधेऽश्वकगाव इत्यादिप्रयोगानुपपत्त्या कप्रत्ययस्यापि तद्धितत्वाभाव इति । तन्न । राका इत्यादौ ह्रस्वाभावाय 'केऽण' इत्यादौ तद्धितकप्रत्ययस्यैव गृह्यमाणतया समासान्तकप्प्रत्ययस्य तद्धितत्वानभ्युपगमे 'कल्याणपञ्चमीकः' इत्यादौ 'केऽण' इत्यस्याप्राप्त्या 'न कपि' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, ङीबादीनां तद्धिताधिकारात्प्राक् पाठेन दृष्टान्तासिद्धेश्च । अत एव 'नद्यृतश्चे'ति सूत्रे बालमनोरमायां 'तद्धितः समासान्तश्चेत्यपि बोध्य'मित्युक्तम् । 'केऽण' इति

सूत्रशेखरेऽपि 'अत्र कस्तद्धित एव, व्याख्यानात्, तेन राकेत्यादौ न ह्रस्व' इत्युक्तम्। यदपि—वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदिका प्रतियोगिता येषामिति विग्रहेऽपि न दोषः, उक्तपुंवद्भावनिषेधस्यानित्यत्वेन पुंवद्भावोपपत्तेः। न च तस्यानित्यत्वे मानाभाव इति वाच्यम्, 'अनुदात्तं पदमेकवर्जमि'ति सूत्रेऽनेकमिति विहाय 'एकवर्जे' मित्युक्त्या नञ्निर्दिष्टकार्यस्याऽनित्यत्वज्ञापनादिति। तदपि न मनोरमम्। 'नञ्घटितमनित्यमि'त्यस्याः परिभाषाया भाष्येऽदर्शनात्, भाष्यानुक्तज्ञापितार्थस्य साधुताया नियामकत्वे मानाभावात्, भाष्याविचारितप्रयोजनानां सौत्राक्षराणां पारायणादावदृष्टमात्रार्थकत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वात्।

नन्वेवं दीधितिप्रयोगस्य का गतिरिति चेदत्रोच्यते—सामान्ये नपुंसकत्वमादाय दृढभक्तिरित्यस्येव व्यापकतावच्छेदकं प्रतियोगिता येषामिति विग्रहे साधुत्वसम्भवादिति।

❀ दीधितिः ❀

सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वात् यावत्त्वोपादानम्। अत एव भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि भूतत्वमनोऽन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिप्रसङ्गः।

❀ जागदीशी ❀

सर्वत्रेति। सद्धेतावसद्धेतौ चेत्यर्थः, तथा च यावत्त्वानुक्तावतिव्याप्तिरित्याशयः। **सर्वत्रेति।** सर्वत्र=व्यभिचारिणीत्यर्थ इत्यन्ये। केचित्तु-सर्वत्र=सकलहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यर्थ इति प्राहुः। **वाच्यत्वाद्यभावस्येति।** घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यर्थः। तथात्वात् = प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्। तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थमेव यावत्पदमिति भावः।

ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावोक्त्यैव वाच्यत्वाद्यभावमादायोक्तातिप्रसङ्गस्य व्युदाससंभवात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावानां यावत्त्वोपादानं गौरवग्रस्तमत आह—**अत एवेति।** निरुक्ताभावे यावत्त्वोपादानादेवेत्यर्थः।

अन्यथा भूतत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकान्यत्वाद् भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य च तादृशप्रतियोगिताकस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिः स्यादेवेति भावः।

❀ दीपिका ❀

तथा चेति। अयमाशयः—हेतुसमानाधिकरणाभावे यावत्त्वानुपादाने धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, घटत्वादिना वाच्यत्वाभावस्य वह्न्यात्मकहेतुसमानाधिकरणतया साध्यीभूतधूमव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया च लक्षणघटकत्वेन तत्र च वाच्यत्वाऽऽत्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात्, यावत्त्वोपादाने तु यावदन्तर्गते धूमसामान्याभावे धूमात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण नातिव्याप्तिरिति।

अथ साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावे यावत्वनिवेशे नैव घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणं भवति, तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वाव्यापकत्वेन तादृशाभावस्य यावदनन्तर्गतत्वादिति साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावे यावत्त्वनिवेशनं व्यर्थमित्याशङ्कते—**नन्विति।**

जगदीशग्रन्थस्यायमाशयः—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वमिति समुदितार्थः। सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावमादायासंभवनिरासाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नेत्युक्तम्। धूमसामान्याभावे कालिकादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनेति। न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम्, प्रतियोगिता तु यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या, तथा च नासंभवादिसंभावनाऽपीति वाच्यम्, सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यसामान्याभावमादाय लक्षणसमन्वयसंभवे 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चे'ति मूलानुत्थितिप्रसङ्गात्। न च धनी चैत्रत्वादित्यत्राव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकीभूतस्वामित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्धेरिति वाच्यम्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वाङ्गीकर्तृमत एवैतल्लक्षणादरादिति।

घाव्यत्वाद्यभावमादायेति। घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावमादायेत्यर्थः। उक्तातिप्रसङ्गस्य = धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तेः। निरुक्ताभावे = साध्यताव-च्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावे। अन्यथा = साध्यतावच्छे-दकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावे यावत्त्वानुपादाने, साध्य-तावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावे यावत्त्वोपादाने इति यावत्। **साध्यता-वच्छेदकेति।** साध्यतावच्छेदकीभूतोभयत्वाधिकरणे मूर्तत्वे भूतत्वाभावीयप्रति-योगित्वाभावस्य विद्यमानत्वेन भूतत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूतोभयत्वव्यापक-प्रतियोगिताकत्वाभावादित्यर्थः। एवञ्च भूतत्वाद्यभावो न लक्षणघटक इति भावः। तादृशप्रतियोगिताकस्य=साध्यतावच्छेदकीभूतोभयत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य। स्ववि-शिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन = मनोऽवच्छेदेन। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता-वच्छेदकप्रतियोगिताकाभावे यावत्त्वोपादाने तु नातिव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकीभूतो-भयत्वावच्छिन्नाधिकरणे पृथिव्यादिचतुष्टये भूतत्वाद्यभावीयप्रतियोगितावान्नास्तीत्या-कारकस्य मनोऽन्यत्वाद्यभावीयप्रतियोगितावान्नास्तीत्याकारस्य वाऽभावस्यासत्त्वेन भूतत्वाभावमनोऽन्यत्वाद्यभावादेरपि साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेन याव-दन्तर्गततया तत्र च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात्।

यद्यपि साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावे यावत्त्वनिवेशेऽपि भूतत्व-मूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यत्र नातिव्याप्तिः, मनोभिन्नभेदस्यापि हेतुसमानाधिकरणतया साध्यतावच्छेदकीभूतोभयत्वव्यापकप्रतियोगिताकतया च यावदन्तर्गततया तत्र च प्रतियोगितावच्छेदकीभूततादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात्, तथापि आदिपदग्राह्ये मूर्तमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यत्र मनोभूतत्वमूर्तत्वैतत्त्रितय-वान् मूर्तत्वादित्यादौ चातिव्याप्तेस्तादवस्थ्यात्, तत्र साध्यतावच्छेदकीभूतस्योभयत्व-स्य त्रित्वस्य च मनसि सत्त्वेन मनोभिन्नभेदीयप्रतियोगिताया असत्त्वेन साध्यताव-च्छेदकाव्यापकत्वेन मनोभिन्नभेदस्य लक्षणाघटकत्वात्।

भट्टाचार्यास्तु—'ननु यावत्पदानुपादाने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताव-च्छेदकप्रतियोगिताकत्वं परित्यज्य साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकत्वेनैवाभावो विशेषणीयः, तद्व्याप्यत्वञ्च—स्वव्यापकतत्कत्वम्, अतो नानवस्था, वह्निमान् धूमा-दित्यादौ तत्तद्वह्न्याद्यभावानां साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकानां यथाविव-क्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि घटत्वादिना वह्न्याद्यभावमादायैव लक्ष-णसमन्वयः, इत्थञ्च धूमवान् वह्नेरित्यत्र वाच्यत्वाद्यभावमादाय नातिव्याप्तिसंभवः,

तस्य धूमत्वाद्यव्याप्यप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकताविरहात्,' एवं सति हेतुसमानाधिकरणत्वविशेषणमप्यनर्थकमिति चेत्तदपि तर्हि त्यज्यतामित्याशङ्कापरिहाराय तथाविधाभावनिवेशनेऽपि यत्रातिव्याप्तिस्तत्र तत्पदव्यावृत्तिमाह-**अत एवेति** ।

अत एव = यावत्त्वोपादानादेव, द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य = भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य, प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि = मनोगगनयोः प्रत्येकं भूतत्वमूर्तत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि । तथा च यावत्पदानुपादाने साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकतादृशोभयाभावस्यैव प्रतियोगिसमानाधिकरणतयाऽतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । यावत्पदसत्त्वे तु यादृशाभावमादायातिव्याप्तिवारणं तादृशाभावं दर्शयति—**भूतत्वमनोऽन्यत्वाद्यभावस्येति** । भूतत्वाभावस्य मनोऽन्यत्वाद्यभावस्य चेत्यर्थः । अतथात्वात् = प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्' इति व्याचख्युः ।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु साध्यप्रतियोगिको यत्किञ्चिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वमित्येवास्तु कृतं यावत्त्वगर्भनिरुक्त्या, धूमवान् वह्नेरित्यादौ घटत्वेन धूमाभावस्यैव तादृशस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिव्युदासादित्याशङ्क्यात एवेत्यादिकमवतारयन्ति । तत्तुच्छम् । तादृशाऽशंकायां धूमवान् वह्नेरित्यादिप्रसिद्धस्थले एव वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिसंभवे भूतत्वमूर्तत्वोभयवानित्याद्यनुधावनस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः ।

❀ दीपिका ❀

अत एवेत्यादिग्रन्थमन्यथाऽवतारयतां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**यत्त्विति** । यद्धर्मावच्छिन्नेत्यत्र यद्धर्मपदं हेतुतावच्छेदकपरम् । एतन्मते वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यप्रतियोगिको यत्किञ्चिदभावो घटत्वेन वह्न्यभावः तत्र पर्वताद्यवच्छेदेन वह्न्यात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । तादृशस्य = साध्यप्रतियोगिकस्य । एवञ्च यावत्त्वाप्रवेशे न धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, घटत्वेन धूमाभावस्यैव साध्यप्रतियोगिकत्वेन लक्षणघटकतया तत्र हेत्वधिकरणीभूतायोगोलकावच्छेदेन धूमात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात्, किन्तु भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यत्रोभयाभावमादायातिव्याप्तिवारणायैव यावत्पदोपादानम् ।

नन्वत्र कल्पे यद्धर्मावच्छिन्नत्वोपादानं व्यर्थमिति चेन्न, विशिष्टस्य शुद्धानति-

रेकितया हेत्वधिकरणीभूतगुणावच्छेदेन द्रव्यत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्तेः ।

अतिव्याप्तिसंभवे इति । तथा च वह्निधूमोभयाभावस्यापि साध्यप्रतियोगिकतया लक्षणघटकत्वेनायोगोलकावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेन धूमवान् वह्नेरित्यादावप्यतिव्याप्तिः संभवतीति भावः ।

❀ जागदीशी ❀

यदपि यादृशाभावस्य प्रतियोगिताया व्यापकं साध्यतावच्छेदकं तादृशः कश्चिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणः तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरित्युक्त्यैव वाच्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिवारणसंभवात् यावत्त्वगर्भलक्षणं गौरवग्रस्तमतोऽत एवेत्यादीति। तदप्यसङ्गतम् । प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसितत्वेन वह्निधूमोभयत्वादेः तद्व्यापकत्वासंभवात् वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिभयेन तादृशनिरुक्तेः शंकितुमप्यशक्यत्वादिति ।

❀ दीपिका ❀

वाच्यत्वाद्यभावमिति। घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावमित्यर्थः। तथा चैतन्मते यावत्पदाप्रवेशे धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वस्य घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावीयप्रतियोगिताव्यापकत्वाभावेन घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वात्, अतो भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ निरुक्तोभयाभावमादायातिव्याप्तिवारणमेव यावत्पदनिवेशफलमित्याशयः ।

तद्व्यापकत्वासंभवात् = वह्निधूमोभयाभावीयप्रतियोगिताव्यापकत्वाभावात् । एवञ्च—वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्र घटत्वेन वह्निधूमोभयाभावमादायैव लक्षणसंगतिः कार्या, तच्च न संभवति, साध्यतावच्छेदकीभूतोभयत्वस्य वह्निधूमोभयस्मिन् पर्याप्ततया तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितायाश्च प्रत्येकमात्रपर्याप्तत्वेनोभयत्वस्य तादृशप्रतियोगिताव्यापकत्वाभावेन तादृशाभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति भावः ।

ननु उभयत्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेनैकत्वावच्छेदेनाभावसत्त्वेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वमस्त्येव, तद्घटितव्यापकत्वञ्च–प्रतियोगिव्यधिकरणप्रतियोगित्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेव, तथा च वह्निधूमोभयाभावीयप्रतियोगित्वाधिकरणे वह्नौ धूमे वा वर्तमानोऽपि वह्निधूमोभयत्वाभावो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति तादृशोभयत्वे तादृशोभयाभावीयप्रतियोगिताव्यापकत्वस्याक्षततया नाव्या-

प्तिरिति चेन्न, यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वाभिप्रायेणैव जगदीशेन तस्य दूषितत्वेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितकल्पेऽव्याप्तिनिरासस्याकिञ्चित्करत्वात्।

❀ जागदीशी ❀

नव्यास्तु—ननु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठयादृशप्रतियोगिताको यत्किञ्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगित्वाश्रयसमानाधिकरणस्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे यावत्त्वगर्भलक्षणारम्भो गौरवग्रस्तः, प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ गगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकं प्रमेयाभावं वह्निमान् धूमादित्यादौ च वह्निसामान्याभावमादायैव लक्षणसङ्क्रमनात्, गगनादेर्वृत्तिमत्त्वलक्षणधर्मत्वाभावात्। सामान्याभावीयान्यप्रतियोगित्वं च प्रत्याश्रयं विभिन्नम्, अतो गगनाद्यवच्छिन्नप्रमेयमात्रस्याभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिप्रसङ्गः। न चानवच्छिन्नान्तवैयर्थ्यम्, वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेर्वारकत्वात्। साध्यनिष्ठपदमपि तदर्थमेव, अन्यथा गगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावमादाय व्यभिचारिमात्रेऽतिव्याप्त्यापत्तेरत आह—अत एवेति।

❀ दीपिका ❀

अत एवेत्यादिदीधितिग्रन्थावतरणपरं नव्यानां मतमाह—**नव्यास्त्विति**। साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्ना या साध्यनिष्ठप्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितानिरूपक इत्यर्थः। यावत्पदाघटितलक्षणसमन्वयं कुरुते—**प्रमेयवानित्यादि**। तथा च वृत्तिमत्त्वमेव धर्मत्वमिति नियमेन गगनादेर्धर्मत्वविरहेण गगनेन प्रमेयाभावस्य गगनावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नतया लक्षणघटकत्वेन प्रमेयनिष्ठप्रतियोगिताश्रयघटादिसामानाधिकरण्यस्य वाच्यत्वरूपहेत्वधिकरणावच्छेदेन गगनेन प्रमेयाभावे सत्त्वात् प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्र लक्षणसमन्वयः, वह्निमान् धूमादित्यादौ च गगनावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्निसामान्याभावस्यैव साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया लक्षणघटकतया तादृशप्रतियोगिताश्रयीभूतवह्निसामानाधिकरण्यस्य हेत्वधिकरणीभूतमहानसाद्यवच्छेदेन तत्र सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः।

ननु धूमवान् वह्नेरित्यादौ गगनेन प्रमेयाभावस्य लक्षणघटकत्वेन तत्रायोगोलकाद्यवच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयीभूतवह्निसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिरित्यत

आह—**सामान्याभावीयान्येति** । तथा च तादृशप्रतियोगितापदेन धूमनिष्ठाया एव ग्रहणेन तदाश्रयधूमस्यायोगोलकेऽसत्त्वेन तत्र हेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहेण नातिव्याप्तिरिति तत्त्वम् ।

अथात्र साध्यनिष्ठयादृशप्रतियोगिताको यत्किञ्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसमानाधिकरणस्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वविशेषणं व्यर्थमित्याशङ्कते—**न चेति** । अस्य वैयर्थ्यमित्यनेनान्वयः । समाधत्ते—**वह्निधूमोभयत्वेति** । तथा चानवच्छिन्नान्तानुपादाने धूमवान् वह्नेरित्यत्र वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्निधूमोभयाभावस्य धूमनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकत्वात् तत्र च तादृशप्रतियोगिताश्रयवह्निसामानाधिकरण्यस्यायोगोलकावच्छेदेन सत्त्वादतिव्याप्तिः स्यात्, तदुपादाने तु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन निरुक्तोभयाभावस्य न लक्षणघटकतेति भावः ।

अथैवमपि साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकयत्किञ्चिदभाव एव निवेश्यताम्, प्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वविशेषणं व्यर्थमित्यत आह—**साध्यनिष्ठेति** । तदर्थमेव = अतिव्याप्तिवारणार्थमेव, अन्यथा=प्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वविशेषणानुपादाने । तथा च गगनेन वाच्यत्वाभावस्य साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया लक्षणघटकत्वेन तत्र च वाच्यत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य हेत्वधिकरणीभूतायोगोलकाद्यवच्छेदेन सत्त्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः स्यादेव, साध्यनिष्ठत्वोपादाने तु गगनेन वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगिताया धूमनिष्ठत्वाभावेन न तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वमिति भावः ।

न चैवमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यस्योपादानं व्यर्थमिति वाच्यम्, धूमाभावस्य हेत्वधिकरणायोगोलकावच्छेदेन कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिस्तन्निरासाय तदुपादानस्याऽवश्यकत्वात् ।

नन्वत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्तौ प्रयोजनविरहेण साध्यनिष्ठप्रतियोगितायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वं न निवेशनीयम्, एवञ्च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नवह्निसामान्याभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणसमन्वयसंभवे 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चे'ति दीधितिग्रन्थानुत्थितिप्रसङ्ग इति चेन्न, प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ कस्यापि सम्बन्धस्य व्यधिकरणत्वाभावेन गगनादिना प्रमेया-

भावरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैव लक्षणस्य सङ्गमनीयत्वे 'प्रतियोग्य-वृत्तिश्चे'ति ग्रन्थावतारसंभवात् ।

अत्र लक्षणे तादृशप्रतियोगितापदेन साध्यनिष्ठप्रतियोगित्वमात्रं परामृश्यते, न तु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगित्वपर्यन्तम्, तथा सति यः कश्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्य-निष्ठप्रतियोगिताश्रयसमानाधिकरणस्तत्त्वमित्येतावतैव धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्या-प्तिवारणसंभवे तत्र साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वान्तविशेषणं व्यर्थं स्यात्, इष्टापत्तौ तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनैव लक्षणसमन्वयसंभवे 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चे'ति ग्रन्था-नवतारप्रसङ्गात् ।

वस्तुतस्तु तादृशप्रतियोगितापदेन साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्य-निष्ठप्रतियोगित्वमेव परामृश्यते, अन्यथा समनियताभावानामैक्यमते द्रव्यत्वाभावसम नियतस्य द्रव्यत्वसत्त्वोभयाभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयीभूतसत्त्वसामानाधिकरण्या द्द्रव्यं सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिर्दुरुद्धरा स्यात् । न चैवं भट्टाचार्योक्तसाध्यतावच्छेदका-तिरिक्तेत्यादिकं व्यर्थमिति वाच्यम्, साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्य-निष्ठप्रतियोगिताकाभावत्वं यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन स्वनिरूपितप्रतियोगिता-श्रयसमानाधिकरणवृत्तीत्यर्थलाभाय तस्याऽवश्यकत्वात् । न च प्रथमसाध्यनिष्ठदलं व्यर्थम्, व्यभिचारिणि गगनेन वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगिताया निरुक्ततादृशपदेनैव वारणसंभवेनातिव्याप्तिविरहादिति वाच्यम्, साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छि न्नाऽवच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावलाभाय तस्याप्यावश्यकत्वात्, अन्यथा कालिक-सम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्यापि तथात्वेन तदीय-प्रतियोगित्वयोरैक्येन धूमनिष्ठप्रतियोगिताश्रयस्य वह्नेः सामानाधिकरण्येन धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः स्यात् ।

ननु प्रमेयाश्रयवान् वाच्यत्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदकातिरिक्ताप्रसिद्ध्याऽ-व्याप्तिः, एवं महानसीयवह्निमान् धूमादित्यत्र वह्न्यभावस्यापि तथात्वेनातिव्याप्ति-रपीति चेन्न—साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छे-दकरूपभिन्नं यत् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धितावच्छेदकतात्वाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपम्, तत्रावृत्तिर्या साध्यनिष्ठप्रति-योगिता तन्निरूपकाभावनिवेशेनादोषात्, रूपवृत्तित्वञ्च—स्वावच्छेदकतात्वाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन, एवञ्च संयोगेन समवा-

यिनोऽभावमादाय नोक्तस्थलेऽतिव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकसंयोगगतरूपभिन्नसमवायगतं यद्रूपं तदेव सम्बन्धतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकम्, तत्र च निरुक्तसम्बन्धेन प्रतियोगिताया वृत्तित्वात् ।

अथ धर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावोक्त्यैव सकलसामञ्जस्ये धर्मविशेषणतया साध्यतावच्छेदकातिरिक्तत्वस्य प्रवेशो व्यर्थ इति चेन्न, भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्येति दीधितिग्रन्थसङ्गमनार्थत्वात् ।

नन्वेवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मेऽपि सत्त्वेन गगन प्रमेयाभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वातिरिक्तप्रमेयत्वावच्छिन्नतया साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वाभावेन गगनेन प्रमेयाभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यभावात् 'सामान्याभावीयान्यप्रतियोगित्व'मिति जगदीशग्रन्थस्यासङ्गतिरिति चेन्न, धूमानुयोगिकस्वरूपेण प्रमेयत्वविशिष्टस्य साध्यतायां वह्न्यादिहेतावतिव्याप्तिवारणाय तद्ग्रन्थसङ्गतेः ।

❀ जागदीशी ❀

इत्थं च भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छेद्यप्रतियोगिताकतया तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं नातिव्याप्तिं सम्पादयतीत्याशयेन द्वित्वावच्छिन्नाभावपर्यन्तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभिधानमपि साधु संगच्छते । परन्तु प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकप्रतियोगिताको यः कश्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तत्त्वमेवाव्यभिचरितत्वं कुतो न कृतं, भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेस्तादृशोभयात्मकसाध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावादेव तादृशोभयाभावमादायातिव्याप्त्यभावादिति विभावनीयमिति प्राहुः । तच्चिन्त्यम् ।

केचित्तु–ननु यत्किञ्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन साध्यनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तत्त्वमित्येव लक्षणं कुतो न कृतमित्यत आह—अत एवेतीत्यपि वदन्ति ।

❀ दीपिका ❀

इत्थञ्चेति । अयमाशयः—यावत्पदानुपादाने साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताको यः कश्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरण इत्येतावन्मात्रोक्तौ भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभावस्यापि

साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया लक्षणघटकत्वेन तादृशविशिष्टाभावस्य हेत्वधिकरणीभूतमनोऽवच्छेदेन मूर्तत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वाद् विशिष्टा-व्यर्थः स्यात्, भावमादायैवातिव्याप्तिसंभवे द्वित्वावच्छिन्नाभावपर्यन्तानुसरणप्रयासो दीधितिकृतोऽनन्यमते तु निरुक्तविशिष्टाभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेद-कातिरिक्तवैशिष्ट्यधर्मावच्छिन्नतया न विशिष्टाभावस्य लक्षणघटकत्वमिति द्वित्वाव-च्छिन्नाभावपर्यन्तानुसरणं सम्यगेवेति ।

प्रकृतसाध्यव्याप्येति । अत्र व्याप्यत्वं यदि साध्याभाववदवृत्तित्वरूपम्, तदा वाच्यत्वाद्यभावाप्रसिद्धया इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकेवलान्वयिन्यव्याप्तिः, यदि च प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यरूपं, तदा प्रकृतसाध्यव्याप्यताघटितलक्षणस्यार्थान्तरग्रस्तत्वमिति चेदत्रोच्यते—यादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकं तादृश-प्रतियोगिताकाभावस्यैव अत्र कश्चिदभावपदेन विवक्षितत्वात्, एवञ्च वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्र वह्निधूमोभयाभावमादायैव लक्षणं संगमनीयम्, तादृशोभयाभावीयप्रतियो-गित्वावच्छिन्नाधिकरणे पर्वतादौ वह्निधूमोभयाभावस्याविद्यमानत्वेन वह्निधूमोभयत्व-रूपसाध्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वात् । भूतत्व-मूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ तु भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावस्य न लक्षणघटकत्वम्, तादृशोभयाभावीयप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणे गगने मनसि च तादृशोभयाभावस्य सत्त्वेन भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वरूपसाध्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्याप-कतानवच्छेदकत्वात् ।

तच्चिन्त्यमिति । चिन्ताबीजन्तु—विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिरेव, विशिष्टसत्ताभावस्य साध्यव्याप्यतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकतया तादृशा-भावे हेत्वधिकरणीभूतगुणाद्यवच्छेदेन प्रतियोगिताश्रयीभूतसत्तासामानाधिकरण्यस-त्त्वात् । अन्यत् सुगमम् ।

❀ जागदीशी ❀

भूतत्वमात्मभिन्नत्वे सति विशेषगुणवत्त्वम्, तच्च न व्यापकतायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितकल्पे भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य व्यापकं तादृशो-भयवति घटादौ उत्पत्तिक्षणावच्छेदेन विशेषगुणत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वादत उक्तम्—मनोऽन्यत्वेति । साध्यस्याभावमादाय नातिव्याप्तिः सुतरां वस्त्वन्त-रस्येति कैमुतिकन्यायेनोक्तं मनोऽन्यत्वेतीत्यपि वदन्ति । अतथात्वादिति ।

स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः । मनस्येव व्यभिचारादिति भावः ।

❀ दीपिका ❀

यावत्पदोपादानेऽपि भूतत्वाभावमादाय भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिपरिहारः संभवतीत्याह—**भूतत्वेति । तच्चेति ।** आत्मभिन्नत्वे सति विशेषगुणवत्त्वरूपं भूतत्वञ्चेत्यर्थः । अयमाशयः—व्यापकतायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितकल्पे साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा इत्याद्येव लक्षणं पर्यवस्यति, एवञ्च—भूतत्वमूर्तत्वोभयाधिकरणे घटादौ उत्पत्तिकालावच्छेदेन आत्मभिन्नत्वविशिष्टविशेषगुणवत्त्वरूपभूतत्वाभावस्य सत्त्वात्तादृशविशेषगुणवत्त्वनिष्ठप्रतियोगितायाः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावान्न भूतत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वम् ।

मनोऽन्यत्वेतीति । एव ञ्चयावदन्तर्गतस्य मनोऽन्यत्वाभावस्य हेत्वधिकरणीभूतमनोऽवच्छेदेन मनोभेदात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः ।

❀ दीधितिः ❀

साधनसमानाधिकरणगोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य चातथात्वात् साध्यतावच्छेदकेत्यादि ।

❀ जागदीशी ❀

ननु यत्समानाधिकरणा यावन्तोऽभावा व्याप्यवृत्तितानिरूपकप्रतियोगिताश्रयसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिकं व्यर्थम् ।

(न च साधनसमानाधिकरणगोत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादसम्भव इति वाच्यम् , तस्यापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । न चैवंरीत्या व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ,) अभावस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वीययत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताया एव व्याप्यवृत्तितानिरूपकतया धूमाद्यभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावनिष्ठप्रतियोगिताया अतथात्वेन धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्ययोगादत

आह—साधनेत्यादि। गोत्वादीत्यादिशब्देन गगनादिसंग्रहः, तथा च तद्दलानुक्तौ असंभव एव स्यादिति भावः।

❀ दीपिका ❀

अथ धूमवान् वह्नेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणधूमाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-स्वा-(धूमाभावा)-भावात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिरिति तन्निरासाय प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकप्रतियोगितायां व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वमवश्यं निवेशनीयम्, तावतैव सकलसामञ्जस्ये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिदलं व्यर्थमित्याशङ्कते—नन्विति। कुण्डलितः पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते, निगदव्याख्यातत्वेनास्माभिरपि तद्व्याख्यानमुपेक्ष्यते। अतथात्वेन = व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वाभावेन। स्वीय-यत्प्रतियोगितेत्यत्र स्वपदं यत्समानाधिकरणत्वेनाभिमताभावपरम्, एवञ्च धूमाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावनिष्ठप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्येन धूमनिष्ठ-प्रतियोगितैव व्याप्यवृत्तितानिरूपिका न तु पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावनिष्ठप्रतियोगितेति नातिव्याप्तिः। न च अभावस्य स्वीययत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताया एव व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वमित्येतावतैव पूर्वोक्तातिव्याप्तिनिराससंभवे स्वीययत्प्रतियोगितायां समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशनं व्यर्थमिति वाच्यम्, घटत्वेन वह्न्यभावीयप्रतियोगिताया व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वलाभाय तन्निवेशस्याऽवश्यकत्वात्, अन्यथा तादृशाभावस्य घटत्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताश्रयीभूतवह्निसामानाधिकरण्यस्यैव सत्त्वेन तदन्यत्वविरहेण तादृशाभावीयप्रतियोगिताया व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वन्न स्यात्, तन्निवेशे तु समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वाभावेन तदन्यत्वस्य सत्त्वाद् व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वमस्ति।

अथैवं वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, महानसीयत्वेन वह्न्यभावस्यापि निरुक्तयावदन्तर्गतत्वेन तत्र च व्याप्यवृत्तितानिरूपकमहानसीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयीभूतवह्निसामानाधिकरण्यविरहादिति चेन्न, स्वीयपदेन प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां निरुक्तव्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वलाभेन व्याप्यवृत्तितानिरूपकं प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकं यत् प्रतियोगित्वं तदाश्रयसामानाधिकरण्यमित्यर्थलाभेन महानसीयत्वावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वाभावेन तादृशाभावस्य लक्षणाघटकत्वात्।

गोत्वाद्यभावस्येति दीधितिः। एवञ्च साध्यतावच्छेदकेत्यादिदलाप्रवेशे गोत्वाभाव-गगनाभावादीनां हेतुसमानाधिकरणत्वेन यावदन्तर्गतानां व्याप्यवृत्ति-

तानिरूपकप्रतियोगिताश्रयीभूतगोत्व—गगनादिसामानाधिकरण्यविरहादसंभवः स्यात्, तत्प्रवेशे तु गोत्वाद्यभावीयप्रतियोगिताया वह्न्यादिरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावेन गोत्वाद्यभावानां न यावदन्तर्गतत्वमिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

नन्वेवं यत्समानाधिकरणा यावन्तः साध्यप्रतियोगिकाभावाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्येवोच्यताम्, तावतैव गोत्वाद्यभावमादायासम्भवस्य व्युदासादित्यत आह—तत्तदिति। तथा चोक्तविवक्षायां द्रव्यत्वाद्येकव्यक्तिसाध्यकसद्धेतौ लक्षणसंभवेऽपि वह्निमान् धूमात् जातिमान् सत्त्वादित्यादौ साध्यप्रतियोगिकानां तत्तद्वह्न्यभावानाम्, आत्मत्वाद्यभावानाञ्च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरिति भावः। न च साध्यव्यापकप्रतियोगिका इत्यस्यैव सम्यक्त्वे व्यापकतावच्छेदकप्रति योगित्वपर्यन्तं व्यर्थमिति वाच्यम्, तत्तत्साध्यव्यक्तीनां गगनादीनां च प्रमेयत्वादिप्रकारेण साध्यव्यापकतया तदभावमादायासंभवापत्तेः। न च वृत्तिमत्त्वे सति स्वानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वं निरुच्य तत्प्रतियोगिकाभावा एव निवेश्यन्तामिति वाच्यम्, तस्य लक्षणान्तरत्वेऽपि उक्तलक्षणस्यादुष्टत्वादिति भावः।

❀ दीपिका ❀

अथाभावे साध्यप्रतियोगिकत्वविशेषणदानेनैव गोत्वाद्यभावस्य साध्यप्रतियोगिकत्वाभावेन लक्षणाघटकतया नासंभव इत्याशङ्कते—**नन्वेवमिति**। उक्तविवक्षायाम्=अभावे साध्यप्रतियोगिकत्वविवक्षायाम्। **द्रव्यत्वाद्येकेति**। द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावित्यर्थः, तथा च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ घटत्वादिना द्रव्यत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयेनासंभवासंभवेऽपि वह्निमान् धूमादित्यत्र तत्तद्वह्न्यभावमादायाव्याप्तिरेवेति भावः। संयोगेन साध्यतायामव्याप्तिमुक्त्वा समवायेन साध्यतायामव्याप्तिमाह—**जातिमानिति**। तथा च यत्समानाधिकरणाभावे साध्यप्रतियोगिकत्वमात्रनिवेशे जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेत्वधिकरणे गुणादौ वर्तमानस्याऽऽत्मत्वाद्यभावस्यापि आत्मस्वरूपजातिप्रतियोगिकत्वेन यावदन्तर्गतस्य समवायेन आत्मस्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकेत्यादिप्रवेशे तु जात्यधिकरणे गुणादौ आत्मत्वाद्यभावीयप्रतियोगितावान्नास्तीत्याकारकाभावसत्त्वेन आत्मत्वाभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेन न यावदन्तर्गतत्वमिति

भावः। नन्वेवमपि हेतुसमानाधिकरणाभावे साध्यव्यापकप्रतियोगिकत्वनिवेशेनैव तत्तद्धटाद्यभावानामात्मत्वाभावानाञ्च वारणसंभवः, तत्तद्धटादेर्वह्निव्यापकत्वस्याऽत्मत्वादौ च जातिव्यापकत्वस्याभावादिति शङ्कते—**न चेति**। समाधत्ते—**तत्तत्साध्येति**। तथा च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव साध्यव्यापकत्वमिति साध्याधिकरणे पर्वतादौ वर्तमानस्य घटाद्यभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकप्रमेयत्वस्य तत्तत्साध्यव्यक्तौ गगनादौ च सत्त्वेन गगनाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकप्रतियोगिकतया यावदन्तर्गतत्वेनासंभवतादवस्थ्यमिति भावः।

ननु प्रतियोग्यनधिकरणं यत्साध्याधिकरणं तद्वृत्त्यभावाप्रतियोगित्वे सति वृत्तिमत्त्वमेव साध्यव्यापकत्वम्, तथा च साध्याधिकरणे पर्वतादौ वर्तमानस्य गगनाद्यभावस्य न साध्यव्यापकप्रतियोगिकत्वमिति न दोष इत्याशंकते—**न चेति**। अत्र स्वपदेन प्रतियोगिनो ग्रहणं बोध्यम्। **तत्प्रतियोगिकेति**। स्वानधिकरण-साध्याधिकरण-वृत्त्यभावाप्रतियोगिवृत्तिमत्प्रतियोगिकेत्यर्थः। लक्षणस्य लक्षणान्तरादूषकत्वाभिप्रायेण समाधत्ते—**तस्येति**।

❀ दीधितिः ❀

येन सम्बन्धेन हेतुस्तेनैव तदधिकरणं बोध्यम्, तेन आत्मत्वे साध्ये समवायेन हेतोर्ज्ञानस्य विषयतयाऽधिकरणे घटादौ वर्तमानस्य साध्याभावस्यातथात्वेऽपि न क्षतिः।

❀ जागदीशी ❀

यत्समानाधिकरणा इत्यत्र हेत्वधिकरणत्वं विशिनष्टि—येनेत्यादिना। तदधिकरणमिति। तत्सम्बन्धीत्यर्थः। तेन तादात्म्येन हेत्वधिकरणाप्रसिद्धावपि तत्सम्बन्धेन सद्धेतौ नाव्याप्तिः। अतथात्वेऽपीति। प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविरहेऽपीत्यर्थः। यद्यपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमवश्यं स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनाग्रे विवक्षणीयम्, तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणानुक्तौ कालिकसम्बन्धेन धूमस्याधिकरणे महाकाले वर्तमानस्य प्रलयान्यत्वाभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वात् तद्विशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावपि अव्याप्तिः संभवति, तथापि स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यादेरुक्तावनुक्तौ च उभयथाऽपि अयमात्मा

ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिः। वह्निमान् धूमादित्यत्र तु स्वविशिष्टेत्याद्युक्तावेव तथा, इत्याशयेन प्रसिद्धोदाहरणं परित्यक्तम्।

❀ दीपिका ❀

अथ अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिः, विषयतासम्बन्धेन ज्ञानाधिकरणे घटादौ वर्तमानस्याऽऽत्मत्वाभावस्यापि यावदन्तर्गततया तत्र च आत्मत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादित्यत आह दीधितौ—**येन सम्बन्धेनेति। तेनेति।** हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव हेत्वधिकरणत्वविवक्षणेनेत्यर्थः। तथा च हेतुतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धेन ज्ञानाधिकरणे आत्मनि आत्मत्वसामान्याभावस्यावर्तमानत्वेन न यावदन्तर्गतत्वमिति भावः।

ननु इदं वाच्यं प्रमेयादित्यत्र तादात्म्येन प्रमेयस्य हेतुत्वेऽव्याप्तिः, तादात्म्यसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धेन हेत्वधिकरणाप्रसिद्धेरित्यत आह—**तत्सम्बन्धीत्यर्थ इति।** तेन = हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुसम्बन्धित्वविवक्षणेन। तत्सम्बन्धेन = तादात्म्यसम्बन्धेन। एवञ्च तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुसम्बन्धित्वप्रसिद्धया नाव्याप्तिरिति भावः।

ननु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणानुक्तौ वह्निमान् धूमादित्यादिप्रसिद्धस्थलेऽव्याप्तिसंभवे अयमात्मा ज्ञानादित्यप्रसिद्धस्थलानुसरणमसङ्गतम्, तथा हि—कालिकसम्बन्धेन धूमाधिकरणे महाकाले वर्तमानस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य प्रलयत्वस्वरूपस्य प्रलयभेदाभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वेन तादृशाभावविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्धेरित्याशङ्कते—**यद्यपीति। अग्रे इति।** कालो गोमान् गोत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादावस्य व्याप्तिवारणाय च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य निवेशयिष्यमाणत्वादिति। **तद्विशिष्टेति।** प्रलयान्यत्वाभावविशिष्टेत्यर्थः। समाधत्ते—**तथापीति।** तथा च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्यानुक्तौ वह्निमान् धूमादित्यादौ प्रलयभेदस्य प्रलयभेदाभावस्य चैकत्र सत्त्वेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वान्नाव्याप्तिः, अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र तु तदनुक्तावपि अव्याप्तिः आत्मत्वाभावस्य कुत्रापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यासत्त्वादिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु महाकालस्यैव प्रलयान्यत्वाद्यभावविशिष्टहेत्वधिकरणत्वसंभवात्

स्वविशिष्टेत्याद्युक्तावपि वह्निमान् धूमादित्यत्र नाव्याप्तिः, महाकालस्य हेतुताघटकसंयोगसम्बन्धेन धूमाधिकरणत्वाभावेऽपि धूमसम्बन्धित्वानपायात्, तादात्म्येन हेतोः सङ्ग्रहार्थं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यो हेतुसम्बन्धी तद्वृत्तियावदभावानामेव निवेश्यत्वादिति मतम्। तत्तुच्छम्। संयोगमात्रेण धूमहेतोः प्रभामण्डलादौ वह्निव्यभिचारितया पर्वतादिनिरूपितसंयोगेनैव तस्य हेतुत्वात्, तादृशसंयोगेन च धूमस्याधिकरणे पर्वतादौ प्रलयत्वादिस्वरूपस्य प्रलयान्यत्वाद्यभावस्य वैशिष्ट्याप्रसिद्धेरावश्यकत्वात्, विभिन्नकालीनयोर्विषयतान्यसम्बन्धेनाऽधाराधेयभावविरहादिति दिक्।

❀ दीपिका ❀

प्रसिद्धस्थलत्यागेऽन्यथा बीजमुपपादयतां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**यत्त्विति**। अयमाशयः—स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्युक्तावपि महाकाले प्रलयभेदाभावस्य धूमस्य च सत्त्वान्न स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्धिरिति हेतुसामानाधिकरण्यघटकहेत्वधिकरणत्वस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनानुक्तावपि स्वविशिष्टहेत्वधिकरणीभूतमहाकालावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरित्यतः प्रसिद्धस्थलं त्यक्तमिति। ननु स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यत्रापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव हेत्वधिकरणं वक्तव्यम्, तथा च 'महाकालः संयोगेन धूमवानि' त्यप्रतीत्या कथं महाकालस्य संयोगेन धूमाधिकरणत्वमित्यत आह—**महाकालस्येति**। तथा च वाच्यं प्रमेयादित्यत्र तादात्म्येन हेतुकस्थले तेन सम्बन्धेन हेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या हेतुसम्बन्धित्वस्यैव निवेशनीयतया महाकालस्य संयोगेन धूमसम्बन्धित्वानपायादिति भावः।

तन्मतं दूषयति—**तत्तुच्छमिति**। पर्वतादिनिरूपितेत्यस्य पर्वताद्यनुयोगिकेत्यर्थः। तादृशसंयोगेन = पर्वताद्यनुयोगिकसंयोगेन। ननु कालिकेन पर्वतादौ प्रलयभेदाभावस्य वैशिष्ट्यं सेत्स्यतीत्यत आह—**विभिन्नकालीनेति**। विभिन्नकालीनयोरपि विषयतासम्बन्धेनाऽधाराऽधेयभावाभ्युपगमादाह—**विषयतान्येति**।

❀ दीधितिः ❀

एवं दलान्तरेऽपि सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः सम्बन्धैक्यविवक्षया निरसनीयः।

❀ जागदीशी ❀

ननु पृथिवीत्ववान् महाकालत्वात्, महाकालकपालान्यतरत्वाद्वा इत्यादावतिव्याप्तिः, साधनसमानाधिकरणस्य महाकालान्यत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणमहाकालाद्यवच्छेदेन कालिकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत आह—एवमिति। दलान्तरेऽपि = प्रतियोगिसामानाधिकरण्यदलेऽपीत्यर्थः। एकसम्बन्धेन व्यापकत्वमन्यसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्येवं सम्बन्धभेदनिबन्धनः प्रोक्ताऽतिव्याप्तिरूपो दोषः, साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेन सार्द्धं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकसम्बन्धस्य ऐक्यविवक्षया निरसनीय इत्यर्थः।

❀ दीपिका ❀

अथ पृथिवीत्ववान् महाकालत्वादित्यत्र समवायेन साध्यतायामतिव्याप्तिः, महाकालभेदाभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणतया यावदन्तर्गतत्वेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणीभूतमहाकालावच्छेदेन कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो महाकालभेदस्य तदभावस्य च सत्त्वेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादित्याशङ्कते—**नन्विति**। न च धूमवान् वह्नेरित्यत्रैव धूमसामान्याभावस्यापि स्वविशिष्टहेत्वधिकरणीभूतायोगोलकावच्छेदेन कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो धूमस्य सामानाधिकरण्यमित्यतिव्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरानुधावनमसङ्गतमिति वाच्यम्, जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानभ्युपगमेन तत्र दोषविरहात्। विरुद्धहेतावतिव्याप्तिं प्रदर्श्य व्यभिचारिहेतावतिव्याप्तिमाह—**महाकालकपालेति**। महाकालावच्छेदेनायं हेतुर्व्यभिचारी। केचित्तु—अव्यभिचरितत्वस्य व्याप्तित्वे केवलं व्यभिचारिण एवालक्ष्यत्वम्, विरुद्धं महाकालत्वं लक्ष्यमेवेति सपक्षवृत्तित्वघटितसाधारण्योपपादनायैव तत्त्यागः। वस्तुतो हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यनिवेशेनैव विरुद्धवारणं सम्भवतीति तत्त्याग इत्याहुः।

कालत्वहेतौ पार्थिवरूपाभावमादाय नातिव्याप्तिः, हेत्वधिकरणे महाप्रलये जन्यरूपादेरसत्त्वादतो **महापदम्**। केचित्तु यावदन्तर्गतस्य संयोगाद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणतया स्वविशिष्टहेत्वधिकरणीभूतमहाप्रलयावच्छेदेन स्वप्रतियोगिसंयोगसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिरतो **महा**पदमित्याहुः। अन्ये तु साधनसमानाधिकरणस्य जन्याभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणप्रलयावच्छेदेन स्वप्रतियोगिजन्यसमानाधिकरणत्वविरहान्नातिव्याप्तिरतो महापदमित्याहुः।

❀ जागदीशी ❀

तथा च यत्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत् तदन्यप्रतियोगिताकः, साध्यवन्निष्ठाभावीययत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः समानाधिकरणावच्छेदकान्यप्रतियोगिताको वा योऽभावस्तस्य तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं तद्वृत्तित्वं विवक्षितमिति फलितार्थः। पृथिवीत्वाद्यभावप्रतियोगित्वन्तु न कालिकसम्बन्धेन पृथिवीत्वादिव्यापकतावच्छेदकम्, नित्यपृथिव्यां व्यभिचारात्, किन्तु समवायेनैव, तेन सम्बन्धेन च पृथिवीत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नोक्ताऽतिव्याप्तिरिति भावः।

❀ दीपिका ❀

प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वाभिप्रायेणाऽह—**यत्सम्बन्धेनेति**। तदघटितव्यापकत्वाभिप्रायेणाऽह—**साध्यवन्निष्ठाभावीयेति**। पृथिवीत्ववान् महाकालत्वादित्यत्रातिव्याप्तिं निराकरोति—**पृथिवीत्वाद्यभावेति**। एवञ्च नित्यपृथिव्यां पृथिवीत्वस्य सत्त्वेन कालिकेन महाकालभेदस्य चासत्त्वान्न महाकालभेदस्य कालिकेन पृथिवीत्वव्यापकत्वम्, अपि तु स्वरूपसम्बन्धेनैव, तथा च साध्यव्यापकताघटकस्वरूपसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिमहाकालभेदाधिकरणे द्रव्यादौ महाकालत्वस्यावृत्तित्वान्न महाकालभेदाभावमादायातिव्याप्तिरिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु येन सम्बन्धेन व्यापकत्वं तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्तावपि नित्यज्ञानं नित्यसर्वविषयकत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, साधनसमानाधिकरणस्य इच्छाभिन्नत्वाद्यभावस्य साध्यव्यापकताघटकविषयितासम्बन्धेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति। न च येन येन सम्बन्धेन व्यापकत्वं तेन तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविवक्षणान्न दोषः, तथा सति यावत्पदवैयर्थ्यापत्तेः। विशेषणतासम्बन्धसामान्येनेव साध्यादिसन्निरूपितविशेषणतयापि वाच्यत्वादेः साध्यव्यापकतया घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणावच्छेद्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहाद्‌ धूमवान् वह्नेरित्यादिव्यभिचारिणि अतिव्याप्त्यसम्भवादिति।

❀ दीपिका ❀

साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्तावप्यतिव्याप्तिं वदतां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**यद्विति** । अयमाशयः--ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकतया साध्याधिकरणे नित्यज्ञाने विषयितासम्बन्धेनेच्छाभेदस्यापि सत्त्वेन साध्यव्यापकतया हेत्वधिकरणीभूतेश्वरेच्छायां वर्तमानस्य इच्छाभेदाभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतविषयित्वसम्बन्धेन हेत्वधिकरणावच्छेदेनेच्छाभेदात्मकस्य प्रतियोगिनस्तदभावस्य च सत्त्वेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्येन भवत्यतिव्याप्तिरिति । अथात्र साध्ये नित्यपदं व्यर्थमिति चेन्न, ज्ञानत्वाधिकरणे इच्छाभेदाविषयकजन्यज्ञाने इच्छाभेदस्य विषयितासम्बन्धेनासत्त्वेन ज्ञानत्वात्मकसाध्यव्यापकत्वाभावाद् विषयितायाः व्यापकताघटकसंसर्गत्वानुपपत्त्या चातिव्याप्तिविरहात्, नित्यपदोपादाने तु ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकतया न व्यापकत्वहानिरिति । न चैवमपि हेत्वंशे नित्यपदं व्यर्थमिति वाच्यम्, इच्छाभेदाभावस्य विषयितासम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेऽपि स्वविशिष्टे इच्छाभेदाविषयकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञाने हेत्वधिकरणीभूते इच्छाभेदात्मकप्रतियोगिनो विषयितासम्बन्धेनासत्त्वेन नातिव्याप्तिरित्यतो हेतौ नित्यपदम् ।

अतिव्याप्तिमुद्धर्तुं शङ्कते—**न चेति** । अस्य न दोष इत्यनेनान्वयः । तथा च स्वरूपसम्बन्धेनापि इच्छाभेदस्य साध्यव्यापकतया तेन सम्बन्धेनेच्छाभेदाधिकरणे नित्यज्ञाने इच्छाभेदाभावस्यासत्त्वेन नातिव्याप्तिरिति भावः । समाधत्ते—**तथा सतीति** । येन येन सम्बन्धेनेत्यादिनिवेशे इत्यर्थः । यावत्पदवैयर्थ्यमेवोपपादयति—**विशेषणतासम्बन्धेति** । साध्यादिमन्निरूपितेत्यस्य महानसाद्यनुयोगिकेत्यर्थः । तादृशसम्बन्धेन = महानसाद्यनुयोगिकस्वरूपसम्बन्धेन । तथा च हेत्वधिकरणेऽयोगोलके महानसाद्यनुयोगिकस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिनो वाच्यत्वस्यासत्त्वेन घटत्वेन वाच्यत्वाभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यसम्भवाद् यावत्पदवैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति समाधातुराशयः ।

❀ जागदीशी ❀

तन्मन्दम् । विषयितासम्बन्धेन व्यापकताया एवासत्त्वात्, विषयितासम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभाव इत्यादिव्यापकतायास्तेन सम्बन्धेनासम्भवात् । न च तेन सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नासम्बन्धित्वमेव व्यापकतायां निवेशनीयम् उक्तातिप्रसङ्गभयेन तस्यानिवेश्यत्वात् । न च तत्सम्बन्धाव-

च्छिन्नायाः साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकधर्मवत्त्वलक्षणं व्यापकत्वं विषयितासम्बन्धेन सुलभम्, साध्यवति नित्यज्ञाने वस्तुमात्रस्यैव विषयितासम्बन्धेन सम्बन्धित्वेऽपि नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटादेर्विषयितासम्बन्धेनाभावस्य तत्र सत्त्वे बाधकाभावादिति वाच्यम्, विषयिताया वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः ।

❀ दीपिका ❀

यत्तुमतं दूषयति—**तन्मन्दमिति** । विषयिताया वृत्त्यनियामकतया तेन सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणताया अप्रसिद्धया तेन सम्बन्धेनेच्छाभेदस्य न साध्यव्यापकत्वमिति भावः । शङ्कते—**न चेति** । अस्य निवेशनीयमित्यनेन सम्बन्धः । तथा च विषयितासम्बन्धेन स्वावच्छिन्नसम्बन्धित्वस्य प्रसिद्धतया तत्सम्बन्धेन तस्य साध्यव्यापकत्वं सम्भवति । निराकुरुते—**उक्तातीति** । तथा चातिप्रसङ्गनिरासाय कस्यचिन्निवेशनीयत्वेऽपि असम्बन्धित्वपदं निवेश्यातिप्रसङ्गदानस्यायुक्तत्वमिति भावः । प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वमाशङ्कते—**न चेति** । तथा च साध्याधिकरणे नित्यज्ञाने विषयितया सकलवस्तुनः सत्त्वेऽपि विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावस्य तत्र सत्त्वेन तदीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वस्येच्छाभेदाभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वादिच्छाभेदाभावमादायातिव्याप्तिरिति भावः । अतिव्याप्तिं निराकरोति—**विषयिताया इति** । तथा च विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकनित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावस्यापि नित्यज्ञानेऽप्रसिद्धया न तेन सम्बन्धेनेच्छाभेदस्य साध्यव्यापकत्वमिति भावः ।

❀ जागदीशी ❀

यदपि—मनस्त्ववान् परमाणुत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, परमाणुत्वसमानाधिकरणस्य मनस्त्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकताघटकदिक्कृतविशेषणतया सर्वत्रैव परमाणौ प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति । तदपि तुच्छम् । नित्यानामव्यावर्तकत्वाज्जन्यानामेव मूर्तानां दिगुपाधितया परमाणौ दिक्कृतविशेषणतया कस्याप्यसत्त्वात् तेनापि सम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वविरहात्, अन्यथा वस्तुमात्रस्यैव कालोपाधित्वसम्भवात्तदपि जन्यमात्रस्य न स्यात्, अत एव प्रलयदशायां दिग्देशविभागो नास्तीत्यपि सिद्धान्तः सङ्गच्छते, अन्यथा परमाणूनां सत्त्वात्तदानीमपि दिग्विभागप्रसङ्गादिति दिक् ।

❀ दीपिका ❀

साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याङ्गीकारेऽतिव्याप्ति-दोषमुद्भावयतामन्येषां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**यदपीति । परमाणुत्वेति ।** न चात्र परमपदं व्यर्थम्, अणुत्वसमानाधिकरणमनस्त्वाभावस्य दैशिकविशेषणतया हेत्वधिकरणावच्छेदेन मनस्त्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्येनातिव्याप्तिसम्भवा-दिति वाच्यम्; यावदन्तर्गतस्य 'द्व्यणुकासमानकालीनतद्व्यक्तिर्नास्ती'त्याकारकाभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यसम्भवादिति । तेनापि = दिक्कृतविशेषणतयाऽपि । तथा च मनस्त्वाधिकरणे मनसि परमाणौ दैशिकविशेषणतया मनस्त्वस्यासत्त्वेन न दैशिकविशेषणतायाः साध्यव्यापकता-घटकसंसर्गत्वमिति भावः । अन्यथा = नित्यानामपि दिगुपाधित्वस्वीकारे । तदपि = कालोपाधित्वमपि । तथा च नित्येषु कालिकायोगादिति सिद्धान्तो व्याकुप्येतेति भावः । अत एव = नित्यानां दिगुपाधित्वाभावादेव । अत्रायं निष्कर्षः—दिश एकत्वेन प्राच्यादिव्यवहार उपाधिमन्तरा न सम्भवति, उपाधयस्तु जन्यमूर्तानि एवेति महा-प्रलये तेषामभावान्न प्राच्यादिव्यवहारः, परमाणूनां दिगुपाधित्वस्वीकारे तु परमाणुरूप-दिगुपाधीनां सत्त्वेन महाप्रलयेऽपि प्राच्यादिव्यवहार आपद्येतेति ।

❀ जागदीशी ❀

यदि च स्पन्दो महाकालत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, साधनसमानाधि-करणस्य महाकालान्यत्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकताघटककालिकसम्ब-न्धेन महाकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । न चायं स्पन्द इत्याकारक-यत्किञ्चिद्बोधव्यक्तेर्विषयतासम्बन्धेनैव स्पन्दत्वव्यापकत्वात् यावदन्तर्गतस्य तदभावस्यैव व्यापकताघटकविषयतासम्बन्धेन हेत्वधिकरणे महाकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः, न हि तादृशबोधव्यक्तेः कालिकसम्बन्धेनापि स्पन्दत्वव्यापकत्वम्, भाविभूतस्पन्देषु व्यभिचारा-दिति वाच्यम्; विषयताया ज्ञानसमानकालीनतया तद्बुद्धिव्यक्त्यभाव-दशायामेव स्पन्दत्ववति विषयतासम्बन्धेन तद्बुद्धिव्यक्त्यभावसत्त्वाद् विषयतासम्बन्धेनायं स्पन्द इत्याकारकजन्यबुद्धेः साध्यव्यापकत्वासंभवात् ।

❀ दीपिका ❀

अथ स्पन्दो महाकालत्वादित्यादौ महाकालभेदस्य कालिकसम्बन्धेन स्पन्दे सत्त्वेन साध्यव्यापकतया महाकालत्वसमानाधिकरणस्य महाकालभेदाभावस्य हेत्व-

धिकरणीभूतमहाकालावच्छेदेन व्यापकताघटककालिकसम्बन्धेन महाकालभेदात्मक-प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिरित्याशङ्कते—**यदि चेति** । अस्य विभाव्यते इत्यनेनान्वयः । न च कालत्वमात्रस्यापि हेतुतायामतिव्याप्तिसम्भवे हेतौ महत्त्वविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम्—हेत्वधिकरणीभूतमहाकाले वर्तमानस्य प्रलय-प्रागभावाभावस्य यावदन्तर्गतस्य हेत्वधिकरणप्रलयावच्छेदेन प्रतियोगि-सामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यनवकाशात्, तद्दाने तु महाकाले प्रतियोगिसामा-नाधिकरण्यसत्त्वात् भवत्यतिव्याप्तिः । अतिव्याप्तिमुद्धर्तुं शङ्कते—**न चेति** । तथा च व्यापकतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन तादृशबोधव्यक्तेर्महाकालेऽसत्त्वेन न तादृशबोधव्यक्त्यभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमिति भावः । न च तादृशबोध-व्यक्तेः कालिकसम्बन्धेनापि स्पन्दे सत्त्वेन व्यापकताघटककालिकसम्बन्धेन प्रति-योगिनस्तादृशबोधव्यक्तेस्तदभावस्य च महाकाले सत्त्वेनातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्—विभिन्नकालीनयोर्विषयताऽन्यसम्बन्धेनाऽधाराधेयभावस्यानभ्युपगमेन भा-विभूतस्पन्देषु तादृशबोधव्यक्तेरसत्त्वेन साध्यव्यापकत्वासंभवादित्याह—**नहीति** । तादृशबोधव्यक्तेः साध्यव्यापकत्वन्निराकरोति—**विषयताया** इति ।

❀ जागदीशी ❀

किञ्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यासत्त्वेऽपि व्यधिकरणसम्ब-न्धावच्छिन्नाभावमादायैव केवलान्वयिसाध्यकस्थले लक्षणसमन्वयात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति मूलस्य दूषकत्वानुपपत्तिः । न च साध्यवन्निष्ठाभावप्रति-योगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्यापकतायां व्य-धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायासम्भववारकस्य सामानाधिकरण्येने-त्यस्य व्यर्थतायामेव तन्मूलग्रन्थस्य तात्पर्यमिति वाच्यम्—सामान्यधर्मेण विशेषाभावमादाय व्यापकत्वाप्रसिद्धिवारणायैव सामानाधिकरण्यदलस्य व्यापकतायामवश्यं निवेशादित्यादिकं विभाव्यते, तदा सम्बन्धैक्यविवक्ष-येतिग्रन्थस्य साध्यव्यापकत्वस्य तदवच्छेदकप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिसा-मानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वस्य चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्ववि-वक्षयेत्यर्थः । तथा च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्या-पकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः स्वप्रतियोगितावच्छेदकस-म्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणा इत्यर्थलाभाद् यावदन्तर्गतस्य समवा-यादिसम्बन्धेन नित्यज्ञानत्व-मनस्त्व-स्पन्दत्वाभावस्य स्वप्रतियोगिताव-

च्छेदकीभूतसमवायादिसम्बन्धेन यावद्धेत्वधिकरणे प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्—नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वात्, मनस्त्ववान् परमाणुत्वात्, स्पन्दो महाकालत्वादित्यादौ कुत्रापि नातिव्याप्तिः।

❀ दीपिका ❀

ननु कालिकेन स्पन्दत्वमव्याप्यवृत्ति, स्पन्दत्ववति स्पन्दरूपकाले स्पन्दत्वानधिकरणदेशावच्छेदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पन्दत्वाभावस्य स्वरूपेण सत्त्वात्, अत एवोक्तं दीधितिकृता—'देशे कालस्य काले च देशस्यावच्छेदकत्वादि'ति। तथा च स्पन्दत्वाधिकरणे स्पन्दरूपकाले स्पन्दत्वानधिकरणदेशावच्छेदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पन्दत्वाभावस्य सत्त्वेन कालिकसम्बन्धस्य न साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमिति स्पन्दो महाकालत्वादित्यत्र स्पन्दत्वाभावमादाय ग्रन्थकृतोऽतिव्याप्तिदानमसङ्गतमित्यत आह—**किञ्चेति**। तथा च हेतुसमानाधिकरणस्य समवायेन वाच्यत्वाभावस्य लक्षणघटकतया साध्यव्यापकताघटकस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयसम्भवे 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चे'ति दीधितिग्रन्थासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः। **न चेति**। अयमाशयः—प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटिते 'साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकधर्मवत्त्वमि'ति व्यापकत्वलक्षणे सामानाधिकरण्येनेत्यस्यानुपादानेऽसम्भवः स्यात्, साध्यवति पर्वतादौ वर्तमानोऽभावः स्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभावीयप्रतियोगित्वेन घटो नास्तीत्याकारकः तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्यैवाप्रसिद्धेरिति तन्निरासाय सामानाधिकरण्येनेति पदमुपात्तम्, एवञ्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानङ्गीकर्तृदीधितिकारमते तादृशाभावस्य ग्रहीतुमशक्यत्वेन सामानाधिकरण्येनेत्यस्य व्यर्थतायामेव 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चे'ति दीधितिग्रन्थस्य तात्पर्यम्, तथा च साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्तौ न दोष इति। सामानाधिकरण्येनेति पदस्य प्रयोजनं दर्शयति—**सामान्यधर्मेणेति**। तथा च साध्यवति पर्वतादौ वर्तमानस्य वह्न्यभावीयप्रतियोगित्वेन महानसीयवह्न्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तत्र सत्त्वेन सामान्यरूपेण विशेषाभावमादायासम्भववारणाय सामानाधिकरण्येनेति पदस्याऽवश्यकत्वे केवलान्वयिस्थले समवायेन वाच्यत्वाभावमादायैव लक्षणसमन्वयसंभवे 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति' दीधितिग्रन्थासङ्गतिर्दुर्वारैवेति भावः। अन्यत् सुगमम्।

❀ जागदीशी ❀

न चैवं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-वाच्यत्वाद्यभावस्यैव तत्र घटकतया तस्य च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध-सत्त्वे मानाभावादिति वाच्यम्—स्वरूपसम्बन्धेन घटत्वादिना वाच्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेन तादृशाभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-न्धस्वीकारात्, अन्यथा भूतलं संयोगेन पटत्वावच्छिन्नघटवदित्येवं निर्णयसत्त्वेऽपि भूतले संयोगेन पटत्वेन घटो नास्तीतिप्रत्ययापत्तेः। न चैवमपसिद्धान्तः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नोऽपि चेदभावः प्रामाणिक-स्तदा सर्वैः सम्बन्धैस्तत्प्रतियोगिता अवच्छिद्यन्तामिति ग्रन्थकृतैव सामा-न्याभावे वक्ष्यमाणत्वात् ।

❀ दीपिका ❀

न चैवमिति । एवम् = व्यापकतायां प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकाधिकरण-तायाञ्च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे । **तस्य चेति** । अत्र तत्पदेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य ग्रहणम् । षष्ठ्यर्थो निरूपितत्वम्, तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य सत्त्वे मानाभावा-दित्यर्थः । इदमत्राकूतम्—पर्वतादौ समवायेन वह्न्यभावनिश्चयदशायामपि संयोगेन वह्निमत्त्वज्ञानं जायत इति तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततन्निष्ठ-विशेष्यताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-काभावनिष्ठप्रकारतानिरूपिततन्निष्ठविशेष्यताशालिनिश्चयः प्रतिबन्धक इति प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावानुरोधेनान्यत्र प्रतियोगितायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वमस्तु, व्यधि-करणधर्मावच्छिन्नाभावनिश्चयस्य प्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोरभावेन तदीयप्रति-योगितायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वे न किञ्चिन्मानमिति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-भावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वं साधयति—**स्वरूपसम्बन्धेनेति** । पदार्थसिद्धौ प्रतीतिरेव नियामिकेति भावः । तादृशाभावस्य = व्यधिकरणधर्मावच्छि-न्नाभावस्य । यदि च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनियामकः प्रतिबध्यप्रतिबन्धक-भाव एवेति दुराग्रहस्तदप्याह—**अन्यथेति** । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयप्रति-योगितायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वानङ्गीकारे इत्यर्थः । तथा च संयोगेन पटत्वेन घटो नास्तीत्याकारकबुद्धिं प्रति संयोगेन पटत्वावच्छिन्नघटवदित्याकारकनिश्चयः प्रतिबन्धक

इति प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्यात्रापि सत्त्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगिताया अपि सम्बन्धावच्छिन्नत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति भावः।

ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभ्युपगमे सिद्धान्तविरोध इत्याह-**न चैवमिति**।सिद्धान्तविरोधं परिहरति-**व्यधिकरणेति**।

❀ जागदीशी ❀

केचित्तु-सम्बन्धैक्यविवक्षयेत्यस्य साध्यवत्त्वं साध्यव्यापकत्वं प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वञ्चैकेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीयमित्यर्थः।तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूततादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणा इत्यर्थलाभान्न कुत्राप्यतिव्याप्तिः।

न च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणं व्यर्थमिति वाच्यम्—तदनुक्तौ वाच्यत्वादिभेदमादायैव केवलान्वय्यादौ लक्षणगमनसम्भवेऽपि प्रतियोग्यवृत्तिश्चेतिग्रन्थावतारानुपपत्तेः। नचैवमपि सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यादिग्रन्थविरोधः, वाच्यत्वादेः संयोगादिसम्बन्धेन धूमाद्यव्यापकत्वादिति वाच्यम्—वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यादिपदसत्त्वाद्यत्र स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता तत्र वाच्यत्वाद्यभावमादाय, संयोगादिसम्बन्धेन साध्यतायाञ्च द्रव्याद्यभावमादायातिव्याप्तिपरतयैव तत्सङ्गतेरित्याहुः।

❀ दीपिका ❀

सम्बन्धैक्यविवक्षयेति ग्रन्थमन्यथा व्याचक्षाणानां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**केचित्त्विति**। एतन्मते अनुगमप्रकारः—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकाभावकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वम्, वै० च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन। व्यापकता च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणताव्यापकत्वसम्बन्धेन। अधिकरणताव्यापकत्वञ्च-स्वनिष्ठाऽधेयतानिरूपकत्व-स्वनिरूपितप्रतियोगिताविशिष्टनिरूपकताकाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन। प्रतियोगिता वै० च स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेनेति। तथा च नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वादित्यादौ समवायेन नित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य समवायेन नित्यज्ञानत्वा-

धिकरणे नित्यज्ञाने वृत्तित्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः। **तदनुक्ताविति**। तथा च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानुक्तौ केवलान्वयिस्थले वाच्यत्वादिभेदमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेतिग्रन्थासङ्गतिः स्यात्, तदुपादाने तु वाच्यत्वादिभेदस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहेण न लक्षणघटकत्वम्, अपि तु घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्यैवेति न तद्ग्रन्थासङ्गतिरिति भावः। न च व्यभिचाराद्यवारकतया प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम्—प्रतियोगितायां तदनुक्तौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वम्, तेन व्यापकत्वम्, व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वम्, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यस्यैव प्रवेशनीयतया समवायेन वह्न्यभावमादाय तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहाद् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गादिति।

वस्तुतस्तु निरुक्तानुगमे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानुपादाने संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावस्यापि तथात्वेन तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेणासंभवः स्यात्। न चैवमसम्भवदानस्यैवोचितत्वेन ग्रन्थासङ्गतिदानं सन्दर्भविरुद्धमिति वाच्यम्—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वम्, तेनैव च सम्बन्धेन प्रतियोगित्वमित्याद्यननुगतरूपेण निवेशकल्पे प्रतियोगितायां तदप्रवेशे ग्रन्थासङ्गतिरित्यतोऽनुगतरूपेणैव तन्निवेश इति ग्रन्थकर्तुराशयादिति।

व्यापकतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे ग्रन्थासङ्गतिमाशङ्कते—**न चैवमपीति**। ग्रन्थविरोधमुपपादयति—**वाच्यत्वादेरिति**। तथा च संयोगेन धूमाधिकरणे वर्तमानो यः संयोगेन वाच्यत्वाद्यभावस्तत्प्रतियोगित्वस्यैव वाच्यत्वादौ सत्त्वेन घटत्वेन वाच्यत्वाभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेन लक्षणाघटकतया तादृशाभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिप्रतिपादनपरस्य तद्ग्रन्थस्य विरोधः स्पष्ट एवेति भावः। ग्रन्थविरोधं परिहरति-**वाच्यत्वाद्यभावेति**।

❁ जागदीशी ❁

तन्मन्दम्। मनोऽन्यत्वाद्यभावस्येत्याद्युक्तग्रन्थविरोधात्, भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य समवायेन साध्यतायां मनोऽन्यत्वस्य तत्सम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वासम्भवात्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धेनाधिकरणत्वस्य प्रतियोगि-

त्वस्य चाप्रसिद्ध्या तेन सम्बन्धेन साध्यतायां धनी चैत्रत्वादित्यादिसद्धेतावव्याप्तेः, तद्रूपान्यरूपं रूपत्वादित्यादावतिव्याप्तेश्च, साध्यताघटकसमवायसम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकानां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नरूपत्वाद्यभावानां सर्वेषामेव स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति।

❀ दीपिका ❀

तन्मतं दूषयति—**तन्मन्दमिति**। ग्रन्थविरोधमुपपादयति—**भूतत्वमूर्तत्वोभयस्येति**। तथा च साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन साध्याधिकरणे पृथिव्यादिचतुष्टये समवायेन मनोऽन्यत्वस्यावर्तमानत्वेन मनोऽन्यत्वाभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेन मनोऽन्यत्वाभावमादायातिव्याप्तिवारणपरकग्रन्थविरोधः स्पष्ट एवेति भावः।

ननु भूतत्वमनोऽन्यत्वाद्यभावेत्यत्रादिपदेन स्पर्शाभावमादायातिव्याप्तिवारणं संभवति, समवायेम स्पर्शस्य भूतत्वमूर्तत्वोभयात्मकसाध्यव्यापकत्वादित्यत आह—**वृत्त्यनियामकेति**। तेन सम्बन्धेन = वृत्त्यनियामकेन स्वामित्वादिसम्बन्धेन। वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिमुक्त्वाऽतिव्याप्तिमाह—**तद्रूपान्येति**। अतिव्याप्तिमुपपादयति—**साध्यताघटकेति**। तथा च हेतुसमानाधिकरणस्य घटत्वेन रूपत्वाभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणरूपावच्छेदेन रूपत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वेन तद्रूपान्यरूपत्वाभावस्यापि प्रतियोगिनो रूपत्वस्याधिकरणे तद्रूपे सत्त्वेनातिव्याप्तिः। अस्मन्मते तु स्वरूपेण तद्रूपभेदस्यापि साध्यव्यापकतया यावदन्तर्गतस्य तद्रूपभेदाभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणीभूततद्रूपावच्छेदेन प्रतियोगिनस्तद्रूपभेदस्यासत्त्वेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः।

नव्यास्तु दलान्तरेऽपीत्यादिग्रन्थमन्यथा व्याचक्षते, तथा हि—हेतुसमानाधिकरणा इत्यत्र हेत्वधिकरणत्वस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणे अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिरेव, घटत्वेन आत्मत्वाभावस्यापि स्वविशिष्टहेतोर्विषयतयाऽधिकरणे घटादौ व्यापकताघटकसमवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादित्यत आह—**दलान्तरेऽपीति**। पश्चादुक्तहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र हेत्वधिकरणदलेऽपीत्यर्थः। सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः = एकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्त्यात्मत्वाद्यभावस्यान्यसम्बन्धेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यप्रयुक्ताव्याप्तिरूपो दोषः। **सम्बन्धैक्यविघटनयेति**। हेतुसमानाधिकरणा इत्यत्र हेत्वधिकरणत्वं येन सम्बन्धेन, हेत्वधि-

करणावच्छेदेनेत्यत्रापि हेत्वधिकरणत्वं तेन सम्बन्धेनेति विवक्षयेत्यर्थः । इत्थञ्च दलान्तरपदमपि साधु सङ्गच्छत इति भावः । यद्वा—ननु धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः, धूमत्वादिना धूमाभावस्यापि हेत्वधिकरणीभूतायोगोलकावच्छेदेन स्वप्रतियोगित्वस्य कालिकसम्बन्धेनाधिकरणीभूतवह्नयादेः समानाधिकरणत्वसत्त्वादित्यत आह—**दलान्तरेऽपीति** । प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यत्र प्रतियोगित्वाश्रयदलेऽपीत्यर्थः । सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः=प्रकृतसाध्यव्यापकत्वस्य एकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्य अन्यसम्बन्धेन प्रतियोगिताश्रयीभूतवह्नयादेः सामानाधिकरण्यनिबन्धनो दोषः, सम्बन्धैक्यविवक्षया = यत्सम्बन्धेन व्यापकताया अवच्छेदकत्वं प्रतियोगित्वस्य, प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यत्रापि तेन सम्बन्धेन प्रतियोगित्वाश्रयत्वविवक्षया प्रतियोगिपदस्य स्वशक्त्या बोधितयेत्यर्थ इति प्राहुः ।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु विशेषणताविशेषेण साध्यव्यापकत्वं तेनैव च प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं च सम्बन्धैक्यविवक्षयेत्यस्यार्थमाहुः । तदपि गवाद्यभावस्यात्मत्वाद्यभावस्येत्यादिग्रन्थस्यालग्नतापत्तेरुपेक्षितमिति संक्षेपः ।

❀ दीपिका ❀

सम्बन्धैक्यविवक्षयेत्यस्यैवान्यथाव्याख्यानपरं यत्तुमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**यत्त्विति** । विशेषणताविशेषेण=दैशिकविशेषणतया, तेनैव=दैशिकविशेषणतयैव, तथा च वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयो विधेय इति । तन्मतं दूषयति—**तदपीति** । एवञ्च गवाद्यभावप्रतियोगिनो गवादेः स्वरूपसम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वाभावेन तद्ग्रन्थासङ्गतिरिति भावः ।

❀ दीधितिः ❀

रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वादिकं सद्धेतुरेव, प्रलये परमाणौ उत्पत्तिकाले चावयविनि तत्सत्त्वात् ।

❀ जागदीशी ❀

नन्वत्र सम्बन्धैक्याविवक्षायां रूपसामान्याभाववान् पृथिवीत्वात्, जन्यपृथिवीत्वाद्वेत्यादिविरुद्धहेतावतिव्याप्तिः, साधनसमानाधिकरणस्य पृथिव्यन्यत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणपृथिव्यवच्छेदेन जन्यपृथिव्यवच्छेदेन वा दिक्कृतविशेषणतया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्, मूर्तमात्रस्य दिगुपाधित्वोपगमात् । न च तस्यालक्ष्यत्वे नीरूपमित्याकारकयत्किंचित्प्रमाव्यक्तेः

विषयतासम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वात्, यावदन्तर्गतस्य च तदभावस्यैव हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः, तादृशबुद्धिव्यक्तेर्भिन्नकालीनतया भाविभूतघटादौ केनापि सम्बन्धेनासत्त्वादिति वाच्यम्—विषयताया ज्ञानसमानकालीनतया तादृशबुद्ध्यभावदशायामेव रूपशून्ये गगनादौ विषयतासम्बन्धेन तद्बुद्ध्यभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात्, तादृशज्ञानव्यक्त्यभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावात्।

❀ दीपिका ❀

'रूपादिसामान्याभावे साध्ये' इति दीधितिग्रन्थावताराय शङ्कते—**नन्वत्रेति**। **विरुद्धेति**। तथा च प्राचीनमते साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य विरुद्धत्वस्य रूपसामान्याभावसाध्यकस्थले पृथिवीत्वहेतौ सत्त्वमिति। अतिव्याप्तिमुपपादयति—**साधनेति**। तथा च दिक्कृतविशेषणतासम्बन्धेन पृथिवीभेदस्य साध्यव्यापकतया पृथिवीभेदाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वेन यावदन्तर्गततया तस्य दिक्कृतविशेषणतासम्बन्धेन पृथिवीभेदात्मकप्रतियोग्यधिकरणे पृथिव्यां जन्यपृथिव्यां वा पृथिवीभेदाभावस्य पृथिवीत्वरूपस्य सत्त्वाद्भवत्यतिव्याप्तिरिति भावः। **मूर्तमात्रेति**। ननु मूर्तमात्रस्य दिगुपाधित्वे धूमवान् वह्नेरित्यत्रैवातिव्याप्तिसंभवे स्थलान्तरानुधावनमसङ्गतम्, दिक्कृतविशेषणतया हेत्वधिकरणेऽयोगोलके धूमस्य सत्त्वादिति चेन्न—विभिन्नकालीनयोर्विषयत्वाद्यन्यसम्बन्धेनाधाराऽधेयभावानभ्युपगमेन धूमासमानकालीनायोगोलके केनापि सम्बन्धेन धूमस्याविद्यमानत्वात्।

रूपसामान्याभाववान् पृथिवीत्वादित्यत्रातिव्याप्तिमुद्धर्तुं शङ्कते—**न चेति**। तादृशबुद्धिव्यक्तेः = नीरूपमित्याकारकयत्किञ्चित्प्रमाव्यक्तेः। तादृशबुद्धिव्यक्तेः साध्यव्यापकत्वं निराकुरुते—**विषयताया इति**। तथा च तादृशप्रमाकाले साध्यवति गगनादौ विषयतासम्बन्धेन तादृशबुद्धिव्यक्तेः सत्त्वेऽपि तादृशबुद्धिविरहकाले विषयतासम्बन्धेनापि गगनादौ तादृशबुद्धिव्यक्तेरसत्त्वेन तादृशबुद्धिव्यक्त्यभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेन न यावदन्तर्गतत्वम्, अपि तु पृथिवीभेदाभावस्यैवेति पूर्वोक्तातिव्याप्तिर्दुरुद्धरैवेति।

❀ जागदीशी ❀

स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठेत्यादिव्यापकतायास्तद्बुद्धिव्यक्तौ सत्त्वेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वगर्भनिरुक्तेरुक्तस्थलेऽति-

व्याप्तेरावश्यकत्वादिति भ्रमं निराकुरुते—रूपादिसामान्येत्यादिना। पृथिवीत्वादिकमिति। नित्यपृथिव्या दिगुपाधित्वे मानाभावाद् आदिपदम्, तेन जन्यपृथिवीत्वाद्युपग्रहः। सद्धेतुत्वप्रतिकूलं विरोधं निरस्यति—प्रलये इति। महाप्रलये इत्यर्थः। खण्डप्रलये तु पार्थिवपरमाणौ रूपमस्त्येव, अन्यथोत्तरसर्गे पार्थिवद्व्यणुकस्य रूपोत्पत्त्यर्थं परमाणौ पाकान्तरकल्पनाऽऽपत्तेरिति प्राञ्चः।

❀ दीपिका ❀

ननु स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्याधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकतावच्छेदकत्वं तादृशबुद्धिव्यक्त्यभावीयप्रतियोगितायां वर्तते, तादृशबुद्धिदशायां गगनादौ तादृशबुद्धिव्यक्त्यभावीयप्रतियोगित्वावच्छिन्नायास्तादृशबुद्धिव्यक्तेरधिकरणतायाः सत्त्वेन स्वपदेन तादृशबुद्धिव्यक्त्यभावीयप्रतियोगित्वस्य धर्तुमशक्यतया घटाद्यभावीयप्रतियोगित्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्याधिकरणे गगनादौ वर्तमानस्य 'घटाद्यभावीयप्रतियोगितावान्नास्ती'त्याकारकाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य तादृशबुद्धिव्यक्त्यभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वादित्यत आह—**स्वावच्छिन्नेति**। तथा च साध्याधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्यापकत्वघटितलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति भावः। केचित्तु—नवीनमतानुसरणेऽप्यवतरणं सम्भवति, तथा हि—ननु पृथिव्यां रूपसामान्याभावसत्त्वेऽपि रूपसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वं विरुद्धम्, पृथिवीत्वे रूपाऽऽत्मकसाध्याभावव्याप्यत्वस्य यत्समानाधिकरणा इत्यादिरूपस्य सत्त्वात्, साध्याभावस्य च रूपसामान्याभावात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादत आह—**रूपादीति**। **सद्धेतुरेवेति**। प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावव्याप्यत्वमेव विरुद्धत्वम्, अन्यथा कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ विरुद्धलक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेरिति भाव इत्याहुः। अन्ये तु—पृथिव्यामुत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावसत्त्वेऽपि तत्कालावच्छेदेन प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववति तत्कालावच्छेदेन वृत्तित्वरूपकालिकव्यभिचारितयाऽसद्धेतौ तत्साध्यकपृथिवीत्वेऽतिव्याप्तिरत आह—**रूपादीति। सद्धेतुरेवेति**। दैशिकव्यभिचारित्वाभावादेवेत्यर्थः। दैशिकव्याप्तेर्दैशिकव्यभिचारिण एवालक्ष्यतया कालिकव्यभिचारिणोऽपि सद्धेतुत्वेन लक्ष्यतया तत्र लक्षणगमनं न दोषाय, कालिकव्याप्तिस्तु 'यद्यत्कालावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणा यावन्तः साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावास्तत्तत्कालावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वमि'त्या-

कारकतया स्थितिकालमन्तर्भाव्य हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य लक्षणघटकतया तत्काले प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरित्याशय इत्याहुः। अपरे तु–सम्बन्धैक्याविवक्षणे रूपसामान्याभाववान् पृथिवीत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, साध्याभावपृथिव्यन्यत्वाद्यभावानां स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन कालिकदैशिकविशेषणताभ्यां प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतः सम्बन्धैक्यं विवक्षणीयमिति कस्यचिन्मतं निराकरोति—**रूपादीतीत्याहुः**। ननु रूपसामान्याभावसाध्यकपृथिवीत्वहेतोः सद्धेतुत्वप्रतिपादकः 'प्रलये परमाणौ'''तत्सत्त्वादि'ति दीधितिग्रन्थोऽसङ्गतः, सर्गाद्यकाले पार्थिवद्व्यणुकरूपोत्पत्तये परमाणौ रूपान्तरोत्पादकल्पने गौरवेण खण्डप्रलये पार्थिवपरमाणौ पूर्वसर्गोत्पन्नस्यैव रूपस्य स्वीकारादित्यत आह—**महाप्रलये इत्यर्थ इति**। अन्यथा = खण्डप्रलये रूपास्वीकारे।

❀ जागदीशी ❀

प्रलये इत्यस्य पाकेन रूपादेः प्रलयदशायामित्यर्थः, तेन महाप्रलयानभ्युपगमेऽपि न क्षतिः। उत्पत्तिकाले चेत्यत्र चकारेण निरुक्तप्रलयस्याप्यनुकर्षणाद् अवयविन्यपि पाकदशायां तत्सत्त्वान्न ग्रन्थन्यूनतेत्यपरे। ननु विरोधविरहेऽपि घटाद्यवच्छेदेन व्यभिचारात् कुतः सद्धेतुत्वमत आह—उत्पत्तीति। **यद्यपि पाकेन श्यामादिरूपनाशकालेऽप्यवयविनि तस्य सत्त्वं; तथापि पीलुपाकवादिमते तदसम्भवात्, अपच्यमानावयव्यनुरोधाच्चोत्पत्तिकालमात्रानुसरणम्।** तत्सत्त्वादिति। **रूपादिसामान्याभावसत्त्वादित्यर्थः।**

❀ दीपिका ❀

ननु मानाभावेन महाप्रलयो नाभ्युपेयते, किञ्च पाकेन पूर्वरूपनाशोत्पत्तिकाले रूपान्तरस्याप्यभावेन तदानीं रूपसामान्याभावस्य सम्भवेन प्रलयपर्यन्तानुधावनमपि व्यर्थम्। न च श्यामरूपनाशोत्पत्तिदशायां रक्तरूपोत्पत्तेः सत्त्वात् कथं तत्र रूपसामान्याभाव इति वाच्यम्, पूर्वरूपस्य रूपान्तरोत्पत्तिं प्रति प्रतिबन्धकतया तदानीं रक्तरूपोत्पत्त्यसम्भवादित्यत आह—**प्रलये इत्यस्येति। इत्यर्थ इति।** तथा च प्रकृष्ट उत्पद्यमानो लयो रूपादिध्वंसो यत्रेति विग्रहेण प्रलयपदस्य पाकेन पूर्वरूपनाशोत्पत्तिदशायामित्यर्थ इति भावः। तेन = प्रलयपदस्य पाकेन पूर्वरूपनाशदशायामित्यर्थस्वीकारेण। निरुक्तप्रलयस्य = पाकेन पूर्वरूपनाशस्य। तत्सत्त्वात् = रूपसामान्याभावसत्त्वात्। ग्रन्थन्यूनता = तदकथनज्ञानज्ञाप्यतदज्ञानवत्पुरुषोच्चरित-

ता। **अपरे इति**। अत्रास्वरसबीजन्तु पूर्वोक्तदिशा प्रलयशब्देनैव तादृशार्थलाभसम्भव इति बोध्यम्।

ननु रूपस्य रूपप्रतिबन्धकत्वं पूर्वमुक्तमिति घटादौ पाकेन श्यामादिनाशकाले कस्यचन रूपस्यासत्त्वेन तदानीं रूपसामान्याभावस्य सत्त्वेनोत्पत्तिकालमात्रानुसरणं दीधितिकृतोऽसङ्गतमित्याह—**यद्यपीति**। पाकेन = रूपादिपरावृत्तिजनकतेजःसंयोगेन। तस्य = रूपसामान्याभावस्य। पीलुपाकवादिमताभिप्रायेण समाधत्ते—**तथापीति**। तदसम्भवात् = घटादौ रूपसामान्याभावासम्भवात्। अनुरोधाच्चेत्यत्र चो हेतौ, तथा च यतोऽवयवी अपच्यमानः अतस्तत्र रूपसामान्याभावो न सम्भवतीति भावः। पीलुपाकवादिवैशेषिकाणामयमाशयः—रूपादिनाशं प्रति साक्षात्परम्परासाधारणसर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य हेतुतयाऽवयविनाऽवष्टब्धेषु अवयवेषु पाको न संभवतीति वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः, पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद् द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्य्यन्तमुत्पत्तिः, तेजसामतिशयवेगवशात् पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति न संस्थानभेदप्रतीतिः। न च विद्यमानेऽपि घटादौ सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगः कुतो नोत्पद्यत इति वाच्यम्, तथा सत्यारम्भकसंयोगावच्छेदेनावयविनि तेजःसंयोगोत्पादकाले तदवच्छेदेनावयवेष्वपि नोदनाभिघातयोरन्यतरस्योत्पादनियमेनावयवेषु विभागजनकक्रियोत्पादेनाऽरम्भकसंयोगनाशादवयविविनाशाऽपत्तेः। न चावयवेषु तेजोऽभिघातानन्तरं पञ्चमक्षणे एवावयविनो विनाशसंभवेन तत्पूर्वमवयविनि रूपनाशोत्पादाभ्युपगमे बाधकाभाव इति वाच्यम्—तत्र पूर्वावयविनाशावयव्यन्तरोत्पादयोरावश्यकत्वात् पूर्वावयविनि रूपादिपरावृत्तिजनकविजातीयतेजःसंयोगस्य मानाभावेनाकल्पनात्, अवयविरूपनाशे आश्रयनाशस्य हेतुत्वात् पाकजन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवेणावयविविनाशं विनाऽवयविरूपनाशासंभवात्, अवयविनीलादौ अवयवनीलादेरसमवायिकारणतया व्यभिचाराऽपत्त्या पाकेनावयविनि नीलाद्युत्पादासम्भवाच्चेति।

❀ दीधितिः ❀

न च प्रतियोगिवद् ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वम्, मानाभावात्।

❀ जागदीशी ❀

विरोधित्वम् = एकदा एकदेशावृत्तित्वम्। मानाभावादिति। प्रलयाद्य-

वच्छेदेन परमाण्वादौ रूपादिसामान्याभावे तु योग्यसन्निकर्षाभावात् प्रत्यक्षासंभवेऽप्यनुमानादिकमेव मानमस्तीत्याशयः।

यत्तु—घटादौ उत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्षमेव सम्भवति, तदानीं चक्षुःसंयुक्तविशेषणतायास्तत्रासत्त्वेऽपि द्रव्यसमवेतवृत्त्यभावप्रत्यक्षहेतोश्चक्षुःसंयुक्तसमवेतविशेषणतायाः सत्त्वेन सन्निकर्षसम्भवादिति। तत्तुच्छम्। चक्षुःसंयुक्तसमवेतद्व्यणुकविशेषणतया रूपाद्यभावचाक्षुषाऽपत्त्या चक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवेतविशेषणताया एवाभावग्राहकत्वेन द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतवृत्त्यभावचाक्षुषत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्, अन्यथा त्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषे व्यभिचारापत्तेरिति भावः।

❀ दीपिका ❀

ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यात्यन्ताभावात्मकतया रूपप्रागभाववति उत्पत्तिकालावच्छेदेनावयविनि, रूपध्वंसवति प्रलयावच्छिन्नपरमाणौ च कथं रूपसामान्याभावसंभवः, ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वादित्याशङ्कां निरसितुं दीधितौ आह—**न चेति**। नहीत्यर्थः। तस्य विरोधित्वमित्यनेनान्वयः। तथा च—यथा प्रतियोगिनः एककालावच्छिन्नैकदेशावृत्तित्वरूपा स्वात्यन्ताभावेन विरोधिता तथा ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन विरोधिता नेति फलितार्थः। विरोधित्वाभावे हेतुमाह—दीधितौ-**मानाभावादिति**। तयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे इत्यादिः।

ननु त्वन्मते प्रलयाद्यवच्छिन्नपरमाण्वादौ रूपसामान्याभावसत्त्वे किं मानमित्यत आह—**प्रलयाद्यवच्छेदेनेति**। तथा च योग्यसन्निकर्षघटितायाः प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रलयेऽभावेन प्रत्यक्षप्रमाणासद्भावेऽपि 'पार्थिवपरमाणुः प्रलये रूपसामान्याभाववान् तदा रूपसामान्याभावबाधाभाववत्त्वात्, यो यदा यद्बाधाभाववान् स तदा तद्वान्, इति सामान्यव्याप्तिमूलकमनुमानमेव तत्र प्रमाणमिति भावः।

उत्पत्तिकालावच्छेदेनावयविनि रूपाभावसत्त्वे प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति कस्यचिन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**यत्त्विति**। ननु घटादिवृत्त्यभावप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तविशेषणतासन्निकर्षस्यैव हेतुत्वेन क्लृप्ततया उत्पत्तिकाले घटादेरिन्द्रियसंयुक्तत्वाभावात् कथं तदानीं रूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्षमित्यत आह—**द्रव्यसमवेतेति**। तथा च घटीयरूपादिवृत्त्यभावप्रत्यक्षाय द्रव्यसमवेतवृत्त्यभावप्रत्यक्षे चक्षुःसंयुक्तसमवेतविशेषणतासन्निकर्षस्य हेतोरपि क्लृप्ततया उत्पत्तिकालावच्छिन्नघटादौ चक्षुःसंयुक्तकपालसम-

वेतघटविशेषणताऽऽत्मकसन्निकर्षस्य सत्त्वेन तदानीं घटे रूपसामान्याभावप्रत्यक्षे न किञ्चिद्बाधकमिति भावः।

तन्मतन्दूषयति—**तच्चुच्छमिति**। अयमाशयः—द्रव्यसमवेतवृत्त्यभावचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतविशेषणताया हेतुत्वाभ्युपगमे चक्षुःसंयुक्तपरमाणुसमवेतद्व्यणुकवृत्त्यभावस्यापि चाक्षुषाऽपत्तिः, अतः चक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवेतविशेषणताया एव हेतुत्वं कल्पनीयम्, एवमपि त्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषन्न स्यादिति तदीयकार्यतावच्छेदककोटौ द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतत्वं निवेशनीयम्, तथा च घटादेः द्रव्यसमवेतत्वेऽपि द्रव्यान्यत्वाभावेन कार्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया चक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवेतविशेषणतया नोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादिवृत्तिरूपसामान्याभावस्य चाक्षुषप्रत्यक्षमिति।

अथात्र चक्षुःसंयुक्तपरमाणुसमवेतद्व्यणुकविशेषणतया द्व्यणुके रूपाभावचाक्षुषाऽपत्तिवारणाय कारणतावच्छेदककोटौ समवेतांशे योग्यत्वं निवेशनीयम्, तथा च त्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषत्वस्यापि तज्जन्यतावच्छेदकतया व्यतिरेकव्यभिचारविरहेण कार्यतावच्छेदककोटौ द्रव्यसमवेतांशे द्रव्यान्यत्वविशेषणं व्यर्थम्, एवञ्च घटादौ उत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य चाक्षुषवारणं जगदीशस्य नोचितमिति चेन्न—द्रव्यसमवेतवृत्त्यभावचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतविशेषणतायाः कारणत्वं वाच्यम्, अत्र कारणतावच्छेदककोटौ संयुक्तांशे समवेतांशे च योग्यत्वं निवेशनीयम्, तत्र—संयुक्तांशे योग्यत्वानिवेशे परमाणौ चक्षुःसंयोगदशायां द्रव्यत्वादौ रूपसामान्याभावस्य चाक्षुषाऽपत्तिः, चक्षुसंयुक्ते परमाणौ योग्यसमवेतस्य द्रव्यत्वस्य सत्त्वेन तत्र चक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवेतविशेषणतासन्निकर्षस्य सत्त्वात्, अतः संयुक्तांशे योग्यत्वं निवेशनीयम्, तथा च परमाणौ योग्यत्वाभावान्न द्रव्यत्वादौ रूपसामान्याभावस्य तदानीं चाक्षुषापत्तिः। एवं समवेतांशे योग्यत्वानिवेशे घटनिष्ठगुरुत्ववृत्तिरूपाभावस्य चक्षुःसंयुक्तघटसमवेतगुरुत्वविशेषणतासन्निकर्षेण चाक्षुषाऽपत्तिरिति समवेतांशेऽपि योग्यत्वं निवेशनीयम्, तथा च त्रसरेणुवृत्त्यभावस्य चाक्षुषं न स्यात्, चक्षुःसंयुक्तस्य द्व्यणुकस्य योग्यत्वाभावादिति कार्यतावच्छेदककोटौ समवेतांशे द्रव्यान्यत्वस्यावश्यन्निवेशनीयतयोत्पत्तिकालावच्छिन्नघटादौ रूपसामान्याभावस्य चाक्षुषवारणं जगदीशस्य नासङ्गतमिति हृदयम्।

❀ जागदीशी ❀

वस्तुतः—स्वोत्पत्तेः पूर्वं चक्षुःसंयुक्तसमवेतस्य घटादेरसत्त्वात्तद्विशेषणताया अपि तदानीमसत्त्वादुक्तक्रमेणैव प्रत्यक्षासंभवादिति ध्येयम्।

❀ दीपिका ❀

तत्र द्रव्यान्यत्वाद्यनिवेशेऽपि न तस्य चाक्षुषमित्याह —**वस्तुत इति।** घटोत्पत्ति-पूर्वकाले सन्निकर्षसत्त्वे एवोत्पत्तिदशायां तत्र रूपसामान्याभावस्य चाक्षुषं सम्भवति, किन्तु घटोत्पत्तितः पूर्वकाले चक्षुःसंयुक्तकपालसमवेतघटादेरेवासत्त्वेन तद्विशेषणतायाः सुतरामभावेन नोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ रूपसामान्याभावस्य चाक्षुषमिति तत्त्वम्।

❀ दीधितिः ❀

अत एवान्तरा श्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः। न चैष रक्तिमध्वंसाद्यवगाही, पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तथा प्रत्ययप्रसङ्गात्।

❀ जागदीशी ❀

अत एवेति। ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे मानाभावादेवे-त्यर्थः। रक्तिमध्वंसप्रागभावयोः सत्त्वमावेदयितुमन्तरापदम्। रक्तं रूप-मिति। न च 'गुणे शुक्लादयः पुंसी'त्यनुशासनाद्द रक्तो नास्तीत्येव प्रयोगो युक्त इति वाच्यम्, वस्त्वन्तराविशेषणस्यैव शुक्लादिगुणबोधकपदस्य पुंस्त्वानुशासनात्। अत एव शुक्लं रूपमिति प्रयोगः समासवादे मणिकृ-तैव वक्ष्यते इति ध्येयम्।

एषः=रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः। पूर्वेत्यादि। पूर्वरक्तस्य ध्वंसवति उत्तररक्तस्य प्रागभाववति इदानीं रक्तेऽपीत्यर्थः। न च रक्ततादशायां वर्तमानस्यापि रक्तान्तरध्वंसादेस्तदानीं रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वबि-रहान्न तादृशप्रत्ययस्तस्याव्याप्यवृत्तित्वादिति वाच्यम्, ध्वंसादिप्रतियोगि-त्वस्य सामान्यधर्मानवच्छेद्यत्वात्तत्तदनन्तध्वंसप्रागभावादिषु रक्तत्वाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनामपेक्ष्य रक्तत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावसम्ब-न्धस्यैवान्तराश्यामादिदशायां कल्पनाया लघुत्वाच्च।

❀ दीपिका ❀

ननु रूपध्वंसप्रागभावावच्छिन्नाधिकरणे रूपात्यन्ताभावस्य वृत्तौ प्रमाणाभावः, घटाद्युत्पत्तिक्षणे तद्द्वितीयक्षणे च घटप्रत्यक्षासंभवेन घटवृत्तितया रूपात्यन्ता-भावप्रत्यक्षस्य सुतरामसम्भवेन द्वितीयादिक्षणावच्छेदेन रूपस्यैव तत्रोत्पत्त्या तदभावीयविशेषणताया असत्त्वेन तृतीयक्षणादावपि तादृशप्रत्यक्षासम्भवात्, अनुभवे

विप्रतिपन्नस्य प्रत्यक्षप्रमाणमनुद्भाव्य निरसितुमशक्यत्वात्, अनुमानञ्चाप्रयोजकमिति ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमर्थादायातमित्यत आह दीधितौ— **अत एवेति** । ध्वंसाद्यवगाहीत्यत्राऽदिपदेन प्रागभावस्य परिग्रहः । तथा= रक्तं रूपं नास्तीति । वर्तमानरक्ततादशायां पूर्वरक्तिमध्वंसस्य भाविरक्तिमप्रागभावस्य च सत्त्वेन तादृशप्रतीतौ न किञ्चिद्बाधकमित्यभिप्रायः ।

ननु रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीतिः रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसादिकमेवावगाहते, वर्तमानरक्तिमदशायां रक्तान्तरध्वंसादेः रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन न तथा प्रतीतिरित्याशङ्कते—**न चेति** । तस्य=रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य । **अव्याप्यवृत्तित्वादिति** । यदा न रक्तं रूपं तत्कालावच्छेदेनैव ध्वंसे रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं स्वीक्रियत इति भावः । समाधत्ते—**ध्वंसादिप्रतियोगित्वस्येति** । न च प्राचीनैः ध्वंसीयप्रतियोगितायां सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वमभ्युपेयते अत एव सिद्धान्तलक्षणे हेतुसमानाधिकरणसंसर्गाभावं निवेश्य गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोध्वंसमादाय कालो गोमान् गोत्वादित्यादावतिव्याप्तिनिरासोऽपि सङ्गच्छत इत्यत आह—**तत्तदनन्तध्वंसेति** । **प्रागभावादीति** । अत्राऽदिपदेन तद्ध्वंसप्रागभावसमनियतात्यन्ताभावादेः परिग्रहः । तथा च विनिगमनाविरहेणान्तरा श्यामतादशायां रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्यैव स्वीकारेण न ध्वंसादिना विरोध इति भावः ।

❀ जागदीशी ❀

न च यावन्ति रक्तरूपाणि तत्तद्व्यक्तित्वेतरधर्मानवच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावकूटैरेव रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः क्रियते, प्रकृते च विद्यमानरक्तरूपप्रतियोगिताकस्य तादृशाभावस्यासत्त्वान्न तथा प्रतीतिरिति वाच्यम्—

तथा सति अन्तरा श्यामे रक्तं रूपं नास्तीत्याकारकनिर्णयेऽपि तत्र रक्तं रूपमस्तीति प्रत्ययापत्तेः, विरोधिनः सामान्याभावस्यानिश्चयाद् विशेषाभावकूटनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात्, अन्यथा सामान्याभाव एव न सिद्ध्येदिति भावः ।

प्राञ्चस्तु—प्रतियोगितासम्बन्धेन रूपत्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताकः संसर्गाभावविशेष्यकः प्रत्ययो रूपत्वावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धेर्विरोधीति रूपत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमेव नेति श्यामतादशायां रूपत्वावच्छिन्नाभाव एव

रूपं नास्तीति प्रतीतेर्न विषयः, किमनुरोधेन रूपध्वंसादिमति तदत्यन्ताभाव-सिद्धिरिति प्राहुः। तन्मन्दम्। अन्तरा श्यामे समवायेन रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीतेः प्रामाण्यानुरोधादेव ध्वंसात्यन्ताभावयोर्न विरोधः, अन्यथा समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसाद्यप्रसिद्ध्या तत्प्रतीतेर्भ्रमत्वाऽपत्तेरिति तु परमार्थः।

❀ दीपिका ❀

अथ विशेषाभावकूटस्यैव रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीतिविषयतामभ्युपगम्य वर्तमानरक्तिमदशायां तादृशप्रतीतिविरहसम्भवेऽत्यन्ताभावसम्बन्धकल्पनं नोचितमित्याशङ्कते—**न च यावन्तीति**। समाधत्ते—**तथा सतीति**। तादृशप्रतीतेर्विशेषाभावकूटस्यैव विषयत्वे सतीत्यर्थः। अन्यथा = विशेषाभावकूटनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारे।

ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन समं विरोधं मन्वानानां प्राचां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**प्राञ्चस्त्विति**। 'रूपवान्' इत्याकारकरूपत्वावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धिं प्रति प्रतियोगितासम्बन्धेन रूपवान् संसर्गाभाव इत्याकारकप्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नप्रकारताकसंसर्गाभावविशेष्यताकनिश्चयः प्रतिबन्धक इति प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्वीकारेणान्तराश्यामतादशायां रक्तं रूपं नास्तीत्याकारकप्रत्ययस्यानापादानं सम्भवति, एवञ्च ध्वंसप्रागभावीयप्रतियोगितायाः सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वास्वीकारेऽपि अन्तराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययस्य न रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो विषयः, अपि तु रक्तध्वंसादिरेवेति ध्वंसप्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभावसत्त्वे न किञ्चिन्मानमिति निष्कर्षः।

तन्मतं दूषयति—**तन्मन्दमिति**। दूषणप्रकारमाह—**अन्तरेति**। अन्यथा-ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वस्वीकारे।

अयमाशयः—प्राचीनैरपि ध्वंसप्रागभावीयप्रतियोगितायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वन्नाभ्युपेयते, एवञ्च अन्तराश्यामे समवायेन रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीतेः प्रमात्वरक्षायै प्राचीनमतेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभाव एव विषयो वाच्यः, तादृशप्रतीतेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसादिविषयकत्वाङ्गीकारे तु भ्रमत्वाऽपत्तिर्दुर्वारा स्यादिति ध्वंसप्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभावसत्त्वे न किञ्चिद्बाधकमिति।

❋ दीधितिः ❋

तत्सामानाधिकरण्यञ्च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन बोध्यम् ।

❋ जागदीशी ❋

तत्सामानाधिकरण्यं चेति । प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेत्यर्थः । स्वविशिष्टेति । स्वपदं लक्षणघटकसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतत्तदभावव्यक्तिपरम्, तथा च तत्तदभावाश्रयीभूतं यद्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं तदवच्छेदेन तत्तदभावे स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं ग्राह्यमित्यर्थः । तेन हेतुसमानाधिकरणस्य घटत्वेन वह्न्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन धूमाद्यधिकरणस्पन्दादौ व्यापकताघटकसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः, न वा द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेऽपि क्षतिः, गुणानां विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाऽनधिकरणत्वात् । यद्यपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वे मानाभावात् वाच्यत्वाद्यभावनिष्ठं यत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तदवच्छेदकत्वं न हेत्वधिकरणस्येत्यसम्भवः, कथितातिव्याप्तितादवस्थ्यञ्च ।

❋ दीपिका ❋

अथ कालो गोमान् गोत्वादित्यत्राऽतिव्याप्तिः, हेतुसमानाधिकरणः साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकोऽभावो गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकगवाद्यभावस्तस्य 'इदानीं चत्वरे गौर्नास्ती'ति प्रतीत्या गवाद्यनधिकरणचत्वरावच्छेदेन गवादिमति काले सत्त्वेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादित्यत आह दीधितौ—**तत्सामानाधिकरण्यं चेति** । स्वविशिष्टेत्यत्र स्वपदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यपरामर्शेऽसङ्गतिरित्यत आह—**स्वपदमिति** । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यस्योपादानफलमाह—**तेनेति** । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यस्यानुपादाने तु वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः, कालिकसम्बन्धेन धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणे स्पन्दे व्यापकतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिनो वह्नेरसत्त्वेन घटत्वेन वह्न्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात्, तदुपादाने तु हेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धेन धूमाधिकरणपर्वताद्यवच्छेदेन संयोगेन वह्नेरपि सत्त्वाद् घटत्वेन वह्न्यभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं सूपपन्नम् । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य प्रयोजनमाह—**न वेति** ।

अस्य क्षतिरित्यनेनान्वयः। क्षतिः = अव्याप्तिः। तथा च हेत्वधिकरणावच्छेदेने-त्येतावन्मात्रोक्तौ द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राऽव्याप्तिः, विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तान-तिरेकितया हेत्वधिकरणीभूतगुणादौ द्रव्यत्वरूपप्रतियोगिनो व्यापकतावच्छेदकसम्ब-न्धेनाऽसत्त्वात्, हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वोपादाने तु हेतुतावच्छेदकीभूत-विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाऽऽधेयतानिरूपिताऽधिकरणतायाः द्रव्ये एव सत्त्वेन तत्र च द्रव्यत्वस्य सत्त्वेन घटत्वेन द्रव्यत्वाभावे वर्तते प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमिति नाऽ-व्याप्तिः। स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशे दोषमाशङ्कते—**यद्यपीति**। अत्रायमाशयः–अवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तथा च घटत्वेन वाच्यत्वाभाव-निष्ठप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितया व्याप्यवृत्तेश्चाऽवच्छेदकाऽनङ्गीकारेण स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वाभाव इति। ननु हेतुसमानाधिकरणाभावनिष्ठस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्याऽव्याप्यवृत्तित्वस्वीकारेण व्याप्यवृत्तेरपि प्रातीतिकावच्छे-दकस्वीकारेण वा नाऽसम्भव इत्यत आह—**कथितातीति**। तथा च कालो गोमान् गोत्वादित्यादावतिव्याप्तितादवस्थ्यम्, सृष्टिकालरूपहेत्वधिकरणावच्छेदेन गवात्यन्ताभावस्य गोरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

न च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणताव्यापकप्रतियोग्यधिकरणतावद्वृत्तित्वं वाच्यम्, स्वविशिष्टपदस्य व्यर्थताऽऽपत्तेः। स्वप्रतियोग्यधिकरणीभूतस्व-विशिष्टयावद्धेत्वधिकरणवृत्तित्वस्योक्तौ च द्रव्यं तद्घटत्वादित्यादावव्या-प्तिर्यावद्धेत्वधिकरणाऽप्रसिद्धेः। तथापि यावन्तो हेतुमद्वृत्तिधर्माः हेत्व-धिकरणत्वानि वा यावन्ति तत्प्रत्येकाश्रयीभूतप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वान्न दोषः। एकमात्रवृत्तिहेतावपि तत्तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य बहुतराधिकरणत्वस्य सत्त्वादिति ध्येयम्। न च (निरुक्त)प्रतियोग्यधिकरण-वृत्तिस्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणताकत्वमात्रं सम्यक्, हेतुसमानाधिक-रणा इत्यस्य स्वविशिष्टपदस्य च व्यर्थत्वापातात्।

❀ दीपिका ❀

निरुक्तातिव्याप्तिमुद्धर्तुमाशङ्कते—**न चेति**। तथा च स्वविशिष्टहेत्वधिकरण-तायाः प्रलयेऽपि सत्त्वेन तत्र च गवादिरूपप्रतियोग्यधिकरणता नास्तीति सृष्टि-कालवृत्तिगवाद्यधिकरणतायाः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणताव्यापकत्वाभावेन नातिव्याप्ति-रिति भावः। **स्वविशिष्टपदस्येति**। व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकस्वीकारेऽस्वीकारे च

स्वविशिष्टपदवैयर्थ्यं दुर्वारमेव, स्वीकारपक्षे संयोगनिष्ठसंयोगाभावात्मकप्रतियोगि-सामानाधिकरण्यस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन सत्त्वेनाऽव्याप्त्यभावात्, अस्वीकारपक्षे च संयोगनिष्ठसंयोगाभावसामानाधिकरण्यस्य संयोगविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वा-भावेन स्वविशिष्टपददानेऽप्यव्याप्तितादवस्थ्यमिति भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिरिति न्यायापात इति ।

स्वप्रतियोग्यधिकरणीभूतेति । स्वप्रतियोग्यधिकरणीभूतानि स्वविशिष्ट-यावद्धेत्वधिकरणानि तन्निरूपितवृत्तित्वमित्यर्थः । स्वपदं तत्तदभावपरम्, एवञ्च घटत्वेन वह्न्याद्यभावस्य प्रतियोगी वह्निः तदधिकरणीभूतानि यावद्धेत्वधिकरणानि पर्वतादयः तन्निरूपितवृत्तित्वं घटत्वेन वह्न्याद्यभावे वर्तते इति लक्षणसमन्वयः । कालो गोमान् गोत्वादित्यत्र गवात्यन्ताभावस्य प्रतियोगी गौः तदधिकरणीभूतानि न यावद्धेत्वधिकरणानि, यावदन्तर्गते प्रलये गवादिरूपप्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाभावा-दिति नातिव्याप्तिः । न वा स्वविशिष्टपदवैयर्थ्यम्, कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यत्र संयोगाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणीभूतयावद्धेत्वधिकरणान्तर्गतगुणादिवृत्तित्वस्य संयो-गात्मकाभावेऽसत्त्वेनाव्याप्तिवारणाय तन्निवेशस्याऽऽवश्यकत्वात् । एतादृशेऽप्यर्थे दोष-माह—**द्रव्यं तद्घटत्वेति** । तथा च तद्घटत्वस्याधिकरणं तद्घट एवेति यावद्धेत्व-धिकरणस्याऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः ।

यद्यपीत्यादिनोक्तदोषान्निराकरोति—**तथापीति** । यावन्तो हेतुमद्वृत्तिधर्मा-स्तत्प्रत्येकाश्रयीभूतप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । तथा चाभावे हेत्वधिकरणवृत्तिधर्मकूटवत्त्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । अभावे कूटवत्ता च—स्वाश्रयवृत्ति-त्वसम्बन्धेन, वृत्तिता च-स्वप्रतियोग्यधिकरणत्व-स्वाश्रयत्वोभयसम्बन्धेन । एवञ्च द्रव्यं तद्घटत्वादित्यादौ हेत्वधिकरणे तद्घटे वर्तमानानां घटत्वद्रव्यत्वादीनां यावत्त्वात् तत्प्रत्येकाश्रयीभूतप्रतियोग्यधिकरणे तद्घटे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावस्य सत्त्वा-न्नाऽव्याप्तिः । **हेत्वधिकरणत्वानि वेति** । अत्र कल्पे स्वविशिष्टहेत्वधिकरणो यः स न हेत्वधिकरणत्वयावदाश्रयः, अतः स्ववैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वक्तव्यम्, तथा च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणत्वानि यावन्ति तदाश्रयीभूतप्रतियोग्यधिकरणनिरूपित-वृत्तित्वस्य कपिसंयोगाद्यात्मकाभावे सत्त्वेन कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ नाऽ-व्याप्तिः । द्रव्यं पूर्वक्षणवृत्ति तद्रूपादित्यत्र यावद्धेत्वधिकरणत्वाऽप्रसिद्ध्या चाकारोऽ-नास्थायामिति ।

द्रव्यं तद्घटत्वादित्यत्र पूर्वोक्ताभव्याप्तिमुद्धरति—**एकमात्रवृत्तिहेतावपीति** । **न चेति** । अस्य सम्यगित्यनेनान्वयः । **निरुक्तेति** । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना-

धिकरणे वृत्तिः स्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणता येषामभावानाम्, तस्य भाव इत्यर्थः। एतस्मिन्नर्थे दोषमुद्भावयति— **हेतुसमानेति**। चो हेतौ, यतः स्वविशिष्टपदं व्यर्थम् अतो हेतुसमानाधिकरणा इत्यंशोऽपि व्यर्थः। अयमाशयः-संयोगाभाववान् मेयत्वादित्यत्र कपिसंयोगाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणे द्रव्यादौ यावन्मेयत्वाधिकरणताया वर्तमानत्वेन लक्षणगमनसम्भवे स्वविशिष्टपदं व्यर्थम्। एवञ्च आत्मा ज्ञानादित्यत्राऽऽत्मत्वाभावप्रतियोग्यधिकरणे आत्मनि यावज्ज्ञानाधिकरणतायाः सत्त्वेनाऽव्याप्त्यभावात् हेतुसमानाधिकरणा इत्यंशोऽपि व्यर्थः स्यादिति।

❀ दीधितिः ❀

तेन गोत्वजन्यद्रव्यत्वप्रलयावृत्तित्वादिना गवादेरभावस्य गवाद्यनधिकरणधर्म्यवच्छेदेन तद्वति काले महाकाले वा वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौः, यत्र कालत्वं तत्र जन्यद्रव्यं प्रलयाऽवृत्तिर्वेत्यादौ नातिप्रसङ्गः; हेतुमति प्रलये तत्सामानाधिकरण्याभावात्।

❀ जागदीशी ❀

प्रागुक्तमपि स्वविशिष्टपदं हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशे एवार्थवद्भविष्यतीत्यतः पश्चादुक्तस्यापि तस्य प्रथमं प्रयोजनमाह—तेनेति। गोत्वादिना गवाद्यभावस्य तद्वति काले वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौरित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति योजना।

इदमुपलक्षणम्—तत्तदयोगोलकान्यत्वाभावस्यापि काले प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिप्रसङ्गो द्रष्टव्यः। गवाद्यभावस्य प्रतियोग्यधिकरणे दैशिकसम्बन्धेनापि वृत्तित्वमुपपादयितुमाह—गवाद्यनधिकरणेति। इदानीं चत्वरे गौर्नास्तीति प्रत्ययात् गोमत्यपि काले कालिकसम्बन्धेन गवाद्यभावस्य गवाद्यनधिकरणचत्वराद्यवच्छेदेन वृत्तौ न विरोधः।

❀ दीपिका ❀

अथ स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र स्वविशिष्टपदस्यैव प्राथम्येन तस्यैव प्रयोजनं प्रथमं वक्तव्यमिति तथाऽनुक्तिरनुचितेत्यत आह— **प्रागुक्तमपीति**। इदमत्राकूतम्-हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्याऽप्रवेशे द्रव्यावच्छेदेन संयोगात्मकाभावे संयोगाभावात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेन कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यत्राऽव्याप्तिविरहान्न स्वविशिष्टपदं सार्थकं भवति, हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशे तु मेयं

स्वाधिकरणगुणाद्यवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण तत्राऽव्याप्तिवारणाय स्वविशिष्टपदं सार्थकं भवतीति ।

दीधितौ—**तेनेति** । हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशेनेत्यर्थः । अत्र-यदा, तदा इति कालिकसम्बन्धेन साध्यहेतुत्वलाभाय । **गोत्वादिनेति** । तथा च कालिकसम्बन्धेन गोत्वादिना गवादौ साध्ये प्रलयान्तर्भावेण व्यभिचारिणि गोत्वादिहेतौ लक्षणघटकगोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां गवादिरूपप्रतियोगिमति सृष्टिकाले सत्त्वेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद् भवति कालो गोमान् गोत्वादित्यत्राऽतिव्याप्तिः, हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशे तु हेत्वधिकरणे प्रलये प्रतियोगिनो गवादेरसत्त्वेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

अथ हेतुसमानाधिकरणतत्तदयोगोलकभेदाभावस्य कालावच्छेदेन तत्तदयोगोलकभेदात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यत्राऽप्यतिव्याप्तिसंभवे प्रसिद्धस्थलत्यागे बीजाभाव इत्यत आह—**इदमुपलक्षणमिति** । उपलक्षणत्वञ्च-स्वबोधकत्वे सति स्वेतरबोधकत्वम् । धूमवान् वह्नेरित्यत्राऽतिव्याप्तिं सङ्गमयति—**तत्तदयोगोलकेति** ।

ननु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वं स्वरूपसम्बन्धेनैव वाच्यम्, एवञ्च सृष्टिकाले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगवाद्यभावस्य स्वरूपसम्बन्धेनावर्तमानतया न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यत आह—**गवाद्यभावस्येति** । प्रतियोग्यधिकरणे = गवादिमति सृष्टिकाले, दैशिकसम्बन्धेन = स्वरूपसम्बन्धेन । सृष्टिकाले गवाद्यभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वमुपपादयति—**इदानीमिति** । कालिकसम्बन्धेनेत्यस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमर्थः । **वृत्ताविति** । दैशिकविशेषणतयेत्यादिः ।

❋ जागदीशी ❋

न चैतत्प्रत्ययस्य चत्वरे एव एतत्कालावच्छेदेन गवात्यन्ताभावो विषय इति वाच्यम्—देशे वृत्तौ कालस्येव काले वृत्तौ देशस्याप्यवच्छेदकत्वानुभवात्, एकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वात्, इदानीं गगने गौर्नास्तीति प्रतीतेर्गवाद्यभावस्य एतत्कालावच्छेदेन गगनवृत्तित्वावगाहितायां भ्रमत्वाऽऽपत्तेश्च, गवाद्यभावस्य गगनादौ सार्वकालिकत्वेन व्याप्यवृत्तितया कालावच्छेद्यत्वाऽसम्भवादिति भावः । तद्वतीति । गवादिमतीत्यर्थः । काले= जन्यकाले ।

ननु चरमध्वंसात्मकस्य महाप्रलयात्यन्ताभावाभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वात् तस्य च सृष्टिकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरत आह—महाकाले वेति। तथा च तस्यापि महाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम्, तस्य कालिकसम्बन्धेन जगदाधारत्वादिति भावः।

ननु गोत्वादिजातेः प्रलये कालिकसम्बन्धेन सत्त्वे प्रमाणाभावाद् यदा गोत्वं तदा गौरिति सद्धेतुरेवेति यदि ब्रूयात्तदाऽप्याह—यत्र कालत्वमिति। उक्तविवक्षाऽनादरे घटादिसाधारणरूपेणापि गोः साध्यतायामतिव्याप्तिरित्याशयेन साध्यान्तरमाह—जन्यद्रव्यमिति। द्रव्यस्य साध्यतायां कालत्वं सद्धेतुरेव, प्रलये कालिकसम्बन्धेन परमाण्वादेः सत्त्वात्, कार्यद्रव्यानधिकरणीभूतत्वे सति द्रव्यवत्त्वेनैव धर्मिग्राहकप्रमाणेन तत्सिद्धेरित्यतो व्यभिचारित्वसम्पत्तये जन्यपदम्।

ननु महाप्रलयानङ्गीकारे प्रागुक्तहेतुद्वयमेव लक्ष्यम्, खण्डप्रलयेऽपि ब्रह्माण्डान्तरे जन्यद्रव्यसत्त्वादतः साध्यान्तरमाह—प्रलयाऽवृत्तिर्वेति। खण्डप्रलयाऽवृत्तिर्वेत्यर्थः।

❀ दीपिका ❀

एतत्कालावच्छेदेन चत्वरवृत्तिगवाद्यभावस्य निरुक्तप्रतीतिविषयत्वमभ्युपगम्याऽऽह—**इदानीं गगन इति। भ्रमत्वाऽऽपत्तेश्चेति।** तथा च इदानीं गगने गौर्नास्तीति प्रतीतेर्गगनाद्यवच्छेदेन एतत्कालवृत्तिगवाद्यभाव एव विषयो वाच्यः, एवञ्च प्रतियोगिमति सृष्टिकाले गवाद्यभावसत्त्वेन न कोऽपि विरोध इति तत्त्वम्।

'महाकाले वे'ति दीधितिग्रन्थोत्थितौ बीजमाह—**नन्विति।** महाप्रलयस्वरूपन्तु पूर्वमेवोक्तम्। तस्य = महाप्रलयाऽत्यन्ताभावाभावस्य। **नातिव्याप्तिरिति।** तथा च गोत्वसमानाधिकरणस्य महाप्रलयात्मकाभावस्यापि लक्षणघटकत्वेन सृष्टिकाले महाप्रलयस्यावर्तमानत्वेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यभावाद्धेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशो निष्फल इति ध्येयम्। **तथा चेति।** महाकालस्य कालिकसम्बन्धेन जगदाधारत्वान्महाकाले महाप्रलयस्य तदभावस्य च सत्त्वेन भवत्यतिव्याप्तिरिति भावः।

यत्र कालत्वमिति दीधितिग्रन्थमवतारयति—**नन्विति। प्रमाणाभावादिति।** कालवृत्तितायां देशस्यावच्छेदकतया प्रलयकाले गोस्वरूपदेशस्यासत्त्वेन गोत्वादिहेतोः सद्धेतुत्वेन गवाद्यभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं नातिव्याप्तिप्रयोजकमिति भावः।

इदमत्रालोचनीयम्—प्रलये गोत्वादिजातेरस्वीकारे जातेः सदातनत्वानुपपत्तिः, 'यो वृत्तिमत्त्वे सति यत्कालाऽवृत्तिः स तत्कालवृत्तिध्वंसप्रागभावाऽन्यतरप्रतियोगी'ति सामान्यव्याप्त्या गोत्वादिजातेरनित्यत्वाऽऽपत्तिश्च, ध्वंसभिन्नत्वे सति ध्वंसाऽप्रतियोगित्वस्यैव नित्यत्वादिति। केचित्तु—साङ्कर्याद् गोत्वस्य जातित्वानभ्युपगमेनावयवविलक्षणं संयोगवत्त्वरूपावयवसंस्थानमेव गोत्वम्, तथा चाऽस्य सद्धेतुत्वमेवेत्यत आह दीधितौ—**जन्यद्रव्यमिति**। अत एवात्रगोत्वजातेरभावेन हेतुत्वासम्भवाद्धेत्वन्तरानुसरणस्वारस्यमपीत्याहुः। वस्तुतस्तु गोशब्दस्य नानार्थकत्वेन सास्नावन्मात्रबोधकताया निर्णायकाभावेन दिगिन्द्रियादीनामपि गोपदार्थत्वेन तत्साध्यत्वे गोत्वस्य सद्धेतुत्वमेवेत्यत आह—**जन्यद्रव्यमिति**। **उक्तविवक्षानादर इति**। गोत्वरूपेण गोः साध्यत्वानादरेऽपि घटादिसाधारणजन्यद्रव्यत्वरूपेण गवादेः साध्यतायामतिव्याप्तिरिति भावः।

प्रलयाऽवृत्तिर्वेत्यादिग्रन्थमवतारयति—**ननु महाप्रलयेति**। **प्रागुक्तहेतुद्वयमिति**। गोत्वं कालत्वञ्चेत्यर्थः। **लक्ष्यमिति**। तथा च तत्र लक्षणगमनमिष्टमेवेति भावः। **प्रलयाऽवृत्तिर्वेतीति**। एवञ्च कालः खण्डप्रलयाऽवृत्तिमान् गोत्वात् कालत्वाद्वेत्यादौ हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्याऽप्रवेशेऽतिव्याप्तिः, प्रलयाऽवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य स्वप्रतियोग्यधिकरणे महाकाले कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वात्, हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशे तु यावद्धेत्वधिकरणान्तर्गतखण्डप्रलये प्रलयावृत्तिस्वरूपप्रतियोगिनोऽसत्त्वेन नातिव्याप्तिरिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

यद्यपि प्रतियोगिनो यदधिकरणं तद्वृत्तित्वस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन विवक्षायामपि यदा गोत्वं तदा गौरित्यादावतिव्याप्तिवारणं सम्भवति, प्रलयाऽवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य स्वप्रतियोग्यधिकरणमहाकालादौ दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन वृत्तित्वविरहात्। न च द्रव्यं महाकालत्वादित्यत्राऽव्याप्तिः, कालिकसम्बन्धेन महाकालनिष्ठस्य द्रव्यत्वाद्यभावस्य स्वप्रतियोग्यधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्त्यभावादिति वाच्यम्—हेतुसमानाधिकरणत्वस्यापि तादृशविशेषणतया निवेशनीयत्वात्। तथापि रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य रूपान्यत्वाद्यभावस्य रूपभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यभावस्य च रूपत्वादिस्वरूपत्वात्तस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन वृत्तित्वविरहेण यावदनन्तर्गतत्वात्, घटत्वादिना रूपभिन्नत्वाद्य-

भावस्य च सर्वस्यैव महाकालादौ स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादति-व्याप्तिरतः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यादिविवक्षानुसरणमिति वदन्ति।

❀ दीपिका ❀

अथ हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशापेक्षया लाघवात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकवृत्तिताया दैशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यताम्, एवञ्च प्रलयाऽवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य महाकाले कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वेऽपि प्रलयाऽवृत्तिस्वरूपप्रतियोगिनः सत्त्वेन दैशिकविशेषणतया तदभावस्याऽवृत्तित्वान्न पूर्वोक्तस्थलेषु अतिव्याप्तिरित्याशङ्कते—**यद्यपीति**। प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वे स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे द्रव्यत्वसाध्यकमहाकालत्वादिसद्धेतावव्याप्तिमाशङ्कते—**न चेति**। अस्य वाच्यमित्यनेनान्वयः। अव्याप्तिं निराकरोति—**हेतुसमानाधिकरणत्वस्यापीति**। तादृशविशेषणतया = स्वरूपसम्बन्धेन। तथा च महाकाले द्रव्यत्वस्य सत्त्वेन न तदभावस्य स्वरूपेण वृत्तित्वमिति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणतया तत्र च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेन नाऽव्याप्तिरिति भावः। न च दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि पूर्वोक्तस्थलेऽतिव्याप्तिस्तदवस्थैव, प्रलयान्यत्वाभावस्य प्रलयमात्रवृत्तेरभावाधिकरणतया अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वनियमेन प्रलयात्मकाधिकरणस्वरूपत्वात् तस्य च प्रलयान्यत्वरूपप्रतियोग्यधिकरणे परमाणौ वृत्तेरिति वाच्यम्—एवमपि प्रलयान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यभावस्य प्रलयातिरिक्तगगनादावपि वर्तमानस्य प्रलयानात्मकतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य दुरुपपादतयाऽतिव्याप्त्यनवकाशात्। **तथापीति**। प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकवृत्तितायां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपीत्यर्थः। **वृत्तित्वविरहेणेति**। हेत्वधिकरणे गुणादाविति शेषः।

❀ जागदीशी ❀

वस्तुतो दैशिकविशेषणताघटितस्य लक्षणान्तरत्वादेकेनाऽपरस्यान्यथा कर्तुमशक्यत्वादुक्तलक्षणे न वैयर्थ्यमिति ध्येयम्।

यत्तु विशेषणतया हेतुसमानाधिकरणानां निरुक्तयावदभावानां तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिवृत्तित्वमेव वक्तुमुचितम्, न तु प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वप्रवेशो गौरवात्, सर्वत्र व्यभिचारिस्थलाऽन्यत्वाभावस्यैव प्रतियोग्यवृत्तित्वेनातिव्याप्त्यसम्भवादिति। तत्तुच्छम्। स्ववृत्तित्वविशिष्टानां केवलान्वयिधर्माणामत्यन्ताभावस्य यावदन्तर्गतस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वेन

सद्धेतावसंभवापत्तेः, नहि वाच्यत्वादिवृत्तित्वविशिष्टानां वाच्यत्वादीनामभावो वाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिवृत्तिरिति दिक्।

❀ दीपिका ❀

ननु रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ तद्व्यक्तित्वाभावाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन हेतुसमानाधिकरणतया लक्षणघटकत्वेन तत्र च प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेन नातिव्याप्तिरित्यत आह—**वस्तुत इति**।

नव्यास्तु—दैशिकविशेषणतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन प्रलयावृत्तिसाध्यके कालत्वादिहेतावतिव्याप्तिर्दुर्वारैव, तत्र प्रलयमात्रस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणतया साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यं प्रति व्यापकतावच्छेदिका यदभावीयप्रतियोगिता, व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तस्य प्रलयमात्रवृत्तितया प्रलयात्मकत्वात् परमाणौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्, इतरसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रलयानात्मकत्वेऽपि प्रलयान्यवृत्तितया सुतरामेव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य विवक्षणमावश्यकम्। एतदभिप्रायेणैव प्रलयावृत्तिसाध्यकानुसरणं ग्रन्थकृत इत्याहुः।

अथ यावत्सु तादृशाभावेषु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं निवेश्य पूर्वोक्तस्थलेषु अतिव्याप्तिनिरासाय स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशापेक्षया लाघवात् दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन यत्समानाधिकरणाः साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन प्रतियोगिवृत्तयस्तत्त्वमित्येव लक्षणमस्तु, एवञ्च कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ यावदन्तर्गतस्य प्रलयभेदाभावादेः स्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिनि प्रलयभेदेऽवृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरिति केषाञ्चिन्मतं दूषयितुमाह—**यत्त्विति**। विशेषणतया = दैशिकविशेषणतया। **निरुक्तेति**। साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकेत्यर्थः। तादृशसम्बन्धेन=दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन। असम्भवापत्त्या तन्मतं दूषयति—**तत्तुच्छमिति**। असम्भवमेवाह—**स्ववृत्तित्वेति**। अयमाशयः—वाच्यत्वादिवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य यावदन्तर्गतस्य वाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिवृत्तित्वविरहेण वह्निमान् धूमादित्यादावसम्भवः स्यादिति। दीधितौ-**हेतुमति प्रलये इति**। हेत्वधिकरणसामान्यान्तर्गतप्रलयान्तर्भावेणेत्यर्थः। तत्सामानाधिकरण्याभावात् = गवादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात्। अत्र गवादेरभावस्येत्यनुषञ्जनीयम्।

❀ दीधितिः ❀

स्वविशिष्टेति विशेषणात् कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वाद्-त्यादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्याभावस्य सकलहेत्वधिकरणा-वृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः ।

❀ जागदीशी ❀

प्राचां मते संयोगसामान्याभावसाध्यकं मेयत्वं द्रव्ये एव व्यभिचारीत्यतः कपिपदम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितमेव साध्यव्यापकत्वमत्र निवेशितं अथासन्निवेशे वैयर्थ्यविरहात्, अतस्तदनवच्छेदकत्वं संयोगाभावनिष्ठ-प्रतियोगित्वेऽप्यक्षतमित्याशयेन संयोगाद्यात्मकाभावाभिधानम्, तदघ-टितसाध्यव्यापकतायाः प्रवेशे तु गगनत्वादिविशिष्टस्य गगनाद्यभावस्या-भावो यावदन्तर्गत इति तस्यैव हेत्वधिकरणीभूतगगनावच्छेदेन प्रतियोग्य-समानाधिकरणत्वादव्याप्तिरतः स्वविशिष्टपदं बोध्यम्, एतदभिप्रायेणैव संयोगाद्यात्मकाभावेत्यादि पदम् ।

वस्तुतः सत्तावान् द्रव्यत्वात्, गुणत्ववान् रूपत्वादित्यादौ काले जन्यरूपे च हेतुसमानाधिकरणस्य सत्ताभावस्य गुणत्वसामान्याभावस्य च केनापि सम्बन्धेनाऽत्मगगनादौ नित्यरूपे चावृत्तित्वाद् हेत्वधिक-रणावच्छेदेन तस्यैव यावदन्तर्गतस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहा-दव्याप्तिः स्याद्यदि स्वविशिष्टपदं न स्यादिति दिक् ।

❀ दीपिका ❀

हेत्वधिकरणे स्ववैशिष्ट्यदलप्रवेशस्य फलमाह- दीधितौ—**स्वविशिष्टेतीति** । अत्र स्वपदेन लक्षणघटकत्वेनाभिमतोऽभावो ग्राह्यः, तथा च स्वविशिष्टपदानुपादाने हेतुसमानाधिकरणस्य कपिसंयोगाभावाभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वेन हेत्वधिकरणयाव-दन्तर्गतगुणादौ कपिसंयोगात्मकाभावस्यासत्त्वेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादावव्याप्तिः, तदुपादाने तु कपिसंयोगात्मकाभावविशिष्टं हेत्वधिकरणं द्रव्यमेव, तदवच्छेदेन कपिसंयोगाभावात्मकप्रतियोगिनस्तदभावस्य च सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ।

ननु संयोगाभावसाध्यकमेयत्वहेतोरपि सद्धेतुतया तत्राव्याप्तिसम्भवे साध्यांशे कपिपदं व्यर्थमित्यत आह—**प्राचां मत इति** । तथा च साम्प्रदायिकैः द्रव्ये संयोग-

सामान्याभावस्यानङ्गीकारात् तदवच्छेदेन मेयत्वहेतोर्व्यभिचारित्वं स्यादिति सद्धेतुत्वरक्षायै कपिपदमिति भावः। दीधितौ-संयोगाद्यात्मकस्य = कपिसंयोगाद्यात्मकस्य।

ननु कपिसंयोगाभावसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्यैव साध्यव्यापकतावच्छेदकतया कपिसंयोगाभावाधिकरणे द्रव्ये कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगितावान्नास्तीत्याकारकाभावस्य सत्त्वेन तादृशप्रतियोगितायाः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन कपिसंयोगात्मकाभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेन न यावदन्तर्गतत्वमिति तादृशाभावमादायाव्याप्तिविरहेण स्वविशिष्टपदं व्यर्थमित्यत आह—**प्रतियोगिवैयधिकरण्येति**। तथा च स्वावच्छिन्नानधिकरणेत्यादिपूर्वोक्तसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगितायां सत्त्वान्न स्वविशिष्टपदस्य वैयर्थ्यमिति भावः।

नन्वेवमपि प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितकल्पे तस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्यत आह—**तदघटितेति। गगनत्वादिविशिष्टस्येति।** अत्र वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्येन बोध्यम्। गगनवृत्तित्वविशिष्टस्येति फलितोऽर्थः, गगनाभावस्य केवलान्वयित्वात् गगनेऽपि वृत्तेः। तस्यैव = गगनवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावाभावस्यैव। **प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति**। गगने गगनवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावस्यैव सत्त्वेन तदभावस्यासत्त्वान्न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमिति भावः।

ननु साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां वैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशेनापि तादृशाभाववारणं सम्भवतीत्यत आह—**वस्तुत इति**।

❀ दीधितिः ❀

जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभावो न तु धूमाद्यभावः, जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसङ्गात्।

❀ जागदीशी ❀

ननु धूमाद्यभावनिष्ठो जलादिवृत्तित्वविशिष्टस्य गोत्वाद्यभावस्याभावो धूमाद्यभाव एव, अभावप्रतियोगिकस्य अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात्, तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, धूमाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणावच्छेदेनैव गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत आह—जलादिवृत्तीति। न च तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि जलादेर्न तादृशाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमिति न प्रत्ययाति-

प्रसङ्ग इति वाच्यम्—एवं सत्यभावमात्रस्यैव प्रायेणाभेदप्रसङ्गात्, उक्तक्रमेणैवातिप्रसङ्गस्य वारणसंभवादिति भावः।

❀ दीपिका ❀

जलादिवृत्तित्वेतिदीधितिग्रन्थोत्थितौ बीजमाह—**नन्विति**। धूमाभावप्रतियोगित्वं गोत्वाभावेऽप्युपपादयति—**धूमाद्यभावेति**। तथा च धूमाभावे जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावो नास्तीतिप्रतीतिसिद्धस्याभावस्याभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावतयाऽधिकरणीभूतधूमाभावस्वरूपत्वेन तत्प्रतियोगित्वं गोत्वाभावेऽक्षतम्, विशिष्टशुद्धयोरनतिरेकादिति भावः। धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिमुपपादयति—**धूमाद्यभावस्यापीति**। ननु जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि यावदन्तर्गतस्यायोगोलकभेदाभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादेवातिव्याप्तिवारणसंभवात्, अभावाधिकरणकस्यैवाभावस्याधिकरणस्वरूपतया अयोगोलकत्वादिवृत्तेर्जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्यायोगोलकत्वाद्यनात्मकत्वात् कथं तादृशाभावस्य धूमाद्यभावस्वरूपत्वखण्डनं दीधितिकृता कृतमिति चेन्न—गगनाभावभिन्नं प्रमेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तेः, यावदन्तर्गतस्य गगनाभावभेदाभावस्यापि तादात्म्येन गगनाभावात्मकतया तद्वृत्तेर्जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य गगनाभावात्मकतया तत्प्रतियोगिना गोत्वाभावेन समं सामानाधिकरण्यात्। दीधितौ—**जलत्वाद्यभाव इति**। इदमत्राकूतम्—विशिष्टाभावो विशेषणाभावस्वरूपो विशेष्याभावस्वरूपो वेति नियमः, तथा च जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावस्याभावो जलत्वादिविशेषणाभावस्वरूप एव न तु धूमाभावस्वरूप इति तत्प्रतियोगिनो जलत्वस्यायोगोलकेऽसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति। तादृशविशिष्टाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वाभ्युपगमे दोषमाह दीधितौ—**जलादावपीति**। **तदभावेति**। जले धूमाभावस्य सत्त्वेन जलं जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावस्याभाववदिति प्रतीत्यापत्तिः स्यादिति भावः।

निरुक्तप्रत्ययातिप्रसङ्गं निषेधति—**न चेति**। तादृशाभावस्य = जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य। तथा च जले धूमाभावत्वावच्छिन्नाऽऽधेयतानिरूपिताधिकरणतायाः सत्त्वेऽपि जलं जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावस्याभाववदिति प्रतीतेः जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावत्वावच्छिन्नाऽऽधेयतानिरूपिताधिकरणतावज्जलस्यैव विषयत्वेन जले तादृशाधिकरणताया बाधेन न तादृशप्रतीतिः। **अभेदप्रसङ्गादिति**।

तथा चाभेदप्रसङ्गभिया तादृशविशिष्टाभावो न धूमाभावस्वरूपोऽपि तु जलत्वाभाव-स्वरूप एवेति न धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति तत्त्वम्।

❀ जागदीशी ❀

ननु तथापि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, समनियताभावानामैक्याद् धूमाभावस्य धूमत्वेन प्रमेयाभावादभिन्नस्य, अयोगोलकान्यत्वाभावादेश्चायोगोलकभेदत्वादिना भेदसामान्याभावादभिन्नस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन वह्न्यादिभेदाद्यात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति चेत्—अत्राहुः—यावत्पदस्य फलतः प्रतियोगिताविशेषणत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतयद्यत्प्रतियोगिताकोऽभावस्तस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विवक्षितम्। तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमनिष्ठतादृशप्रतियोगिताकस्य धूमादिनिष्ठप्रतियोगित्वाश्रयेण धूमादिना हेत्वधिकरणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः।

❀ दीपिका ❀

अथ तादृशविशिष्टाभावस्य जलत्वाद्यभावस्वरूपत्वेऽप्यतिव्याप्तिस्तदवस्थैव, तथा हि—समनियताभावानामैक्यात् धूमाभाव-धूमत्वावच्छिन्नप्रमेयाभावयोरभिन्नतया हेतुसमानाधिकरणधूमाभावस्य प्रतियोगी यथा धूमस्तथा प्रमेयोऽपीति अयोगोलके द्रव्यत्वादिरूपप्रतियोगिना समं धूमाभावस्य सामानाधिकरण्यात्, एवम् अयोगोलकभेदाभाव—अयोगोलकभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावयोः समनियतयोरभेदेनायोगोलकभेदाभावस्य प्रतियोगिना भेदसामान्यान्तर्गतवह्निभेदेन साकं हेत्वधिकरणायोगोलकावच्छेदेन सामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरिति शङ्कते—**नन्विति**। तथापि = निरुक्तविशिष्टाभावस्य जलत्वाद्यभावस्वरूपत्वमभ्युपगम्यातिप्रसङ्गवारणेऽपि।

अतिव्याप्तिन्निराकुरुते—**यावत्पदस्येति**। **नातिव्याप्तिरिति**। तथा च समनियताभावानामैक्येऽपि प्रतियोगिता विभिन्नैवेति धूमाभावीयधूमनिष्ठप्रतियोगित्व-धूमत्वेन प्रमेयाभावीयप्रतियोगित्वयोश्च भिन्नतया धूमनिष्ठप्रतियोगिताश्रयधूमसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः।

अथात्र वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः, हेतुसमानाधिकरणस्य वह्न्यभावस्य यथा वह्निनिष्ठा प्रतियोगिता तथा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावाभावनिष्ठापि प्रतियोगिता, सापि प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतावच्छेदिका तादृशाभावस्य

वह्निस्वरूपतया स्वरूपेण साध्यवदवृत्तित्वात्, तत्कल्पे स्वरूपसम्बन्धेन साध्यवन्निष्ठत्वस्याभावविशेषणत्वात्, तथा च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन यावदन्तर्गतताद्दशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादिति चेन्न—व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगित्वेऽभावावृत्तित्वस्य निवेशनीयत्वात्। न चैवं जातिसामान्याभावाभावस्य लक्षणाघटकत्वेन भावभिन्नपदं व्यर्थमिति वाच्यम्—भावभिन्नपदेनापि ताद्दशविशेषणस्यैव लाभात्।

❀ जागदीशी ❀

न चैवं यत्समानाधिकरणा इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्—आत्मत्वसामान्याभावीयप्रतियोगिताया अपि साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्प्रतियोगिताकस्य आत्मत्वसामान्याभावस्य ताद्दशप्रतियोगित्वाश्रयसामानाधिकरण्यविरहाद् अयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिवारकत्वात्। जलादिवृत्तित्वविशिष्टेत्यादिग्रन्थस्तु वस्तुगतिमनुरुध्यैवोक्तः, तेन जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि तस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतधूमनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्त्याश्रयसामानाधिकरण्यविरहादेवातिव्याप्त्यसम्भवेऽपि नासङ्गतिः।

❀ दीपिका ❀

अथ साध्यव्यापकतावच्छेदिका यावत्यः प्रतियोगिताः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन कस्मिंश्चिद्भावे प्रत्येकं तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये यत्समानाधिकरणदलस्य वैयर्थ्यम्, अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताश्रयाऽऽत्मत्वसामानाधिकरण्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे सत्त्वात्। एवं स्वविशिष्टदलमपि व्यर्थम्, कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यत्र ताद्दशप्रतियोगित्वाश्रयकपिसंयोगाभावसामानाधिकरण्यस्य गुणाद्यवच्छेदेनापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावे सत्त्वादिति शङ्कते—**न चैवमिति**। एवम् = यावत्त्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वस्वीकारे। यत्समानाधिकरणा इति स्वविशिष्टदलस्याप्युपलक्षणम्। तद्दलसार्थक्यं सम्पादयति—**आत्मत्वसामान्याभावीयेति**। एतद्ग्रन्थस्यायमाशयः—यत्समानाधिकरणाभावीयसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितात्वव्यापको योऽभावस्तत्कालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वमेव व्याप्तिः, व्यापकता च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वव्यापकत्व-स्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन। अत्र स्वपदेन लक्षणघटकोऽभावो ग्राह्यः। स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वव्यापकता च स्वाश्रयसामानाधि-

करण्य-स्वनिरूपकाभाववद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन। अत्र स्वपदेन व्यापकतावच्छेदक-प्रतियोगिता ग्राह्या। एवञ्च यत्समानाधिकरणा इत्यनुक्तौ—आत्मत्वसामान्याभावीयप्र-तियोगित्वस्य न हेत्वधिकरणतात्वव्यापकत्वम्, स्वम् आत्मत्वनिष्ठप्रतियोगित्वम्, तन्निरूपकोऽभाव आत्मत्वाभावस्तदधिकरणं पृथिव्यादि, तत्र ज्ञानाधिकरणताया अवृ-त्तित्वेन स्वनिरूपकाभाववद्वृत्तित्वरूपसम्बन्धाभावात्, आत्मत्वाभावविशिष्टज्ञानाधि-करणताया अप्रसिद्धिश्चेति अयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिरतो यत्सामानाधिकरण्य-दलमुपात्तम्। एवं स्वविशिष्टदलानुक्तौ—कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगिता न गुणादि-निष्ठहेत्वधिकरणतात्वव्यापिका, स्वं कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगित्वम्, तन्निरूपकोऽ-भावः कपिसंयोगात्मकोऽभावस्तदधिकरणं द्रव्यम्, तत्र गुणादिनिष्ठहेत्वधिकरणताया अवृत्तेः स्वनिरूपकाभाववद्वृत्तित्वविरहादिति कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यत्रा-व्याप्तिरतः स्वविशिष्टदलमपि देयम्। न च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वदले स्वनिरूप-काभाववद्वृत्तित्वनिवेशनमनुचितमिति वाच्यम्—स्वविशिष्टपदसार्थक्याय तन्निवेशात्, अन्यथा यावत्त्वस्याभावविशेषणत्वेऽपि हेत्वधिकरणताव्यापकप्रतियोग्यधिकरणताव-द्वृत्तित्वनिवेशेनापि सामञ्जस्ये स्वविशिष्टपदवैयर्थ्यभयेन तदर्थं त्यक्त्वा हेत्वधिकर-णत्वानि यावन्तीत्यादिना गुरुतरार्थकरणस्यानौचित्यात्।

परे तु यत्समानाधिकरणाभावीयसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितात्वव्यापक-प्रतियोगिताकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वमेव व्याप्तिः, व्यापकता च स्वतादात्म्य-हेत्व-धिकरणताव्यापकस्वाश्रयाधिकरणतावद्वृत्त्यभावीयत्वोभयसम्बन्धेन। एवञ्च यत्सामा-नाधिकरण्यदलानुक्तौ अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिः, साध्यव्यापकतावच्छेदकाऽ-त्मत्वनिष्ठप्रतियोगितात्वव्यापकत्वस्य आत्मत्वसामान्याभावीयप्रतियोगितायामसत्त्वात्, तथा हि—ज्ञानाधिकरणताव्यापिका या आत्मनिष्ठाऽधिकरणता तदाश्रय आत्मा तत्राऽत्मत्वाभावस्यावर्तमानत्वात्, अतस्तद्दलमुपात्तम्। न च संसर्गताघटकाभावी-यत्वमनिवेश्याभावकालीनत्वनिवेशे यत्सामानाधिकरण्यदलस्य वैयर्थ्यमेवेति वाच्यम्—एतदस्वरसेनैव वस्तुतस्तु इत्यादिग्रन्थावतारादित्याहुः।

ननु जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य जलत्वाद्यभावस्वरूपत्वेऽपि धूमवद्-वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य धूमाभावस्वरूपतायामविवादाद् गोत्वाभावरूपप्रति-योगिसामानाधिकरण्यमादाय धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति साध्यव्यापक-तावच्छेदकप्रतियोगितायां यावत्त्वनिवेश आवश्यकः, एवञ्च जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभा-वाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि यावदन्तर्गतधूमनिष्ठप्रतियोगित्वाश्रयसामानाधिक-

रण्यविरहेणातिव्याप्तिविरहाज्जलादिवृत्तित्वविशिष्टेत्यादिदीधितिग्रन्थोऽसङ्गत इत्यत आह—**जलादिवृत्तित्वविशिष्टेत्यादिग्रन्थस्त्वति**। **वस्तुगतिमनुरुध्यैवेति**। यथा जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावस्याभावो जलत्वाभावस्वरूपस्तथा धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावो धूमाभावस्वरूप इति ग्रन्थार्थः, न तु धूमाद्यभाव इति ग्रन्थस्तु एवकारव्यावृत्ततया फलकथनपरः। तथा च प्रतियोगितायां यावत्त्वनिवेशान्न तत्रातिव्याप्तिरिति दीधितिकारस्याशयः।

❀ जागदीशी ❀

न च धूमत्वेन धूमाभावस्य धूमनिष्ठं यत् प्रतियोगित्वं तदेव धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयसामान्यनिष्ठं प्रतियोगित्वं लाघवात् न तु तद्भिन्नं प्रतियोगित्वान्तरं गौरवात्, इत्युक्तविवक्षयाप्यप्रतीकार इति वाच्यम्—स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगितायाः सामान्याभावस्थले प्रतियोगिभेदेनैव भिन्नत्वादिति साम्प्रदायिकाः।

वस्तुतस्तु साध्यव्यापकतावच्छेदकस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नयादृशप्रतियोगितानिरूपकोऽभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाश्रयसमानाधिकरण इत्येव वक्तव्यम्। तथा च धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावस्य धूमादिसामान्याभावानतिरेकित्वेऽपि तदीयं प्रमेयसामान्यनिष्ठं प्रतियोगित्वं स्वन्यूनवृत्तिधूमत्वादिधर्मेणावच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगित्वाश्रयसामानाधिकरण्यमादायातिप्रसङ्ग इति युक्तमुत्पश्यामः।

❀ दीपिका ❀

अथ नानाप्रतियोगित्वाङ्गीकारापेक्षया लाघवादेकधर्मावच्छिन्ना प्रतियोगिता एकैव स्वीक्रियते, तथा च धूमत्वावच्छिन्नधूमाभावीयप्रतियोगित्वाभिन्ना या धूमत्वावच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावीयप्रतियोगिता तदाश्रयीभूतप्रमेयात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादाय प्रतियोगितायां यावत्त्वनिवेशेऽप्यतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति शङ्कते—**न चेति**। **उक्तविवक्षयेति**। प्रतियोगितायां यावत्त्वनिवेशेनापीत्यर्थः। एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः ऐक्यमभ्युपेत्यापि स्वमतेऽतिप्रसङ्गन्निराकरोति—**वस्तुतस्त्विति**। **साध्यव्यापकेति**। साध्यव्यापकतावच्छेदिका या स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्निरूपकोऽभाव इत्यर्थः। **तादृशेति**। स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यर्थः। स्वन्यूनवृत्तित्वन्तु—स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वाश्रय-

वन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वम्। एवञ्च—धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावीयप्रतियोगितायाः स्वन्यूनवृत्तिधूमत्वावच्छिन्नत्वेन न तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तिरिति तत्त्वम्।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु समनियताभावैक्यमते धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं येन येन सम्बन्धेन साध्यव्यापकता तैः प्रत्येकं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं विवक्षितम्, तथा च व्यभिचारिमात्रे एव यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वस्य स्वात्मकस्वरूपसम्बन्धेनापि साध्यव्यापकत्वात्, तदभावस्य च हेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशान्यत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्याभावान्नातिव्याप्तिः। अत एव विषयितासम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वेऽपि नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः, नित्यज्ञानत्वाभावस्य व्यापकताघटकीभूतेन समवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादिति मतम्। तत्तुच्छम्। घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव घटत्वादिना अयःपिण्डान्यत्वाभावस्वरूपतया तस्य च व्यापकताघटकेनायःपिण्डान्यत्वादिनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन यावद्धेत्वधिकरणे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादेव धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिविरहात्, यावन्त इत्यस्य स्वविशिष्ट इत्यस्य यत्समानाधिकरणा इत्यस्य च व्यर्थतापातादिति दिक्।

❀ दीपिका ❀

समनियताभावीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादाय प्रसक्तामेवातिव्याप्तिं प्रकारान्तरेण वारयतां केषाञ्चिन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**यत्त्विति**। व्यभिचारिमात्रे = धूमवान् वह्नेरित्यादौ सर्वत्र। यत्राधिकरणे = अयोगोलकादौ। व्यभिचारः = हेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वम्। तदन्यत्वस्य=अयोगोलकादिभेदस्य। **स्वात्मकेति**। अयोगोलकादिभेदरूपेत्यर्थः। तदभावस्य=अयोगोलकादिभेदाभावस्य। **तादृशान्यत्वेति**। अयोगोलकादिभेदप्रतियोगिकेत्यर्थः। तथा च स्वरूपसम्बन्धेनायोगोलकभेदस्यापि साध्यव्यापकतया यावदन्तर्गतायोगोलकभेदाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादेव धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति तत्त्वम्। अत एव = साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रत्येकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविवक्षणादेव। **नातिव्याप्तिरिति**। अयमाशयः—व्यापकताघटकप्रत्येकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामा-

नाधिकरण्याविवक्षणे नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वादित्यादौ ईश्वरेच्छान्तर्भावेण व्यभिचारिणि नित्यज्ञानत्वस्य व्यापकतावच्छेदकविषयित्वसम्बन्धेनाधिकरणे ईश्वरेच्छायां नित्यज्ञानत्वाभावस्य सत्त्वादतिव्याप्तिः स्यात्, तथा विवक्षणे तु समवायस्यापि साध्यव्यापकतावच्छेदकसंसर्गतया तेन सम्बन्धेन ईश्वरेच्छायां प्रतियोगिनो नित्यज्ञानत्वस्यासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति।

दूषयति—**तत्तुच्छमिति।** दूषणप्रकारमाह—**घटत्वादिनेति।** घटत्वेन वाच्यत्वाभावस्य घटत्वेनायोगोलकभेदाभावस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वेन समनियततयाऽभिन्नत्वमिति भावः। तस्य = घटत्वेन अयोगोलकभेदाभावस्य। **व्यर्थतापातादिति।** अयमाशयः—घटत्वेनायोगोलकभेदाभावादि—व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेर्वारणायाभावे यावत्त्वं निवेश्यते, परन्तु समनियताभावानामैक्यपक्षे घटत्वेन वाच्यत्वाभावस्य घटत्वेनायोगोलकभेदाभावस्य चाभिन्नतया घटत्वेनायोगोलकभेदाभावीयप्रतियोगिनो वाच्यत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकस्यायोगोलकभेदप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धस्य व्यधिकरणतया तेन सम्बन्धेन वाच्यत्वादेः कुत्राप्यसत्त्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादेवातिव्याप्तिवारणसम्भवे यत्तुमते यावत्त्वनिवेशो व्यर्थः स्यात्। यावत्त्वानिवेशे च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ च लक्षणसमन्वयसम्भवे स्वविशिष्टपदस्य यत्सामानाधिकरण्यदलस्य च वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति।

इति यतीन्द्रस्वामिश्रीरामप्रपन्नाचार्यविरचितायां दीपिकायां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयप्रथमलक्षणं समाप्तम्।

—००:०:००—

❀ दीधितिः ❀

यत्समानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तत्त्वं वा तत् ।

❀ जागदीशी ❀

ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वेऽपि सर्वत्र सद्धेतौ गगनवाच्यत्वोभयाभावं गगनत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावं वाऽऽदायोक्तलक्षणसमन्वयसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलावतारानुपपत्तिः । न च वैशिष्ट्य-व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन व्यापकतावच्छेदकीभूतप्रतियोगिताया विशेषणीयत्वान्नैवमिति वाच्यम्—व्यभिचारावारकत्वेन तादृशविशेषणस्य व्यर्थत्वात्, अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकालीनत्वेन हेतुं विशिष्य ग्रन्थावतरणं कुतो न समर्थयेदतो लक्षणान्तरमाह—यत्समानाधिकरणानामिति ।

❀ दीपिका ❀

यत्समानाधिकरणानामित्यादिद्वितीयलक्षणस्यावतरणिकां रचयति—**ननु व्यधिकरणेति** । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रामाणिकत्वेनानङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । लक्षणसमन्वयस्तु गगनस्यावृत्तितामते गगनवाच्यत्वोभयाभावस्य केवलान्वयित्वेन हेतुसमानाधिकरणतया यावदन्तर्गततादृशोभयाभावस्य पर्वताद्यवच्छेदेन प्रतियोगिना वाच्यत्वेन समं सामानाधिकरण्यं वर्तते इति । **मूलावतारेति** । नन्वत्र धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमाभावसमनियतं धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावमादायातिव्याप्तेर्वारणाय साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं निवेशितम्, स्वन्यूनवृत्तित्वं तु—स्वसामानाधिकरण्ये सति स्वाश्रयसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव, स्वपदेन प्रतियोगिता ग्राह्या । तथा च गगनवाच्यत्वोभयत्वे स्व(प्रतियोगिता)सामानाधिकरण्यस्य प्रतियोगिताश्रयीभूतवाच्यत्वाधिकरणे गगनवाच्यत्वोभयाभावसत्त्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च सत्त्वेन तादृशोभयत्वस्य स्वन्यूनवृत्तिधर्मत्वेन तदनवच्छिन्नप्रतियोगितापदेन गगनवाच्यत्वोभयाभावीयप्रतियोगिताया धर्तुमशक्यतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैव लक्षणे सङ्गमनीये द्वितीयलक्षणानुसरणे बीजाभाव इति चेन्न—गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वकल्पे वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तेरेव बीजत्वात्, तथा हि—साध्यसमानाधिकरणा-

त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वम् , एवञ्च साध्याधिकरणे पर्वतादौ वर्तमानस्य घटत्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगिताकास्तीत्याकारकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं लाघवाद् घटत्वे एवाभ्युपेयते इति घटत्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगितायास्तदनवच्छेदकत्वेन साध्यीभूतवह्निव्यापकतावच्छेदकतया तन्निरूपकस्य यावदन्तर्गतस्य घटाभावस्य प्रतियोगिना घटेन सामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तिरिति ।

न चेति । तथा च गगनवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावीयप्रतियोगिताया वैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वेन गगनवाच्यत्वोभयाभावीयप्रतियोगितायाश्चोभयत्वात्मकव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वेन न तादृशाभावानां लक्षणघटकत्वमिति भावः । व्यासज्यवृत्तित्वञ्च—एकत्वानवच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिप्रतियोगित्वम् ।

दीधितौ—**यत्समानाधिकरणेति ।** षष्ठ्यन्तत्रयसमभिव्याहारेणाभावत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य यत्सामानाधिकरण्य-साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोरन्वयः, यत्सामानाधिकरण्यतादृशप्रतियोगिताकत्वाभावत्वैतत्त्रितयधर्माणां धर्मितावच्छेदकीकृत्य यावत्त्वमन्वयः, यावत्त्वञ्च अनुयोगितावच्छेदकव्यापकत्वरूपम् । तादृशयावदभावमुद्दिश्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विधीयते । वह्नित्वादिना घटाद्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणं सङ्गमनीयम् । उभयत्वस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपाभावान्न गगनवाच्यत्वोभयाभावादेर्यावदन्तर्गतत्वम् ।

ननु प्रथमलक्षणोक्तरीतिं विहाय षष्ठ्यन्तत्वेन निवेशो व्यर्थ इति चेदत्रोच्यते—प्रतियोगिसमानाधिकरणतादृशाभावे किं हेतुसामानाधिकरण्यं विधीयते, हेतुसमानाधिकरणतादृशाभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं वा विधीयते इति सन्देहनिरासार्थं षष्ठ्यन्तत्वेन निवेश इति । केचित्तु यत्समानाधिकरणा निरुक्तयावन्तोऽभावाः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणा इत्युक्तौ विवक्षणीयहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य समानाधिकरणपदार्थैकदेशे सामानाधिकरण्येऽन्वयानुपपत्तिरतो षष्ठ्यन्ततयोक्तिरित्याहुः ।

अथ यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रतियोगिवृत्तयस्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न—अभावप्रतियोगिकाभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे गगनाभावभिन्नत्वम्

अभावत्वादित्यादावतिव्याप्तेः । केचित्तु अधिकरणभेदेनाभावस्य भिन्नत्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतरूपहेत्वधिकरणे वृत्तियों वह्नित्वेन घटाभावः स न प्रतियोगिवृत्तिरित्यव्याप्तिभिया तन्निवेश इत्याहुः ।

❀ जागदीशी ❀

वह्निमान् धूमात्, सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः, साध्यव्यापकप्रतियोगिकानां जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाव-गुणत्वविशिष्टसत्ताद्यभावानां स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावादत उक्तम्—व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति । तथा च जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादेः साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वाददोषः ।

❀ दीपिका ❀

अथ साध्यव्यापकप्रतियोगिकयावदभावनिवेशेनैव सामञ्जस्ये व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशो व्यर्थ इत्यत आह—**वह्निमान् धूमादित्यादि** । तथा च तदनिवेशे जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावादेः साध्यव्यापकीभूतद्रव्यत्वप्रतियोगिकतया यावदन्तर्गतत्वेन तत्र च प्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहः, स्वविशिष्टहेत्वधिकरणे पर्वतादौ जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वस्यासत्त्वादिति वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, तन्निवेशे तु साध्याधिकरणे पर्वतादौ जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य सत्त्वेन तादृशद्रव्यत्वत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपत्वाभावेन तादृशद्रव्यत्वाभावस्य न लक्षणघटकत्वमिति भावः ।

ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यव्यापकता, तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तेन सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमितिकल्पादरे साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वानिवेशेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धेन द्रव्यत्वस्य वह्निव्यापकत्वाभावेन निरुक्ताभावस्य लक्षणाघटकत्वादित्यत आह—**सत्तावानिति** ।

केचित्तु—द्रव्यत्वं द्रव्येतरासमवेतमात्रम्, तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तादृशाभावे सत्त्वात्तादृशाभावमादायाव्याप्तिवारणासंभवः, अतः संयोगसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिमुक्त्वा समवायेन साध्यतायामव्याप्तिमाह—सत्तावान् द्रव्यत्वादितीत्याहुः । अत्र गुणवृत्तित्वविशिष्टसत्ताऽभावमादाया-

व्याप्तिरुपपादनीया, तादृशाभावप्रतियोगिन्याः सत्तायाः साध्यतावच्छेदकीभूत-समवायसम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वात् ।

नन्वत्र रूपावच्छिन्नत्वानुपादाने जलवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावमादायासम्भव-सम्भवेऽव्याप्त्यभिधानं जगदीशस्यानुचितमिति चेन्न, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यव्यापकतेत्यादिकल्पादरे कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ अभावमात्रस्य साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वेन लक्षणसमन्वयादिति ।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु साध्यव्यापकप्रतियोगिकस्य घटत्वेन वह्न्यभावस्य यावद्धेत्वधिकरणे घटत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावाद् व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति । तदत्यन्तमसत् । घटत्वेन वह्न्यभावस्यैव वह्नित्वेन घटाभावतया तस्यापि यावद्धेतुमति स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वात् ।

❀ दीपिका ❀

रूपावच्छिन्नत्वदलस्यान्यथा व्यावृत्तिमुपपादयतां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—यत्त्विति । व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेतीति । तथा च घटत्वस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपत्वाभावान्न तादृशोऽभावो यावदन्तर्गत इत्यदोष इति भावः ।

दूषणप्रकारमाह—घटत्वेन वह्न्यभावस्यैवेति । समनियताभावस्यैकत्वादिति भावः । तस्यापि = घटत्वेन वह्न्यभावस्यापि । एवञ्च तदनिवेशेऽपि न घटत्वेन वह्न्यभावमादायाव्याप्तिरिति भावः ।

❀ चिन्तामणिः ❀

प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः ।

❀ दीधितिः ❀

ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभावः सुलभ एव । शेषं दर्शितदिशाऽवसेयमत आह—प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ।

❀ जागदीशी ❀

समवायित्वस्य वाच्यत्वव्यापकतानवच्छेदकत्वात्तदवच्छिन्नस्य वाच्यत्वाद्यभावस्य मूलोक्तस्यैतल्लक्षणाघटकत्वादाह—ज्ञेयत्वत्वादिनेति । शेषमित्यादि । येन सम्बन्धेन हेतुस्तेन सम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावे ग्राह्यम्, तेनायमात्मा ज्ञानाद् घटान्यत्वे सति आत्मघटसंयोगाद्वेत्यादौ आत्मत्वसामान्याभावस्यातथात्वेऽपि नाव्याप्तिः । एवं येन सम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं बोध्यम्, अतो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यासत्त्वेऽपि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारानुपपत्तिः, न वा जलत्वादेः समवायेन साध्यतायां महाकालत्वादावतिव्याप्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन बोध्यम्, तेन द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभावस्य काले हेतुमति प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि नातिव्याप्तिः ।

❀ दीपिका ❀

नन्वत्र लक्षणे समवायित्वेन वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायित्वस्य वाच्यत्वादिरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपत्वाभावाद् वाच्यत्वादिसाध्यकसद्धेतौ समवायित्वेन वाच्यत्वाभावस्य न लक्षणघटकता सम्भवति, तथा च तत्र साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव दुर्लभ इत्याह—**समवायित्वस्येति** । वाच्यत्वाधिकरणे सामान्यादौ वर्तमानस्य 'समवायी नास्ती'त्याकारकस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव समवायित्वमिति प्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकतावच्छेदकत्वस्याभाव इति भावः । दीधितौ-**वाच्यत्वादीनामिति** । अत्राऽऽदिपदेन घटादेः परिग्रहः । तथा च ज्ञेयत्वत्वादेः वाच्यत्वव्यापकतावच्छेदकतया तेन रूपेण वाच्यत्व-घटादीनामभावमादाय केवलान्वयिस्थले लक्षणं समन्वेयम् ।

अत्रापि लक्षणे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं यत् तन्निरूपितवृत्तित्वात्मकमेव हेतुसामानाधिकरण्यमभावे ग्राह्यमित्याह—**येन सम्बन्धेन हेतुरिति** । तेन = हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वविवक्षणेन । सम्बन्धनिवेशस्य फलमाह—**अयमात्मा ज्ञानादिति** ।

अयमाशयः—हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वानिवेशे विषयतया ज्ञानाधिकरणे घटादौ वर्तमानस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूताऽत्मत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽत्मत्वाभावस्य यावदन्तर्गतस्य आत्मत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहाद् अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिः, तन्निवेशे तु हेतुतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धेन ज्ञानाधिकरणे आत्मनि आत्मत्वाभावस्यावर्तमानत्वेन न लक्षणघटकत्वमिति । हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशफलमाह—**घटान्यत्वे सतीत्यादि** । तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वमात्रोक्तौ अयमात्मा घटान्यत्वे सति आत्मघटसंयोगाद्वेत्यत्राव्याप्तिः, विशिष्टस्य शुद्धानतिरेकितया समवायेन हेत्वधिकरणं घटोऽपि तत्र वर्तमानस्याऽत्मत्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् । तन्निवेशे तु हेतुतावच्छेदकीभूतघटान्यत्वविशिष्टाऽत्मघटसंयोगत्वावच्छिन्नाधिकरणमात्मा एव तत्राऽत्मत्वसामान्याभावस्यावर्तमानत्वेन न लक्षणघटकत्वमिति भावः ।

एवं साध्यव्यापकता, अभावीयप्रतियोगिता, प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकप्रतियोग्यधिकरणता चैकेनैव सम्बन्धेन विवक्षणीयेत्याह—**एवमिति** । **तत्सम्बन्धावच्छिन्नेति** । साध्यव्यापकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नेत्यर्थः । प्रतियोगितायां साध्यव्यापकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशफलमाह—**अतो नेति** । असत्त्वेऽपि = अनङ्गीकारेऽपि । व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोग्यधिकरणत्वनिवेशफलमाह—**न वा जलत्वादेरिति** । तथा च तदनिवेशे जलत्वसामान्याभावादेः कालिकेन प्रतियोग्यधिकरणे महाकाले समवायसम्बन्धावच्छिन्नजलत्वाभावस्य स्वरूपेण सत्त्वाद् भवति जलत्वादिसाध्यकस्थलेऽतिव्याप्तिः, तन्निवेशे तु व्यापकतावच्छेदकीभूतसमवायेन प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वस्य महाकालेऽसत्त्वेन न जलत्वाभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमिति नातिव्याप्तिरिति भावः ।

तेनेति । हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशेनेत्यर्थः । तथा च तदप्रवेशे द्रव्यत्वाभावस्य काले प्रतियोगिसामानाधिकरण्येन द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, तत्प्रवेशे तु हेत्वधिकरणीभूतगुणादौ द्रव्यत्वस्यासत्त्वान्न हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमिति भावः ।

प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति चिन्तामणिः अत्रानुमानाकारस्तु—प्रतियोगिता

स्वाश्रयावृत्तिधर्मानवच्छिन्ना, प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकानुयोगितानिरूपितत्वादिति ।

❀ जागदीशी ❀

इदन्त्ववधातव्यम् । साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वरूपमेव व्यापकतावच्छेदकत्वमत्र पूर्वत्र च प्रवेश्यम् , न तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितम् , तथा सति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेऽपि सर्वं प्रमेयमित्याकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानविषयतासामान्याभावमादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारानुपपत्तेः, जन्यज्ञानव्यक्तिविषयत्वस्य तादृशज्ञानदशायामेव सत्त्वेन तदसत्त्वदशायामेव तादृशज्ञानविषयत्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वात् । एवञ्चात्र स्वविशिष्टपदं न कपिसंयोगाद्यात्मकं गगनत्वादिविशिष्टस्य वाऽभावमुपादाय कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादावव्याप्तिवारकम् , कपिसंयोगाभावत्वादेरुक्तव्यापकताऽनवच्छेदकत्वात् , किन्तु हेतुमति काले वर्तमानस्य सत्तासामान्याभावस्यापि निरुक्तरूपशालित्वात्तस्य चाऽत्मादावसत्त्वेन यावद्धेत्वधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहात् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारकमेव स्वविशिष्टपदम् ।

❀ दीपिका ❀

प्रतियोगिवैयधिकरण्येति । स्वावच्छिन्नानधिकरणीभूतसाध्याधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत् तद्भिन्नत्वरूपमित्यर्थः । अत्र स्वपदेन प्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मो ग्राह्यः । तथा सति = प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतावच्छेदकत्वप्रवेशे । तथा च तादृशजन्यज्ञानविषयतात्वावच्छिन्नाधिकरणमेव साध्याधिकरणमिति साध्याधिकरणवृत्त्यभावो न तादृशविषयत्वाभावोऽपि तु अवृत्तिगगनाद्यभाव एव तदीयप्रतियोगितावच्छेदकभिन्नत्वस्य तादृशविषयतात्वे सत्त्वेन तादृशविषयत्वाभावस्य यावदन्तर्गतत्वमिति भावः । तादृशज्ञानदशायामेव='सर्वं प्रमेयमि'त्याकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानदशायामेव, विषयताया ज्ञानसमानकालीनत्वात् । तथा च हेत्वधिकरणे घटादौ तादृशविषयतायास्तदभावस्य च सत्त्वेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद् वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ लक्षणसमन्वयसम्भवे 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चे'तिग्रन्थावतारानुपपत्तिः स्पष्टैव । प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतावच्छेदकतायाः प्रवेशे

तु साध्याधिकरणीभूतघटादौ तादृशज्ञानशून्यकाले तादृशज्ञानविषयत्वाभावस्य सत्त्वेन तादृशविषयतात्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया न व्यापकतावच्छेदकत्वमिति ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावमादायैव लक्षणस्य सङ्गमनीयत्वे तद्ग्रन्थावतरणमुपपद्यत इति। **एवञ्चेति**। प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितस्यैव व्यापकतावच्छेदकत्वस्य प्रवेशो चेत्यर्थः। **उक्तव्यापकतेति**। प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतेत्यर्थः। तथा च वाच्यत्वाधिकरणे द्रव्ये वर्तमानस्य कपिसंयोगाभावाभावस्य गगनाभावस्य वा प्रतियोगितावच्छेदकमेव कपिसंयोगाभावत्वं गगनत्वं वेति न तदवच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वमिति भावः। **निरुक्तरूपेति**। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिरूपेत्यर्थः। तथा च सत्ताधिकरणे गुणादौ सत्ताऽभावस्याविद्यमानतया वर्तमानस्य घटाद्यभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं सत्तात्वमिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयत्किञ्चिदभावो यद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणस्तत्त्वमित्येव सम्यक्, वाच्यत्वत्वादिना घटाद्यभावमादायैव वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ लक्षणसमन्वयादिति वाच्यम्—स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या प्रमेयवान् ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तेः, गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेः, वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया गोमांश्चैत्रत्वादित्यादौ स्वामित्वादिसम्बन्धेन गवादेः साध्यतायामव्याप्तेश्चेति दिक्।

❀ दीपिका ❀

प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रतियोगिनश्चाधिकरणं तेनैव सम्बन्धेनेति मत्वा स्वविशिष्टपदस्य वैयर्थ्यं शङ्कते—**न चेति**। अस्य वाच्यमिति परेणान्वयः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यत्र तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वम्, तस्य च प्रतियोगितायामन्वयः। स्वावच्छेदकसम्बन्धेन = प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन, साध्यतावच्छेदकसंसर्गेणेति फलितोऽर्थः। एवञ्च समवायसम्बन्धावच्छिन्नसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्तासामान्याभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यविरहेण लक्षणाघटकतया सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिविरहेण स्वविशिष्टपदं व्यर्थम्, कपिसंयोगाभाव-

वान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगात्मकसाध्याभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि द्रव्यावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादेव नाव्याप्तिरिति भावः। वाच्यत्वत्वेन घटाद्यभावमादाय लक्षणस्य सङ्गमनीयत्वे तद्ग्रन्थावतारानुपपत्तिरपि नेति ।

निषेधति—**स्वरूपसम्बन्धेनेति**। सुबोधोऽयं ग्रन्थः।

❀ जागदीशी ❀

ननु वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तिसामान्याभावो धूमीयसंयोगेन द्रव्यसामान्याभावो वा धूमाभाव एव, तथाऽयोगोलकभेदतदभावान्यतरत्वेनायोगोलकान्यवृत्तेरभावोऽयोगोलकान्यत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन भेदसामान्याभावो वाऽयोगोलकान्यत्वाभाव एव, समनियताभावानामैक्यात्, तथा च धूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यद्वह्नित्वादिकं तदवच्छिन्नेन समं यावद्धेत्वधिकरणे धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, सामान्यधर्मेण विशेषाभावाभ्युपगमे तु सुतरां तथा, धूमत्वेन धूमाद्यभावानामेव प्रमेयत्वेन धूमाद्यभावतया तस्य च प्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वादिति चेत्—अत्रापि यावत्त्वस्य फलतः प्रतियोगिताविशेषणत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नयद्यत्प्रतियोगिताको यत्समानाधिकरणोऽभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणस्तत्त्वं पर्य्यवसितार्थः। तथा च धूमादिनिष्ठतादृशधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमादिनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतधूमत्वाद्यवच्छिन्नेन समं हेत्वधिकरणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसङ्ग इति सम्प्रदायः।

❀ दीपिका ❀

समनियताभावानामैक्यमते धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिमाशङ्कते—**नन्विति**। वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तिसामान्याभावादेः यावति धूमसामान्याभावाधिकरणेऽयोगोलकादौ सत्त्वेन धूमसामान्याभावसमनियतत्वम्। धूमीयसंयोगेनेत्यस्य धूमप्रतियोगिकसंयोगेनेत्यर्थः। तदभावेत्यस्यायोगोलकभेदाभावेत्यर्थः। वह्नित्वादिकमित्यत्रादिपदेन द्रव्यत्व-अयोगोलकभेदतदभावान्यतरत्व-भेदत्वानां ग्रहणम्। सुतरां तथा=अतिव्याप्तिः। अन्यत् स्पष्टम्। अतिव्याप्तिं निराकरोति—**अत्रापीति**। द्वितीयलक्षणेऽपीत्यर्थः। समनिय-

साभावानामैक्येऽपि अवच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताया भिन्नत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

❀ जागदीशी ❀

वस्तुतोऽत्रापि साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नायाः स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नयादृशप्रतियोगिताया निरूपकोऽभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगितायां यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वक्तव्यम्, धूमत्वादिना धूमाद्यभावस्तु न प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभावः, सामान्यधर्मेण विशेषाभावानभ्युपगमात्, तदभ्युपगमे तु यादृशप्रतियोगिताकाभावे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्रद्वृत्तित्वस्य जगद्वृत्तिभिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभावानां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वाच्यमतो न कश्चिद्दोष इति ध्येयम् ।

❀ दीपिका ❀

स्वमतेऽतिव्याप्तिं निराकरोति—**वस्तुत इति** । साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नायां प्रतियोगितायां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यघटकप्रतियोगितायाञ्च स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वनिवेशने जगदीशस्य तात्पर्यम् । तथा च यत्समानाधिकरणसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको यावदभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नस्वीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणस्तत्त्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । अत्र द्वितीयप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वनिवेशेन मूलोक्तातिव्याप्तिवारणम्, तथा हि स्वन्यूनवृत्तित्वञ्च—स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वाश्रयसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वम्, तच्च संसर्गसाधारणम्, धर्मपदन्तु स्वरूपकीर्तनपरम् । एवञ्च धूमप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यसामान्याभावीयप्रतियोगितासामानाधिकरण्यस्य, तादृशप्रतियोगित्वाश्रयाधिकरणीभूतघटादौ 'धूमप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकद्रव्यवान्'त्याकारकभेदस्य वर्तमानत्वेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य च द्रव्यत्वादौ सत्त्वेन तदनवच्छिन्नत्वस्य तत्प्रतियोगितायामसत्त्वेन न द्रव्यत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः । एवं वह्नित्वेन धूमवद्वृत्त्यभावीयप्रतियोगितायाः स्वन्यूनवृत्तिवह्नित्वावच्छिन्नत्वेन तदनव-

च्छिन्नत्वाभावेन न तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमादाय निरुक्तातिव्याप्तिः । प्रथमप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वानिवेशे वह्नित्वेन धूमवद्वृत्त्यभावस्यापि यावदन्तर्गततया तन्निरूपितस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, तन्निवेशे तु निरुक्ताभावस्य स्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन न लक्षणघटकत्वमिति ।

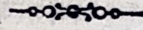
ननु स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमित्यस्य स्वन्यूनवृत्तिधर्मभिन्ननिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमित्यर्थो वाच्यः, तथा च तद्वह्निमद्वृत्तिवाच्यत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन वाच्यत्वाभावस्य स्वन्यूनवृत्तिधर्मभिन्नतादृशसम्बन्धनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकतया यावदन्तर्गतस्य वाच्यत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहाद् वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः, धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमप्रतियोगिकसंयोगेन प्रमेयाभावीयप्रतियोगितामादायातिव्याप्तिश्चेति चेन्न-स्वन्यूनवृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वार्थकस्यैव स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिताद्वये निवेशात् ।

अथैवमपि धूमत्वेन धूमाभाव एव प्रमेयत्वेन धूमाभाव इति हेतुसमानाधिकरणधूमाभावे स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक–प्रमेयत्वेन धूमाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह—**धूमत्वादिनेति** । प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभावस्वरूपत्वानङ्गीकारे हेतुमाह—**सामान्यधर्मैरेति । तदभ्युपगम इति** । सामान्यरूपेण विशेषाभावाभ्युपगमे इत्यर्थः । एवञ्च धूमत्वावच्छिन्नधूमनिष्ठप्रतियोगिताकधूमाभावे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नवन्महानसादिवृत्तित्वाभावप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वात्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतं धूमत्वमेव न प्रमेयत्वमिति धूमत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिरिति । अत्र धूमसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतत्वसम्पादनाय तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्वनिवेशः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसङ्ग्रहाय जगद्वृत्तिभिन्नत्वनिवेशः ।

अथ यादृशप्रतियोगिताकाभावे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्वविशिष्टजगद्वृत्तिभिन्नत्वाभावनिवेशेनैव सामञ्जस्ये उभयाभावनिवेशो व्यर्थः । न च विशिष्टाभावे उभयाभावापेक्षया किं लाघवम्, फलतो वैशिष्ट्यात्मकसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे गौरवमेवेति वाच्यम्—'गगनं द्वौ' इति प्रतीतेरनुदयेन उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तित्वेन द्वित्वप्रतियोगिक-

पर्य्याप्तेः संसर्गता कल्प्यते, अन्यथा शुद्धपर्याप्तित्वेन सम्बन्धत्वे उभयत्वस्य प्रत्येकानतिरिक्तघटगगनोभयस्मिन् पर्याप्तिसत्त्वेन केवलगगनेऽपि द्वित्वपर्य्याप्तिसत्त्वेन 'गगनं द्वौ' इति प्रतीत्यापत्तेः। एवञ्च उभयाभावनिवेशे उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वस्य संसर्गतावच्छेदकतया भानाद् विशिष्टाभावापेक्षया गौरवादिति चेन्न—स्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्व-तदन्यत्वोभयाभावनिवेशेन विशिष्टाभावनिवेशापेक्षया गौरवानवकाशेनोभयाभावनिवेशस्य ग्रन्थकृतस्तात्पर्यविषयत्वात्। अन्यथा प्रमेयत्वेन गगनाभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवे 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चे'त्यादिग्रन्थानुत्थितिप्रसङ्गात्, गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वकल्पे वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ तादृशाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गाच्चेति दिक्।

इति यतीन्द्रस्वामिरामप्रपन्नाचार्यविरचितायां दीपिकायां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयद्वितीयलक्षणव्याख्यानं समाप्तम्।

❀ दीधितिः ❀

केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिताया अनवच्छेदकं, हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वाऽभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः।

❀ जागदीशी ❀

चक्रवर्तिलक्षणान्याह—केचित्त्विति। अनवच्छेदकमिति यत्साध्यतावच्छेदकमिति परेणान्वितम्। घटत्वादिना वह्न्याद्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणसङ्गतिः। व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमतो नातिव्याप्तिः। कपिसंयोगी तत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणकपिसंयोगाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं कपिसंयोगत्वमित्यव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तेरिति। तथा च कपिसंयोगाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वविरहाद् घटत्वेन कपिसंयोगाभावमादाय लक्षणसमन्वयः। वह्नित्वादिना घटादेरभावमादायाव्याप्तिरतः साध्येति। अत्र प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्या, तेन समवायादिसम्बन्धेन वह्न्याद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वादेर्नासम्भवः। प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः, प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेरतस्तत्परित्यागः।

❀ दीपिका ❀

परेणान्वितमिति। तथा च व्याप्यवृत्तिहेतुसमानाधिकरणसाध्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति चक्रवर्तिप्रथमलक्षणम्। लक्षणं सङ्गमयति—**घटत्वादिनेति**। तथा च घटत्वेन वह्न्यभावस्य व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वम्, अनवच्छेदकं वह्नित्वम्, तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य धूमहेतौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः। अत्रातिव्याप्तिरपि नेत्याह—**व्यभिचारिणीति**। धूमवान् वह्नेरित्यादावित्यर्थः। साध्यसामान्याभावस्य = धूमसामान्याभावादेः, साध्यतावच्छेदकम् = धूमत्वादिकम्।

तथा च हेतुसमानाधिकरणस्य धूमाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव धूमत्वमिति नातिव्याप्तिः ।

साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशफलमाह—**कपिसंयोगीति** । तत्त्वात् = एतद्वृक्षत्वात् । साध्याभावघटकसाध्यनिवेशफलमाह—**वह्नित्वादिनेति** । साध्यपदप्रवेशाभावे वह्नित्वादिना घटाभावादेरपि व्याप्यवृत्तितया हेतुसमानाधिकरणतया च लक्षणघटकत्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वे सत्त्वाद् भवति वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, तन्निवेशे तु तादृशाभावस्य साध्याभावत्वाभावान्न लक्षणघटकत्वमित्यभिप्रायः ।

अथासम्भवसम्भवेऽव्याप्त्यभिधानं ग्रन्थकृतोऽनुचितमिति चेन्न—प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्र लक्षणसमन्वयात् । न च तत्रापि प्रमेयत्वेन घटाद्यभावमादायाव्याप्तिरिति वाच्यम्, सामान्यरूपेण विशेषाभावानङ्गीकारात् ।

केचित्तु कालिकेन प्रमेयस्य साध्यतायां महाकालत्वहेतौ घटत्वेन पटाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयान्नासंभवः, कालिकेन गगनादेर्वृत्तित्वनये हेत्वधिकरणे प्रमेयत्वेन कस्याप्यभावस्यासत्त्वात् । अत्र प्रतियोगितायां स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्त्यभावीयत्वाभाववत्त्वं निवेशनीयम्, तेनांऽशिकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय न दोष इत्याहुः ।

ननु समवायादिना वह्न्याद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणतया लक्षणघटकस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वह्नित्वादिकमिति वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रासंभव इत्यत आह—**अत्र प्रतियोगितेति** । तेन = साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशेन । **नासम्भव इति** । समवायेन वह्न्यभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन लक्षणाघटकतया संयोगसम्बन्धेन घटत्वेन वह्न्यभावमादाय लक्षणसङ्गतेः ।

ननु समवायघटितसामानाधिकरण्येन दधित्वविशिष्टप्रमेयवान् स्थूलदधित्वादित्यत्र स्वरूपसमवायसंयोगादितत्तत्सम्बन्धेन दधित्वविशिष्टप्रमेयस्य हेत्वधिकरणे वर्तमानतया साध्याभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यविरहेणाभावान्तरमादाय लक्षणसमन्वयात् कथमसम्भवः । न च विषयित्वप्रकारित्वादितत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादायाव्याप्तिरिति वाच्यम्—तत्सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तेन सम्बन्धेनाभावस्याप्रसिद्धेरिति चेन्न, विशेषरूपेण संसर्गतास्वीकारे दध्यन्तरानुयोगिकसमवायेन साध्याभावस्य हेतुसमानाधिकरणतयाऽसम्भवस्योक्तत्वादिति ।

ननु साध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेनैव कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावस्य ग्रहीतुमशक्यतया व्याप्यवृत्तित्वनिवेशनं विफलमित्यत आह—प्रतियोगिवैयधिकरण्येति। अव्याप्तिप्रकारमाह—प्रतियोगिव्यधिकरणेति। केवलान्वयिस्थले व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमादायैव लक्षणस्य सङ्गमनीयत्वे तादृशाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावादप्रसिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तिः स्यादिति भावः।

ननु घटत्वेन वह्न्यभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावाद् वह्निमान् धूमादित्यत्राप्यव्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न—महानसीयवह्न्यभावमादाय तत्र लक्षणसमन्वयात्। अथैवमपि यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्योक्तौ केवलान्वयिस्थलेऽव्याप्तिवारणसम्भवे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशो व्यर्थ एवेति चेन्न, तथा सति वह्नित्वेन घटाभावादेर्लक्षणाघटकतया दीधितिकारोक्तसाध्यपदवैयर्थ्यापत्तेः। न च स्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणिका यावत्यः प्रतियोगितास्तदन्यसाध्यनिष्ठप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगित्वान्तार्थकत्वे न साध्यपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वापेक्षया गौरवेण तत्परित्यागात्। तत्परित्यागः = प्रतियोगिवैयधिकरण्यत्यागः।

❀ जागदीशी ❀

व्याप्यवृत्तित्वन्तु—निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वम्, हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्त्यभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यदभावव्यक्तित्वं तत्त्वं वा। एवञ्चैतल्लाभार्थमेव हेतुसमानाधिकरणस्येत्युक्तम्, न तु स्वातन्त्र्येण तद्विशेषणं वैयर्थ्यात्। यत्किञ्चित्त्वनिवेशाच्च संयोगाभावत्वस्य हेत्वधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि संयोगि सत्त्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः।

❀ दीपिका ❀

अथ कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ अतिव्याप्तिः, कपिसंयोगसामान्याभावस्य द्रव्ये सावच्छिन्नवृत्तिकतया सावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविरहेण लक्षणाघटकतया घटत्वेन कपिसंयोगाभावस्यैव लक्षणघटकतया तदीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादित्यत आह—व्याप्यवृत्तित्वन्त्विति। क्वचित् 'हेत्वधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तित्व'मिति पाठः। न च निरवच्छिन्नवृत्तित्वमेव व्याप्यवृत्तित्वमुच्यताम्, हेत्वधिकरणपदप्रक्षेपो व्यर्थ इति वाच्यम्, कपिसंयोगाभावस्यापि गुणादौ निरवच्छिन्नवृत्तिकतया लक्षणघटकतया तदीयप्रतियोगितावच्छेदक-

त्वस्यैव साध्यतावच्छेदके सत्त्वेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः, तन्निवेशे तु हेत्वधिकरणे एतद्वृक्षे कपिसंयोगसामान्याभावस्य सावच्छिन्नवृत्तिकतया नाव्याप्तिः ।

अथैवमपि विशिष्टसत्ताऽभाववान् गुणत्वादित्यादावव्याप्तिः, साध्याभावस्य सत्तारूपतया निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकतया लक्षणघटकत्वेन तदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति चेन्न—हेत्वधिकरणनिरूपितवृत्तितावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव विवक्षणात्, साध्याभावस्य सत्तात्मकतया गुणवृत्तित्वेऽपि विशिष्टसत्ताभावाभावत्वरूपानुयोगिताया हेत्वधिकरणीभूतगुणनिरूपितवृत्तितानवच्छेदकत्वेन घटाद्यभावत्वरूपानुयोगितामादाय लक्षणसमन्वयात् । ननु संयोगिभिन्नं सत्त्वादित्यादौ व्यभिचारिणि साध्यसामान्याभावस्य संयोगादेर्हेत्वधिकरणद्रव्यनिरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तित्वविरहादभावान्तरमादायातिव्याप्तिः, एवं गगनाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे स्वरूपेण साध्ये आत्मत्वहेतावव्याप्तिश्च, गगनाभावात्मकसाध्यसामान्याभावस्यापि हेत्वधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वात्, वृत्तिमात्रस्य अव्याप्यवृत्तित्वनये हेत्वधिकरणनिरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवश्चेत्यतोऽनुयोगिताघटितकल्पान्तरमाह—**हेत्वधिकरणीभूतेत्यादिना ।** तथा च यत्किञ्चिद्धेत्वधिकरणे वृक्षे संयोगिभेदाभावव्यक्तेः सत्त्वात् संयोगिभेदाभावव्यक्तिर्नास्तीत्याकारकोऽभावो नास्ति, अपि तु घटाद्यभाव एव, तदीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य संयोगिभेदाभावव्यक्तित्वे सत्त्वेन संयोगिभेदाभावस्य लक्षणघटकत्वेन तदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् संयोगिभिन्नं सत्त्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । **वैयर्थ्यादिति ।** वह्निमान् धूमादित्यत्र हेत्वधिकरणपर्वतादौ वर्तमानस्य वह्न्यभावव्यक्तिर्नास्तीत्याकारकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव वह्न्यभावव्यक्तित्वे सत्त्वेन वह्निसामान्याभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वविरहादेव लक्षणघटकत्वाभावे सिद्धे स्वातन्त्र्येण हेतुसामानाधिकरण्यप्रवेशो व्यर्थ एवेति भावः । **यत्किञ्चित्त्वनिवेशाच्चेति ।** तदनिवेशे हेत्वधिकरणीभूतद्रव्ये संयोगाभावव्यक्तिर्नास्तीत्याकारकाभावस्यापि वर्तमानत्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव संयोगाभावव्यक्तित्वे सत्त्वेन संयोगाभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वविरहेणाभावान्तरमादाय संयोगि सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, तन्निवेशे तु यत्किंचित्पदेन गुणादिकमादाय तन्निष्ठाभावो न संयोगाभावव्यक्त्यभावः अपि तु घटाद्यभाव एव तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य संयोगाभावव्यक्तित्वे सत्त्वात् संयोगाभाव-

स्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। न चैवमपि यत्किंचिन्मध्यान्तर्गतद्रव्यरूपहेत्वधिकरणमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्, हेत्वधिकरणविशिष्टो यो धर्मस्तद्धर्मवत्त्वस्य साध्याभावे विवक्षणात्, वै० च स्ववृत्त्यभावीयप्रतियोगितावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन, प्रतियोगितावत्ता च स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन। एवञ्च संयोगि सत्त्वादित्यादौ हेत्वधिकरणगुणादिविशिष्टो धर्मः संयोगसामान्याभावनिष्ठं तद्व्यक्तित्वम्, स्व(गुणादि)वृत्त्यभावो गुणत्वाद्यभावाभावस्तादृशाभावीयप्रतियोगित्ववत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नस्व(गुणत्वाभावनिष्ठतद्व्यक्तित्व)निष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्य संयोगाभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वे सत्त्वात्, स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगितावत्ता च गुणत्वाभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वे वर्तते न तु संयोगाभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वे इति तादृशधर्मवत्संयोगाभावमादायातिव्याप्तिवारणसंभव इति। भट्टाचार्यास्तु—एतादृशपरम्परायाः संसर्गत्वानभ्युपगमे हेत्वधिकरणवृत्त्युभयावृत्तिधर्मनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिता सती निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकाभावत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितात्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिता सती सामानाधिकरण्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिकाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नाऽवच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाववान् यो धर्मस्तद्धर्मवत्त्वं व्याप्यवृत्तित्वमिति कृत्वा न दोष इत्याहुः।

ननु यत्किंचित्पदानुपादाने धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिसंभवे स्थलान्तरानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न, व्याप्यवृत्तित्वघटकविशेषणेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले एवातिव्याप्तिवारणस्योचितत्वात्।

वस्तुतस्तु हेत्वंशे यत्किंचित्त्वनिवेशेनापि धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिवारणसंभवात् अधिकरणांशे यत्किंचित्पदस्य निवेशार्थं स्थलान्तरानुधावनमिति।

अथ तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यदभावव्यक्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे सामानाधिकरण्यप्रवेशो व्यर्थ इति चेन्न, घटत्वेन वह्न्यभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वादिना घटाभावस्य हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्तित्वेन घटत्वेन वह्न्यभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविरहेण वह्निमान् धूमादित्यादावसंभवापत्तेः। एवं सामानाधिकरण्येन तादृशाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं यदभावत्वमित्यस्यैवोक्तौ तद्व्यक्तित्वानिवेशो विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नाभावस्य विशिष्टसत्तास्वरूपत्वेन सत्तानतिरेकितया तस्य हेतुसमानाधिकरणतया विशिष्टसत्ताभा-

वत्वे हेत्वधिकरणीभूतगुणनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकतया व्याप्यवृत्तित्वविरहादभावान्तरमादायातिव्याप्तिः स्यात्, तदुपादाने तु विशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नाभावस्य विशिष्टसत्तास्वरूपत्वेऽपि विशिष्टसत्ताभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तादृशतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नविशिष्टसत्ताभावो व्याप्यवृत्तिः सम्भवति ।

अथ व्याप्यवृत्तित्वघटकहेत्वधिकरणवृत्तित्वं केन सम्बन्धेन गृह्यते ? न तावत् येन केनापि सम्बन्धेन, तथा सति हेत्वधिकरणीभूतायोगोलके धूमाभावाभावस्य कालिकेन सत्त्वेन धूमाभावव्यक्तित्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वविरहेण व्याप्यवृत्तित्वविरहादभावान्तरमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः । नापि विशेषणताविशेषेण, तथा सति हेत्वधिकरणे एतद्वृक्षे स्वरूपेण कपिसंयोगाभावाभावस्य कपिसंयोगात्मकस्यासत्त्वेन कपिसंयोगाभावस्यापि व्याप्यवृत्तिहेतुसमानाधिकरणतया तदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तेरिति चेदत्रोच्यते—अत्र हेत्वधिकरणवृत्तित्वं स्वरूपेणैव ग्राह्यम्, सर्वत्राभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्यातिरिक्तत्वेन कपिसंयोगाभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य कपिसंयोगानात्मकतया एतद्वृक्षे सत्त्वान्न कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः, तद्व्यक्तित्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता च व्याप्यवृत्तित्वेनाभिमताभावीयप्रतियोगिताविशिष्टप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या, अत एव द्रव्यत्वशून्यं सत्त्वादित्यत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावाभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वेन तादृशतद्व्यक्तित्वे हेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वेन द्रव्यत्वाभावाभावे व्याप्यवृत्तित्वविरहेऽपि नातिव्याप्तिः, तादृशप्रकारतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावाभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वविरहेण हेत्वधिकरणे द्रव्ये तादृशाभावस्यासत्त्वेन द्रव्यत्वाभावाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वादिति दिक् ।

❀ जागदीशी ❀

ननु समनियताभावैक्यमतेऽपि घटत्वेन वह्न्यभावस्यैव वह्नित्वेन घटाभावतया हेतुसमानाधिकरणस्य तादृशस्यैव साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वादिकमित्यव्याप्तिरतः समनियताभावैक्यमतेऽपि निरुक्तिमाह—हेतुसमानाधिकरणस्येति । अव्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना ।

❀ दीपिका ❀

सामानाधिकरण्यघटितद्वितीयलक्षणानुसरणे बीजमाह—**नन्विति**। द्वितीयलक्षणाभ्युपगमे तु समनियताभावैक्यमतेऽपि वह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्येन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्न दोष इति भावः।

ननु समनियताभावैक्यमतेऽपि प्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वविवक्षयैवाव्याप्तिवारणसंभवे सामानाधिकरण्यघटितलक्षणान्तरानुसरणं व्यर्थमिति चेन्न, विवक्षितव्याप्यवृत्तित्वस्य तत्तदभावे एव पर्य्यवसिततया व्याप्यवृत्तितत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटस्य व्याप्तिघटकत्वे व्याप्यवृत्तियावदभावान्तर्गतघटसामान्याभावनिरूपितसाध्यनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रसिद्धया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाप्रसिद्धया वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेः।

केचित्तु प्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वनिवेशेऽपि वह्नित्वधूमत्वान्यतरवतः साध्यत्वे धूमादिहेतौ वह्नित्वेन धूमाद्यभावमादायाव्याप्तिरतस्तत्परित्याग इत्याहुः।

❀ जागदीशी ❀

नन्वत्रापि हेतुसमानाधिकरणस्य वह्नित्वेन वह्निधूमोभयाभावस्य वह्नित्वेन पर्वतावृत्तेरभावस्य वा प्रतियोगितायाः समानाधिकरणं सदेव वह्नित्वमवच्छेदकमित्यव्याप्तिः, तादृशप्रतियोगिताया अन्यूनवृत्तित्वे सति यदवच्छेदकं तदन्यत्वोक्तावपि तथा, पर्वते वह्नित्वेन तार्णातार्णोभयं नास्तीतिप्रतीतिसिद्धस्यैव तादृशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वह्नित्वस्य। न च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न वह्नित्वमात्रे पर्याप्तं किन्तु तार्णातार्णोभयत्वेऽपि, अन्यथा तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नवति पर्वतादौ तादृशाभावासत्त्वप्रसङ्गादिति वाच्यम्, सोऽन्दडमते प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवत्तामात्रस्याभावाविरोधित्वात्। अन्यथा घटवति घटत्वेन पटाभावस्यापलापापत्तेः, किन्तु प्रतीतिबलाद्व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसिद्धौ सत्यां प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेनैव सार्द्धमनायत्याऽभावस्य विरोधित्वं वाच्यम्, एवञ्च वह्नित्वादिना तार्णातार्णोभयाभावसत्त्वेऽपि वह्नित्वावच्छिन्नवत्त्वं न क्षतिकरम्।

❀ दीपिका ❀

सामानाधिकरण्यघटितद्वितीयलक्षणपरित्यागे बीजमाह—**नन्वत्रापीति**। द्वितीयलक्षणेऽपीत्यर्थः।

नतु वह्नित्वेन वह्निधूमोभयाभावमादायैवाव्याप्तिसम्भवे वह्नित्वेन पर्वतावृत्त्य-भावान्तरानुसरणं व्यर्थमिति चेन्न—व्याप्यवृत्तिहेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगि-तायां केवलान्वयितावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितत्वस्वसमानाधिकरणस्वावच्छे-दकधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावविवक्षणे नैव वह्निधूमोभयाभावीयप्रतियोगितायां तादृशानु-योगितानिरूपितत्वतादृशवह्नित्वादिरूपधर्मावच्छिन्नत्वोभयोरेव सत्त्वेन तादृशोभया-भावमादायाव्याप्त्यसंभवादतोऽभावान्तरानुसरणम् । तथा च वह्नित्वेन पर्वतावृत्त्य-भावीयप्रतियोगितायां तादृशवह्नित्वादिरूपधर्मावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि तादृशानुयोगिता-निरूपितत्वविरहेणोभयाभावसत्त्वाद्भवत्यव्याप्तिः ।

ननु साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगिताया अन्यूनवृत्तित्वे सति यदवच्छेदकं तदन्यत्वनिवेशेन नोक्तदोषः, वह्नित्वेन वह्निधूमोभयाभावीयप्रतियोगि-ताया धूमेऽपि सत्त्वेन वह्नित्वस्य न्यूनवृत्तित्वादित्याशङ्कते—**तादृशप्रतियोगिताया इति ।** व्याप्यवृत्तिहेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगिताया इत्यर्थः । तथा = अव्याप्तिः, अव्याप्तिं संगमयति—**पर्वते वह्नित्वेनेति ।** तादृशाभावस्य = हेतुसमा-नाधिकरणव्याप्यवृत्त्यभावस्य, प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् = प्रतियोगिताया अन्यून-वृत्तित्वे सति तदवच्छेदकत्वात्, तथा च वह्नित्वे तदन्यत्वविरहेण भवत्यव्याप्तिः । **तादृशाभावेति ।** वह्नित्वेन तार्णातार्णोभयाभावेत्यर्थः । अन्यथा = वह्नित्वमात्रे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाङ्गीकारे । **तादृशाभावासत्त्वप्रसङ्गादिति ।** अय-माशयः—तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्ताबुद्धौ तत्सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेन पर्वते तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेद-कीभूतवह्नित्वावच्छिन्नवत्तानिश्चयस्य सत्त्वेन तादृशोभयाभावप्रतीतिर्न स्यात्, अस्म-न्मते च तत्र तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूततार्णातार्णोभयत्वावच्छिन्नवत्तानि-श्चयविरहेण भवति तादृशोभयाभावप्रतीतिः, तथा च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकभिन्न-त्वस्य वह्नित्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाङ्गीकर्तृमतेऽव्याप्तिं द्रढयति—**सोन्दडमते इति ।** अन्यथा = सोन्दडमते पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धक-भावाङ्गीकारे । तर्हि सोन्दडमते कीदृशः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभाव इत्यत आह—**किन्त्विति ।** एवञ्च=प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन सममभावस्य विरोधित्वाभ्युपगमे च । **न क्षतिकरमिति ।** तार्णातार्णोभयत्व-विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नसत्त्वे एव वह्नित्वेन तार्णातार्णोभयाभावस्य प्रतीतिर्न स्यात्, पर्वते केवलस्य तार्णस्यातार्णस्य वा वह्नेः सत्त्वं वह्नित्वेन तादृशोभयाभावसत्त्वे न बाधकमिति भावः ।

❀ जागदीशी ❀

अत एव च द्रव्यत्वेन वह्निर्नास्ति, वह्नित्वेन तद्वह्निर्नास्तीत्यादिप्रतीत्या सामान्यधर्मेणापि विशेषाभावोऽभ्युपेयते। न च तत्र वह्नित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं भासते द्रव्यत्वस्य तु वैशिष्ट्यमात्रं विषय इति वाच्यम्, वह्निमानयमितिनिश्चयसत्त्वेऽपि द्रव्यत्वेन वह्निर्नास्तीति प्रत्ययात् द्रव्यत्वस्यैवावच्छेदकतया भानात्। अन्यथा वह्नित्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वप्रकारेण वह्न्यभावबुद्धौ वह्नित्वेन वह्निमत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात्तादृशप्रतीत्यसम्भवाऽपत्तेः, अस्माकन्तु द्रव्यत्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन वह्न्यभावबुद्धिं प्रति द्रव्यत्वेन वह्नित्वविशिष्टनिश्चयस्यैव विरोधित्वात्तदसत्त्वादेव तादृशाभावस्य प्रतीतिसम्भवादित्यतो लक्षणान्तरमाह—प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति।

❀ दीपिका ❀

अत एव च = प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन साकमभावस्य विरोधित्वकल्पनादेव च। अयमाशयः—अभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन साकं विरोधित्वकल्पने प्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वावच्छिन्नवति पर्वतादौ द्रव्यत्वेन वह्न्यभावस्याप्रतीत्या सामान्यरूपेण विशेषाभावो न सिद्ध्येदिति।

ननु द्रव्यत्वेन वह्निर्नास्तीति प्रतीतौ प्रतियोगितावच्छेदकविधया वह्नित्वस्यैव भानमभ्युपेयते, द्रव्यत्वस्य तु वैशिष्ट्यविधयैव भानमित्याशङ्क्ते—**न चेति**। तत्र= द्रव्यत्वेन वह्निर्नास्तीति प्रतीतौ। अन्यथा = द्रव्यत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारे। **तादृशप्रतीत्यसंभवाऽपत्तेरिति**। द्रव्यत्वेन वह्न्यभावप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः।

❀ जागदीशी ❀

केचित्तु—सामानाधिकरण्यमभेदः, तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावीयस्वाभिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत् स्वं तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षितम्, प्रतियोगित्वं हि स्वरूपसम्बन्धविशेषः, स च सामान्याभावस्थले प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूप एव न तु प्रतियोगिस्वरूपोऽननुगमादाधाराधेयभावानुपपत्तेश्च, सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्थले च प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतो विशेषधर्म एव तथा, न तु सामान्यधर्मः, अतिप्रसक्तत्वात्।

❀ दीपिका ❀

प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिततृतीयलक्षणमन्यथाऽवतारयतां केषाञ्चिन्मतमाह—**केचित्त्विति**। तथा च = सामानाधिकरण्यस्याभेदार्थकत्वे च।

ननु हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगिताभिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके निवेशेनैव सामञ्जस्ये अभिन्नावच्छेदकादिदलं व्यर्थमिति चेन्न, घटत्वेन वह्न्यभावीयप्रतियोगितावतः साध्यत्वे घटत्वेन वह्न्यभावमादायाव्याप्तिसंभवात्।

ननु शब्दावच्छिन्नाभावस्थले प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वेऽनुगमसम्भव इत्यत आह—**आधाराधेयभावेति**। न च कालिकेन घटस्वरूपप्रतियोगिताया घटेन साकमाधाराऽधेयभावोऽस्त्येवेति वाच्यम्, जातित्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगिताया जातिस्वरूपतया तस्या जात्या समं केनापि सम्बन्धेनाऽधाराधेयभावविरहात्। **अतिप्रसक्तत्वादिति**। अतिरिक्तवृत्तित्वादित्यर्थः।

❀ जागदीशी ❀

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले च प्रतियोगितावच्छेदकादिस्वरूपं न प्रतियोगित्वं किन्तु अतिरिक्तम्, अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनैव सार्द्धमभावस्य विरोधित्वात्तदवच्छिन्नवति तादृशाभावस्यासत्त्वप्रसङ्गात्। विवादोऽपि अतिरिक्तायां प्रतियोगितायामेव, अन्यथा समनियताभावैक्यमते निखिलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव गगनाभावात्मकतया गगनाभावस्वीकर्तृणां चिन्तामणिकाराणां तदनङ्गीकारानुपपत्तेः। इत्थञ्च पर्वते वह्नित्वेन तार्णातार्णवह्नी न स्त इतिप्रतीतिबलात्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वे सत्त्वेऽपि तादृशप्रतियोगित्वं न वह्नित्वाभिन्नं किन्तु तादृशोभयत्वाभिन्नमतिरिक्तं वेति स्वाभिन्नायाः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया यदवच्छेदकं तदन्यत्वस्य वह्नित्वे सत्त्वान्न तस्य धूमव्यापकतावच्छेदकत्वहानिः।

नन्वत्र लक्षणे हेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावस्य न सम्बन्धमात्रेण वाच्यम्, वह्निसामान्याभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन धूमवति सत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः, नापि दैशिकविशेषणतया, घटभिन्नं द्रव्यत्वादित्यत्रातिव्याप्तेः घटत्वस्वरूपस्य साध्याभावस्य दैशिकविशेषणतया वृत्तित्वविरहादित्यतो लक्षणान्तरमाह—प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेतीति प्राहुः।

अपरे तु—प्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वं यत्किञ्चित्त्वघटितत्वेन दुर्वचमतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेत्यादिलक्षणान्तरमुक्तमित्यप्याहुः।

अन्ये तु—कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽऽकाशाभावाभावादौ साध्ये आत्मत्वे हेतावव्याप्तिः, आकाशाभावात्मकस्य साध्याभावस्य निरवच्छिन्नवृत्तिकतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति लक्षणान्तरमित्याहुः।

हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकमिति योजना।

❀ दीपिका ❀

प्रतियोगितावच्छेदकादिस्वरूपमित्यत्राऽऽदिपदेन प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतो धर्मो ग्राह्यः। अन्यथा = प्रतियोगितायाः प्रतियोगितावच्छेदकादिस्वरूपत्वाभ्युपगमे। तदवच्छिन्नवति = प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवति। तादृशाभावस्य = व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य। अन्यथा = व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य विमतत्वे। **तदनङ्गीकारानुपपत्तेरिति**। इदन्तु तत्त्वम्—गगनाभावस्वीकर्तॄणां मतेऽपि समनियताभावैक्येन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य नासत्त्वं किन्तु प्रतियोगिता भिन्ना, सोन्दडमते तु प्रतियोगिता नातिरिक्तेति।

अथ वह्नित्वेन तार्णातार्णोभयाभावमादायाव्याप्त्यसम्भवे एतन्मते लक्षणान्तरानुसरणं निर्बीजमित्यत आह—**नन्वत्रेति**।

❀ जागदीशी ❀

अथात्र प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं न स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वम्, समनियताभावानामभिन्नतया घटाभावादेरपि घटत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्वरूपतया तस्य च प्रमेयात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तदन्यत्वासम्भवात्, अत एव स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणो यस्तदन्यत्वमपि न तथा, घटत्वेन घटाभावादेरेव प्रमेयत्वादिना घटाभावात्मकत्वादप्रसिद्ध्यापत्तेः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि तत एव वारणसम्भवेऽव्याप्तिवारकस्य सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यापाताच्च। न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितान्तार्थः, तथा च वह्नि-

त्वेन घटाभावीयं घटनिष्ठप्रतियोगित्वमपि तादृशमतस्तदवच्छेदकत्वं वह्नित्वेऽप्यस्तीत्यतः सामानाधिकरण्यपदम्, तेन तादृशप्रतियोगितायाः समानाधिकरणावच्छेदकाप्रसिद्ध्या तद्भिन्नप्रतियोगितैव लक्षणघटिकेति वाच्यम्, विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेः, गुणादीनां विशिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वात्, घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गाच्च, हेतुमतो महाकालस्य साध्यतावच्छेदककालिकसम्बन्धेन पटाद्यभावप्रतियोगित्वाश्रयाधिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरिति चेद्—

❀ दीपिका ❀

चक्रवर्त्तितृतीयलक्षणं परिष्कर्तुमाशङ्कते—**अथात्रेति**। तस्य = घटाभावादेः। तदन्यत्वासम्भवात् = स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वाभावात्। तथा च घटाभावादेरपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यं न स्यादिति भावः। अत एव = प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्धेरेव। तथा = प्रतियोगिवैयधिकरण्यम्। तथा सति स्वं घटत्वेन घटाभावः तत्प्रतियोगितावच्छेदकं घटाभावात्मक—प्रमेयत्वेन घटाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वम्, तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यैव घटाभावादौ सत्त्वात्। तत एव = निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यादेव। तथा च वह्नित्वेन घटाभावादेः स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्येन तदन्यत्वस्यासत्त्वेन प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेनान्याभावमादाय तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अर्थान्तरमाश्रित्य सामानाधिकरण्यदलं सार्थकयति—**न चेति**। वाच्यमिति परेणान्वयः। तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति फलितम्। एतस्मिन्नर्थे सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थक्यं स्पष्टयति—**तथा चेति**। एतादृशार्थस्वीकारे चेत्यर्थः। अव्याप्त्यतिव्याप्ती दर्शयति—**विशिष्टसत्तावानित्यादिना**। अयमाशयः—साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धेन विशिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगिताश्रयीभूतसत्ताऽधिकरणमेव हेत्वधिकरणं गुणादीति घटादिनिष्ठतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विशिष्टसत्तात्वे सत्त्वाद् भवति विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिः। कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ हेत्वधिकरणे काले कालिकसम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव सत्त्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः स्पष्टैवेति ध्येयम्।

❀ जागदीशी ❀

अत्राहुः—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणयावद्धेत्वधिकरणिका यावत्यः प्रतियोगितास्तदन्यप्रतियोगित्वं प्रतियोगितान्तार्थः। तथा च वह्नित्वेन घटाद्यभावस्यापि घटनिष्ठप्रतियोगिता तादृशीति तदवच्छेदकत्वं वह्नित्वेऽप्यस्तीत्यतः सामानाधिकरण्यपदम्। घटवान् महाकालत्वादित्यादौ तु गगनाभावीयं गगननिष्ठमेव तादृशप्रतियोगित्वं सुलभमिति न कोऽपि दोषः।

❀ दीपिका ❀

अत्राहुरित्यनेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं परिष्कुरुते—**प्रतियोगितान्तार्थ** इति। तथा च हेत्वधिकरणत्वव्यापकप्रतियोगिताऽन्यत्वं हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितायां निवेशनीयम्, व्यापकताघटकसम्बन्धश्च—स्वविशिष्टधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वरूपः, स्ववै० च स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन। **स्वाश्रयवृत्तीति**। स्वम् = प्रतियोगित्वम्, तदाश्रये वृत्तिर्यः स्वावच्छेदकीभूतो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नंस्याधिकरणानि यावन्ति हेत्वधिकरणानि यासां प्रतियोगितानां ता इत्यर्थः।

अत्र प्रतियोगितायां यावत्त्वानुक्तौ वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निसामान्याभावीयप्रतियोगितायां स्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणकधूमाभावीयप्रतियोगिताभिन्नत्वस्य सत्त्वेनाव्याप्तिः स्यात्। हेत्वधिकरणे यावत्त्वानुक्तौ धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमाभावीयप्रतियोगितायाः स्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणयत्किञ्चिद्धेत्वधिकरणकतया तदन्यत्वविरहेणातिव्याप्तिः स्यात्। स्वाश्रयवृत्तित्वानुक्तौ घटवन्नित्यज्ञानत्वादित्यादौ विषयितासम्बन्धेन साध्यतायां प्रतियोगितामात्रस्यैव स्वावच्छिन्नाधिकरणकतया तदन्यप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यात्। तथा च वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वादिना घटाद्यभावीयप्रतियोगितायां स्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणयावद्धेत्वधिकरणकत्वविरहेण तदन्यत्वसत्त्वात्तादृशाभावीयप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके वह्नित्वादौ सत्त्वादव्याप्तिः स्यादतः सामानाधिकरण्येनेत्यस्याऽवश्यकत्वमित्याह—**तथा चेत्यादिना**। घटवान् महाकालत्वादित्यत्र लक्षणं सङ्गमयति—**घटवानिति**। गगनादेरवृत्तित्वमते गगनत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या गगनाभावीयप्रतियोगितायाः स्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणयावद्धेत्वधिकरणकत्वविरहेण तदन्यत्वसत्त्वात् गगनाभावीयप्रतियोगितैव

लक्षणघटिकेति तादृशप्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके घटत्वादौ सत्त्वान्न क्वापि दोषलेशोऽपीति बोध्यम् ।

❀ जागदीशी ❀

वस्तुतो धूमवति वह्नित्वेन घटो नास्तीतिवद् धूमवान्न वह्नित्वेन घटवान् किन्तु घटत्वेनेतिप्रतीतिबलाद् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकान्योन्याभावोऽप्यस्ति, अत एव समवायितया वाच्यत्ववद्भेदो घटादौ पक्षधरमिश्रैः स्वीकृतः, तथा च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगित्वाश्रयाधिकरणान्यत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत्त्वम्, तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वं वा साध्यतावच्छेदके विवक्षितम्, तथा च घटादिनिष्ठस्य वह्नित्वेन घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्यापि तादृशत्वेन वह्नित्वादेस्तदवच्छेदकत्वादव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेत्युक्तम् । तथा च वह्नित्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तित्वरूपव्यधिकरणधर्मेण तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य तत्र सत्त्वान्नाव्याप्तिः । कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ तु घटादिसामान्याभावप्रतियोगिताया अतथात्वेऽपि घटत्वेन पटाद्यभावमादाय लक्षणसङ्गतिः, कालः पटत्वेन पटवान् न तु घटत्वेनेत्यनुभवात् ।

❀ दीपिका ❀

नन्वेवं प्रतियोगिव्यधिकरणपदस्य पारिभाषिकत्वाऽपत्तिरत आह—वस्तुत इति । केचित्तु गगनादेर्वृत्तित्वमते कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ गगनाभावस्य लक्षणघटकत्वन्न सम्भवतीति तत्राव्याप्तिभिया कल्पान्तरानुसरणमित्याहुः ।

अत एव = व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्वीकारादेव । तथा च=तादृशभेदस्वीकारे च । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वेनेत्यस्य यादृशप्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपकतानिरूपितत्वेनेत्यर्थः । अस्य यादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणतायामन्वयः । एवञ्च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपकतानिरूपिता या साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणता तन्निष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं हेतुमत

इति फलितम् । तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तित्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपको यस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः, तद्वत्त्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षितमिति । तथा च वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वेन घटाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वं तदवच्छिन्नाऽधेयतानिरूपिता संयोगसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिताश्रयीभूतघटाधिकरणता हेतुमति पर्वतादौ नास्तीति तदन्यत्वस्य सत्त्वात्तादृशाभावो लक्षणघटकः, एवञ्च साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वादिनिष्ठावच्छेदकताया घटनिष्ठतादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तित्वस्य व्यधिकरणतया तेन रूपेण तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य वह्नित्वे सत्त्वात् लक्षणसमन्वयः ।

लाघवात् कल्पान्तरमाह—**तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणेति** । उभयत्र सामानाधिकरण्यनिवेशप्रयोजनमाह—**तथा चेति** । एतादृशार्थे सामानाधिकरण्यानिवेशे चेत्यर्थः । तथा च = सामानाधिकरण्यनिवेशे च । **अतथात्वेऽपीति** । घटसामान्याभावीयप्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतघटत्वावच्छिन्नाऽधेयतानिरूपितायाः कालिकेन तादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणतायाः काले सत्त्वेन लक्षणाघटकत्वेऽपीत्यर्थः । **लक्षणसङ्गतिरिति** । कालनिष्ठपटाधिकरणताया घटत्वेन पटाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वावच्छिन्नाऽधेयतानिरूपितत्वाभावेन तदभावस्य काले सत्त्वेन तादृशवृत्तित्वरूपेण प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य घटत्वे सत्त्वादिति भावः ।

❀ जागदीशी ❀

वह्नित्वादिसामान्यधर्मेण महानसीयवह्न्याद्यभावसत्त्वे तु यादृशप्रतियोगितावच्छेदकेत्यत्रावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम्, तच्च तदतिरिक्तवृत्तित्वे सति तत्समानाधिकरणं यत्तदन्यत्वम् । नातो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तत एव वारणसम्भवे सामानाधिकरण्यदलवैयर्थ्यमित्यस्मद्गुरुचरणाः ।

❀ दीपिका ❀

अथैवमपि सामान्यरूपेण विशेषाभावस्वीकर्तृमते वह्नित्वेन महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगिताया अपि तादृशत्वाद् वह्नित्वस्य तादृशप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरित्यत आह—**वह्नित्वादिसामान्येति** । तथा च वह्नित्वस्य तादृशप्रतियोगितातिरिक्तपर्वतीयवह्नावपि वृत्तितयाऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति भावः । ननु तादृशप्रति-

योगितासमानाधिकरणवृत्तित्वेन ताद्दशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्योक्तत्वान्निरुक्त-वृत्तित्वस्य ताद्दशप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽन्यत्र च सत्त्वेनात्र कल्पे सामान्यरूपेण विशेषाभावस्यावश्यं स्वीकरणीयतया 'वह्नित्वादिसामान्यधर्मेण महानसीयवह्न्याद्य-भावसत्त्वे तु' इत्यत्र तुशब्दार्थासङ्गतिरिति चेन्न, 'वृत्तित्वं वृत्तिभेदेन भिन्नमेव, ताद्दशप्रतियोगितावच्छेदकत्ववृत्ति यद्वृत्तित्वं तन्नान्यत्रे'ति मतेऽत्र सामान्यधर्मेण विशेषाभावास्वीकाराद् ग्रन्थसङ्गतेरिति । केचित्तु तुशब्दस्य एवकारार्थत्वमभ्युपेत्य ग्रन्थसङ्गतिं वर्णयन्ति ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकत्वघटकावच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपत्वे वह्नित्वस्य वह्नित्वेन घटाभावीयप्रतियोगितातिरिक्तवृत्तित्वेनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वा-भावस्य सत्त्वेन अव्याप्तिवारणसम्भवे सामानाधिकरण्यदलं व्यर्थमित्यत आह—**तच्चेति** । अनतिरिक्तवृत्तित्वं चेत्यर्थः । तथा च वह्नित्वस्य निरुक्तप्रतियोगिता-सामानाधिकरण्यविरहेण तदन्यत्वसत्त्वात् पारिभाषिकतदनतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वेन सामा-नाधिकरण्यदलस्याऽवश्यकत्वमिति भावः ।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य यत्प्रतियोगित्वाश्रयस्य च द्वयोः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनानधिकरणं हेत्वधिकरणं ताद्दशप्रतियोगित्वं प्रति-योगितान्तार्थः । तथा च वह्नित्वेन घटाद्यभावस्य घटनिष्ठप्रतियोगिताया अपि ताद्दशत्वाद् वह्नित्वादेस्तदवच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिरतः सामाना-धिकरण्येनेत्युक्तार्थकम् । एतन्मते च सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्युप-गमः । नातो वह्नित्वेन तद्वह्न्यभावमादायाव्याप्तिः । न च स्वरूपसम्ब-न्धात्मकप्रतियोगितायाः प्रतियोगिभेदेन भिन्नत्वाद् वह्निमान् धूमादित्य-त्राव्याप्तिः, वह्निसामान्याभावीयं यन्महानसीयवह्निनिष्ठं प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतवह्नित्वविशिष्टस्य तत्प्रतियोगिताश्रयीभूतमहानसीय-वह्नेश्च द्वयोरनधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्वते सत्त्वादिति वाच्यम्—प्रति-योगिव्यक्तीनां भेदेऽपि एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया लाघवेनैक्यस्वी-कारादिति । न च कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ ताद्दशप्रतियोगि-त्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः, गगनाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य तदा-श्रयीभूतगगनस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या निरुक्तरूपाभावादिति वाच्यम्, महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावीयताद्दशविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-ताव्यक्तेरेव तथात्वात् ।

यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयत्प्रतियोगिताश्रयोभयत्वं वा हेत्वधिकरणयत्किञ्चिन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकं तादृशप्रतियोगिताया एव प्रवेश्यतथा घटत्वेन गगनाभावमादाय तत्र लक्षणसम्भवाच्चेति।

❀ दीपिका ❀

सामानाधिकरण्यदलसार्थक्याय प्रतियोगितान्तदलान्यथाव्याख्यातृमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**यद्वेति।** अत्र यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेत्यस्यानुपादाने विशिष्टसत्ताभावीयप्रतियोगिताश्रयसत्ताऽधिकरणताया एव हेतुमतो गुणादेः सत्त्वेन विशिष्टसत्ताभावस्य लक्षणाघटकत्वेनान्याभावमादाय विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिरतस्तन्निवेशः। यत्प्रतियोगिताश्रयस्येत्यस्यानुपादाने वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः पर्वतादौ सत्वाद् वह्नित्वेन घटाभावस्य लक्षणाघटकत्वेनैवाव्याप्तिवारणसम्भवात् सामानाधिकरण्यप्रवेशो व्यर्थः स्यादतस्तन्निवेशः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यस्यानुपादाने धूमसामान्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वविशिष्टस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयस्य च द्वयोः कालिकेनाधिकरणत्वस्यैवायोगोलके सत्त्वाद् धूमसामान्याभावस्य लक्षणाघटकतयाऽभावान्तरमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतस्तदुपादानम्। एतत्कल्पस्यानुगमस्तु—न तावत् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वयत्प्रतियोगित्वावच्छिन्न-निरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वोभयाभाववत् यद्धेत्वधिकरणं तत्प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यम्, तथा सति महाकालानुयोगिककालिकसम्बन्धेन घटसाध्यकमहाकालत्वहेतावव्याप्तिः, किन्तु यदनुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वाभाववत् यद्धेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितेत्यादि। प्रतियोगित्वाभावश्च स्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वस्वनिरूपितप्रतियोगित्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः। एवञ्च न कुत्रापि दोष इत्यवसेयम्।

तथा चेति। प्रतियोगितान्तदलस्य निरुक्तार्थकत्वे चेत्यर्थः। **उक्तार्थकमिति।** अभेदार्थकमित्यर्थः।

नन्वेवं वह्नित्वेन तद्वह्न्यभावमादायाव्याप्तिरित्यत आह—**एतन्मते चेति।** कालो घटवान् महाकालत्वादित्यत्राव्याप्तिं शङ्कते—**न चेति।** वाच्यमित्यनेनान्वयः। **तादृशप्रतियोगित्वेति।** यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य यत्प्रतियोगिता-

श्रयस्य च द्वयोः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वेत्यर्थः। अव्याप्तिमुपपादयति—**गगनाभावीयेति**। अयमाशयः—कालिकेन घटसाध्यकमहाकालत्वहेतौ गगनाभावमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयम्, तच्च न सम्भवति, गगनस्यावृत्तितयाऽधिकरणाप्रसिद्ध्या तदन्यत्वघटितपारिभाषिकनिरुक्तप्रतियोगिताया अप्रसिद्धेरिति। अव्याप्तिं निराकरोति—**महाकालान्यत्वेति। तथात्वादिति**। तथा च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य महाकालान्यत्वविशिष्टघटादेरधिकरणत्वस्य खण्डकाले प्रसिद्धत्वात् तदन्यत्वस्य हेतौ महाकाले सत्त्वात्, महाकाले महाकालान्यत्वविशिष्टघटादेरभावादिति भावः।

नन्वेवमपि महाकालानुयोगिककालिकसम्बन्धेन घटसाध्यके महाकालत्वहेतावव्याप्तिः, तेन सम्बन्धेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटादेरधिकरणाप्रसिद्धेरत आह—**यत्प्रतियोगितावच्छेदकेति**। तत्र=कालो घटवान् महाकालत्वादित्यत्र। **लक्षणसम्भवाच्चेतीति**। तथा च महाकाले घटत्वेन गगनाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वविशिष्टस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयीभूतगगनस्य चोभयोरविद्यमानत्वेन तादृशोभयत्वे हेत्वधिकरणीभूतमहाकालनिष्ठाधिकरणतानिरूपितनिरूपकतानवच्छेदकत्वस्य सत्त्वेन घटत्वेन गगनाभावस्य लक्षणघटकत्वं सम्भवतीत्याशयः।

अथात्र कल्पे यत्प्रतियोगिताश्रयपदं व्यर्थम्, गगनत्वस्य महाकालनिरूपितनिरूपकतानवच्छेदकत्वेन गगनाभावमादाय लक्षणसङ्गतेरिति चेन्न—अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वविवक्षणे संयोगेन प्रमेयसाध्यके द्रव्यजात्यन्यतरत्वहेतावतिव्याप्तिः, प्रमेयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदके प्रमेयत्वे यत्किंचिद्धेत्वधिकरणीभूतद्रव्यनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वेन साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात्, यत्किंचिद्धेत्वधिकरणीभूतजातिनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताया अप्रसिद्धेश्चेत्यतो यत्किंचिद्धेत्वधिकरणनिरूपितवृत्तितासामान्ये यत्प्रतियोगिताश्रयनिष्ठत्व-यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्व-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतत्त्रितयाभावः तादृशप्रतियोगितैव प्रतियोगितान्तार्थो वाच्यः, तथा च महाकालान्यत्वविशिष्टघटस्य गगनादेश्च महाकाले सत्त्वमतो यत्प्रतियोगित्वाश्रयनिष्ठत्वपदानुपादाने कालो घटवान् महाकालत्वादित्यत्र तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तिः। सिद्धान्ते तु घटत्वेन पटाभावीया प्रतियोगितैव तादृशी, महाकालनिरूपितघटत्वावच्छिन्नवृत्तितायां पटनिष्ठत्वाभावेन तादृशत्रितयाभावसत्त्वात्, अत्र कालो घटत्वेन न पटवानित्यनुभव एव प्रमाणमित्यवधेयम्।

❀ जागदीशी ❀

तन्न। प्रतियोगिभेदेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकाभेदेन प्रतियोगिताया-द्यभेदस्तदा वह्नित्वेन घटाभावस्य या वह्नित्वावच्छिन्ना घटनिष्ठा प्रतियो-गिता सैव वह्नित्वेन धूमाभावस्यापि वह्नित्वावच्छिन्नधूमनिष्ठापि प्रतियो-गिता लाघवात्, तथा च सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यं दुर्वारम्, वह्नि-त्वेन घटाभावीयं यद् घटनिष्ठप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतवह्नित्व-विशिष्टस्य तदाश्रयीभूतधूमादेश्च द्वयोरधिकरणत्वस्य सर्वत्रैव हेतुमति सत्त्वेन वह्नित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वा-दिति दिक्।

❀ दीपिका ❀

यत्तुमतं दूषयति—तन्नेति। वैयर्थ्यं दुर्वारमिति। ननु एकधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताया ऐक्यस्वीकारे स्वमतेऽपि यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वो-क्तावपि सामानाधिकरण्यदलस्य वैयर्थ्याद् यत्तुमतखण्डनं न समीचीनमिति चेन्न—एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया नानात्वे चक्रवर्तिनस्तात्पर्यादिति।

❀ दीधितिः ❀

एवञ्च व्याप्तेरव्यभिचारिसम्बन्धरूपताऽपि सङ्गच्छते, हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्येव साध्य-तावच्छेदके हेतुमन्निष्ठसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारत्वात्। अवच्छेदकत्वञ्चेह तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वम्, तेन विशिष्टवह्न्यभावस्य ह्रदत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नाभावस्य च प्रति-योगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः।

❀ जागदीशी ❀

एवञ्चेति। तथा चाव्यभिचारस्य पारिभाषिकत्वानादरेऽपि न क्षति-रिति भावः। वह्नित्वावच्छिन्नघटाद्यभाववति धूमादेर्वर्तमानत्वादुक्तं-साध्या-भावेति। अत्र साध्याभावो व्याप्यवृत्तिर्बोध्यः, एवं परत्रापि। विशिष्टेति। महानसीयत्वादिविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्येत्यर्थः। ननु विशि-

छ्स्यातिरिक्तत्वान्महानसीयत्ववह्नित्वयोर्वैशिष्ट्यस्य वा परम्परया तदव-च्छेदकत्वान्नैष दोष इत्यत आह—हृदत्ववह्नित्व इति ।

❀ दीपिका ❀

अव्यभिचारिसम्बन्धरूपतेति दीधितिः । अव्यभिचारिसम्बन्धपदप्रति-पाद्यतेत्यर्थः । तथा च व्यभिचारस्याभावोऽव्यभिचारम्, अव्यभिचारमस्ति यस्मि-न्निति अव्यभिचारि, तस्य सम्बन्धः, तादृशसम्बन्ध एव रूपं स्वरूपं यस्य, तस्य भाव इत्यव्यभिचारिसम्बन्धरूपतेति विग्रहः । अत्र व्यभिचारपदार्थः साध्यता-वच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदक-त्वम्, नञर्थोऽभावः, इन्प्रत्ययार्थ आश्रयत्वम्, तत्पुरुषे पूर्वपदस्य तत्सम्बन्धिनि लक्षणा, सम्बन्धपदार्थः सामानाधिकरण्यम्, एवञ्चाव्यभिचारिसम्बन्धपदेनैव हेतु-समानाधिकरणात्यन्ताभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकसाध्यता-वच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेर्लाभ इति भावः ।

ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारस्य चक्रवर्तिलक्षणाघटकतया कथं व्याप्ते-स्तद्रूपतेत्यत आह दीधितौ—**हेताविति** । विनिगमनाविरहेण साध्यतावच्छेदक-निष्ठहेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारपदार्थ-त्वमिति भावः ।

नन्वेवं प्रथमलक्षणस्य संग्रहेऽपि द्वितीयतृतीययोरसंग्रह इति चेन्न-साध्यतावच्छे-दके हेतुसमानाधिकरणव्याप्यवृत्त्यभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छे-दकत्वस्य, साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयप्रतियोगि-तायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारपदार्थत्वात्, दीधिति-ग्रन्थस्योपलक्षणपरत्वात् ।

अत्र भट्टाचार्या आहुः—वह्निर्धूमस्य व्यभिचारीत्यत्राभाववद्वृत्तित्वमेव व्यभि-चारपदार्थः, तदर्थैकदेशे चाभावे षष्ठ्यर्थप्रतियोगिताया निरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयः, प्रतियोगितायाश्चाऽधेयतासम्बन्धेन धूमस्य, अवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन धूमविशेषण-तापन्नधूमत्वस्यान्वय इति धूमत्वावच्छिन्नधूमाभाववद्वृत्तित्वलाभः, न तु साध्यता-वच्छेदकावच्छिन्नसाध्यान्तर्भावेण व्यभिचारपदार्थता, शक्त्यानन्त्यप्रसंगात्, साध्य-वाचकपदवैयर्थ्याच्च । एवं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सामानाधिकरण्येनाव-च्छेदकत्वं व्यभिचारपदार्थः, सामानाधिकरण्ये च व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् प्रथमान्तपदो-

पस्याप्यस्यापि वह्नेर्निरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयः, वह्न्याधन्तर्भावेणैव वा शक्तिः, धूमपदं लक्षणया धूमत्वपरम्, आधेयत्वं षष्ठ्यर्थः, अन्वयश्चास्यावच्छेदकत्वे, निरूपकत्वमिन्प्रत्ययार्थः, तथा च धूमत्वनिष्ठस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपको वह्निरित्यन्वयबोधः। यद्यपि लाघवरूपविनिगमकसत्त्वात् अभाववद्वृत्तित्वे एव व्यभिचारपदशक्तिकल्पनमुचितम्, तथापि ज्ञेयत्वं वाच्यत्वस्याव्यभिचारीति प्रामाणिकव्यवहारानुरोधादुपदर्शितगुरुरूपस्यापि व्यभिचारपदार्थत्वमावश्यकम्, तत्र वाच्यत्वाभावाप्रसिद्ध्या तदभाववद्वृत्तित्वाभावबोधासंभवात्, उक्तरूपस्य व्यभिचारपदार्थत्वे च व्यभिचारस्याभावोऽव्यभिचारमित्यन्ययीभावाश्रयणात् ज्ञेयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमव्यभिचारपदार्थः, इन्प्रत्ययार्थो निरूपकत्वम्, वाच्यत्वपदं वाच्यत्वत्वपरम्, षष्ठ्यर्थ आधेयत्वम्, तथा च वाच्यत्वत्वनिष्ठस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिरूपकं ज्ञेयत्वमित्यन्वयबोध इति।

यत्तुमतमिदं 'वह्निर्धूमस्य व्यभिचारी न तु वाच्यत्वस्ये'ति व्यवहारानुपपत्त्या दूषितम्। तन्न मनोरमं भाति। व्यभिचारपदार्थनिरुक्तावच्छेदकत्वस्य नञर्थेऽभावेऽन्वयः, तस्य चेन्प्रत्ययार्थे निरूपकतायामन्वयः। तथा च धूमत्वनिष्ठवह्निसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपको वाच्यत्वत्वनिष्ठवह्निसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनिरूपको वह्निरित्यन्वयबोधसम्भवात्। न च 'नञ्पदं विना यादृशवाक्येन यत्र धर्मिणि येन सम्बन्धेन यस्य विशेषणतया भानं, तेन नञ्समभिव्याहृतेन तत्र धर्मिणि तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावः प्रतीयते' इति नियमेन निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावस्यैव बोधः सम्भवेत्, स च न सम्भवति, निरूपितत्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अनभ्युपगमादिति वाच्यम्—'यथा दण्डाद् घटस्तथा गगनं न पारिमाण्डल्या'दित्यादिवाक्यस्य प्रामाणिकत्वानुरोधेन वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य नवीनैः स्वीकृतत्वात्। व्यवस्थापितं चेदं भट्टाचार्यैर्व्युत्पत्तिवादे।

अथ कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ एतद्वृक्षत्वस्य कपिसंयोगाभाववति एतद्वृक्षे वर्तमानत्वाद् व्यभिचारित्वं स्यादित्यत आह—**अत्र साध्याभाव इति।** तथा च कपिसंयोगाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वविरहान्न दोष इति भावः।

ननु धूमसमानाधिकरणाभावो महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-स्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव वह्नित्वे सत्त्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः स्यादित्यत आह दीधितौ—अवच्छेदकत्वञ्चेति। तादृशप्रतियोगितायाः सामा-नाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमित्यत्रानवच्छेदकत्वघटकावच्छेदकत्वञ्चे-त्यर्थः। एवञ्च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणभिन्नत्वं तत्र फलितम्। तथा च महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः पर्या-प्त्यधिकरणत्वस्य महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वे एव सत्त्वेन तद्भिन्नत्वस्य साध्यताव-च्छेदके सत्त्वान्न धूमहेतावव्याप्तिरिति भावः।

न च 'नह्यवयवापर्याप्तस्य समुदाये पर्याप्तिरस्ती'ति न्यायेन वह्नित्वेऽपि पर्या-प्तिसंबन्धेन निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकतायाः सत्त्वेन कथमव्याप्तिपरिहार इति वाच्यम्, 'आकाशो न द्वौ' इति प्रतीतेः प्रमात्वरक्षायै प्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाऽवच्छेदकताश्रयभेदस्याभ्युपगम्यमानत्वात्, तथा च यद्यपि प्रतियोगितावच्छेदकता पर्याप्तिसंबन्धेनोक्तयुक्त्या प्रत्येकमपि वर्तते तथापि तदवच्छे-दकं महानसीयत्ववह्नित्वगतद्वित्वमेव न तु वह्नित्वादिगतमेकत्वम्, तस्य न्यूनवृत्ति-त्वात्, साध्यतावच्छेदकता च वह्नित्वगतैकत्वावच्छिन्नेति एकत्वावच्छेदेन साध्यता-वच्छेदके वह्नित्वे महानसीयत्ववह्नित्वगतद्वित्वावच्छिन्नाऽवच्छेदकताश्रयभेदस्य सत्त्वा-न्नाव्याप्तिरिति।

अथ पर्याप्तेः संसर्गत्वे मानाभावः। न च 'आकाशो न द्वौ' इति प्रतीतिरेव मानमिति वाच्यम्—आकाशत्वावच्छेदेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नद्वित्वनिष्ठाऽवच्छे-दकताकप्रतियोगिताकभेदविषयकत्वेन तस्याः प्रतीतेर्निर्वाहात्, द्वित्वादेरेव द्वित्वादिस-मवायानुयोगितावच्छेदकतयाऽऽकाशत्वादेस्तदनवच्छेदकत्वादिति चेन्न—'आकाशौ' इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्याप्रमात्वानुरोधेन पर्याप्तिसम्बन्धस्यावश्यमभ्युपगम्यमा-नत्वात्। उक्तञ्च शिरोमणिना—'पर्याप्तिश्चायमेको घट इमौ द्वौ' इतिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्यलं मान्यानामुपजीव्यानां कटाक्षपातेन।

केचित्तु पर्याप्तेरनङ्गीकारेऽपि न क्षतिः, अवच्छेदकत्वञ्चेत्यादिग्रन्थस्य प्रकारा-न्तरेणैव व्याख्यानात्, तथा हि—तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वम् = अवच्छेदकतापर्याप्त्यधि-करणत्वम्, पर्याप्तिः=परिपूर्तिः, तदधिकरणत्वम्—निरवच्छिन्नत्वे सति स्वनिरूपक-प्रतियोगितानिरूपितत्वसंबन्धेन यत्किंचिन्निष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टाऽन्या या अवच्छेद-कता तद्वत्त्वमिति यावत्।

क्रमेण दलद्वयप्रयोजनमाह—तेनेति। ह्रदत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नाभावस्य = ह्रदत्ववह्नित्वाभ्यां वह्निर्नास्तीति प्रतीतिविषयाभावस्य। न क्षतिः=नाव्याप्तिः। महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया वह्नित्वे सत्त्वेऽपि तस्याः सामानाधिकरण्येन महानसीयत्वावच्छिन्नत्वान्नाव्याप्तिः, द्वितीयाभावप्रतियोगितावच्छेदकताया निरवच्छिन्नाया वह्नित्वे सत्त्वेऽपि तस्या निरुक्तसम्बन्धेन ह्रदत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेन तदन्यत्वाभावान्नाव्याप्तिरित्याहुः।

❁ दीधितिः ❁

सत्त्ववति च गुणादौ संयोगाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्तिः। वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यम्।

❁ जागदीशी ❁

ननु व्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणयोः संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपस्य अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वस्य वा व्याप्यवृत्तित्वस्य संयोगाभावेऽसत्त्वादत आह—सत्त्ववतीति। तथा च हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेरित्यन्तेन निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वं हेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं वा व्याप्यवृत्तित्वं विवक्षितमिति भावः। गुरुधर्मेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुसरणस्याऽवश्यकत्वे व्याप्यवृत्तित्वस्य प्रकृतनिरुक्तावप्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह—वक्ष्यमाणं वेति। यथाश्रुतस्य प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्योक्तौ सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिः, तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वानतिरिक्तवृत्तित्वात् सत्तात्वस्य इत्यतो वक्ष्यमाणं वेति। सिद्धान्तलक्षणे वक्ष्यमाणमित्यर्थः। तथा च हेतुमन्निष्ठाभावीययत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकं तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके वाच्यमिति भावः।

❁ दीपिका ❁

सत्त्ववति च गुणादाविति दीधितिग्रन्थमुत्थापयितुं बीजमाह—ननु व्याप्य-

वृत्तीति। अयमाशयः—चक्रवर्तिनो लक्षणेषु प्रथमद्वयं व्याप्यवृत्तित्वघटितम्, चरमन्तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितम्, तत्र प्रथमद्वयस्य संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, तथा हि—असद्धेतौ साध्याभावस्य लक्षणघटकत्व एव न दोषः, संयोगाभावस्य च स्व (संयोगाभाव) समानाधिकरणसंयोगात्मकाभावप्रतियोगित्वेन मूलावच्छिन्नवृत्तिकतया च व्याप्यवृत्तित्वाभावेन लक्षणाघटकतयाऽभावान्तरमादायातिव्याप्तिरिति।

तथा चेति। एवञ्च निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति फलितम्। तथा च संयोगी सत्त्वादित्यादौ निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणं गुणादि तत्र वर्तमानोऽभावः संयोगसामान्याभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छेदके सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः।

गुरुधर्मेणेति। अयमाशयः—कम्बुग्रीवादिमद्वान् द्रव्यत्वादित्यादौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिगुरुधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकताया अनङ्गीकारेण घटत्वादेरेव तदवच्छेदकत्वात् तद्भिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादतिव्याप्तिरिति तन्निरासाय वक्ष्यमाणपारिभाषिकावच्छेदकत्वस्वीकारध्रौव्ये तत एव कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिपरिहारसंभवे प्रकृतलक्षणे व्याप्यवृत्तित्वानिवेशेऽपि न दोष इति। ननु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारेऽपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वानतिरिक्तवृत्तित्वेन तदन्यत्वस्य साध्यतावच्छेदके विरहादेवातिव्याप्तिनिरासे सिद्धान्तलक्षणीयावच्छेदकत्वप्रवेशो व्यर्थ इत्याशङ्कां समाधत्ते—**यथाश्रुतस्येति।** एवञ्च अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वविवक्षणे सत्तावान् जातेरित्यत्राव्याप्तिः, हेत्वधिकरणे गुणादौ वर्तमानो गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताऽभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वानतिरिक्तवृत्तिसत्तात्वमिति तदन्यत्वस्य साध्यतावच्छेदके विरहात्, अतः सिद्धान्तलक्षणीयमेव पारिभाषिकमवच्छेदकत्वं ग्राह्यमिति भावः।

तथा चेत्यादि। एवञ्च सत्तावान् जातेरित्यादौ हेत्वधिकरणं गुणादि तन्निष्ठो विशिष्टसत्ताऽभावः, तत्प्रतियोगिताया अवच्छेदकं विशिष्टसत्तात्वम् सत्तात्वविशिष्टसत्तासम्बन्धिनि गुणे वर्तमानस्य विशिष्टसत्ताऽभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेवेति न सत्तात्वं पारिभाषिकावच्छेदकमिति भावः।

अत्रेदं बोध्यम्—एतस्य साध्याभावाघटिततया द्वितीयलक्षणाभिप्रायकत्वमेव, प्रथमलक्षणाभिप्रायेण तु हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तदेव पारिभाषिकमवच्छेदकम् ।

अथैवमपि वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, इन्धनत्वेन वह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतेन्धनत्वस्य वह्नित्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन वह्नित्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाऽपत्तेरिति चेन्न—तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदके यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वे सति यद्धर्मसामानाधिकरण्यस्य विवक्षणेन दोषाभावादिति ।

❀ दीधितिः ❀

भवति च गुणत्व-गुणावृत्तित्व-द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव संयोगत्वमित्याहुः ।

❀ जागदीशी ❀

ननूत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभावस्य संयोगवति घटादौ सत्त्वाद् गुणत्वस्य संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वविरहान्न तमादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वसंभावनाऽपीत्यत आह—गुणावृत्तित्वेति । गुणासमवेतत्वेत्यर्थः । घटादावुत्पत्तिदशायामपि गुणासमवेतस्य द्रव्यत्वादेः सत्त्वान्न तदभाव इति भावः । संयोगी गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणावृत्तित्वमादाय संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं संभवति, गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वविरहादतः संयोगसाध्यकव्यभिचारिमात्रे यद्धर्ममादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं तद्धर्ममाह—द्रव्यमात्रेति । द्रव्यान्यासमवेतत्वेत्यथः । उक्ताभावानामव्याप्यवृत्तित्वे संयोगात्मकस्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वेन कदाचिद् गुणत्वादिरूपाणां तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकानां संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न स्यात्, तदेव नास्तीति तेषां व्याप्यवृत्तितया संयोगात्मकप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वादेतावन्मात्रं सूचयितुमुक्तं—व्याप्यवृत्तीति ।

❀ दीपिका ❀

अथ पारिभाषिकावच्छेदकत्वशरीरप्रविष्टयद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणमावश्यकम् , अन्यथा संयोगी सत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसंयोगत्वे संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिद्रव्यवृत्तिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुपपत्तेः। यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशे कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिः, कपिसंयोगत्वस्य कपिसंयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठव्याप्यवृत्तिघटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकत्वाऽपत्तेरिति हेतुसमानाधिकरणाभावेऽपि व्याप्यवृत्तित्वं निवेश्यमित्येतस्मिन् पक्षे महागौरवमित्याशङ्कां पारिभाषिकावच्छेदकत्वशरीरे व्याप्यवृत्तित्वानिवेशेऽपि वारयति दीधितिकारः-**भवति चेत्यादिना।** तथा च संयोगी सत्त्वादित्यत्र हेतुसमानाधिकरणगुणाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वादेः संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सिद्धयतीति यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तित्वानिवेशेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ दोषाभावेन हेतुसमानाधिकरणाभावेऽपि व्याप्यवृत्तित्वं न निवेशनीयमिति भावः।

अथ गुणं प्रति द्रव्यं समवायिकारणमिति नियमेन द्रव्योत्पत्तिक्षणात् पूर्वं द्रव्यात्मककारणविरहेण न द्रव्योत्पत्तिक्षणे गुणोत्पत्तिः, अपि तु तदुत्तरक्षणे एव, तथा चोत्पत्तिक्षणावच्छेदेन संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनि घटादौ वर्तमानस्य गुणसामान्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव गुणत्वमिति संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहेण संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिरेवेत्याशंकते—**ननूत्पत्तीति।**

ननु द्रव्यत्वस्य कालिकेन गुणवृत्तितया गुणावृत्तिद्रव्यत्वमादाय कथं संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सेत्स्यति अत आह—**गुणासमवेतत्वेत्यर्थ इति।** तथा च हेत्वधिकरणगुणादिवृत्तिगुणासमवेताभावप्रतियोगितावच्छेदके गुणासमवेतत्वे संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिद्रव्यवृत्त्यभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसत्त्वेन भवति संयोगत्वं पारिभाषिकावच्छेदकम्, उत्पत्तिकालावच्छेदेनापि घटादौ गुणासमवेतस्य द्रव्यत्वस्य सत्त्वेन तदभावविरहादिति भावः।

अथैवमपि संयोगी गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ कर्मान्तर्भावेण व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिवारणम्, हेत्वधिकरणे द्रव्ये कर्मणि च गुणासमवेतस्य द्रव्य-

त्वस्य कर्मत्वस्य च सत्त्वेन तदभावविरहात् गुणासमवेतत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहादित्याशङ्कां समाधातुमाह—**संयोगी गुणान्यत्वे-सतीति**। गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य = गुणासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य। द्रव्य-मात्रसमवेतत्वं द्रव्याऽन्यासमवेतत्वे सति सकलद्रव्यसमवेतत्वम्, तत्र विशेष्यांश-प्रवेशे फलाभाव इत्यत आह—**द्रव्याऽन्यासमवेतत्वेत्यर्थ इति**। तथा च हेत्वधिकरणे कर्मणि वर्तमानस्य द्रव्याऽन्यासमवेताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदके द्रव्यान्यासमवेतत्वे संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-त्वेन संयोगत्वस्य पारिभाषिकाऽवच्छेदकत्वं सिद्ध्यतीति भावः।

ननु पारिभाषिकावच्छेदकत्वनिवेशकल्पेऽभावे व्याप्यवृत्तित्वाऽनिवेशेन व्याप्य-वृत्त्यभावेति दीधितिग्रन्थः सन्दर्भविरुद्धोऽत आह—**उक्ताभावानामिति**। एतेषामभावानामव्याप्यवृत्तित्वे द्रव्येऽपि तेषामभावः स्थास्यति, तथा च संयोगत्वविशिष्ट-सम्बन्धिद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेव गुणत्वादि स्यादिति, व्याप्यवृत्तिपदो-पादाने तु द्रव्ये न कदाचित्तेषामभाव इति सरलोऽर्थः।

इति यतीन्द्रस्वामिश्रीरामप्रपन्नाचार्यविरचितायां दीपिकायां
चक्रवर्तिलक्षणव्याख्यानं समाप्तम्।

❀ दीधितिः ❀

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्व-समानाधिकरणसाध्याभाववत्वकत्वम् ।

❀ जागदीशी ❀

प्रगल्भलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति—साध्यतावच्छेदकेति । स्वपदं हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुपरम् , तथा च यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्याभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं तद्धर्मवत्त्वं पर्यवसितम् । अवच्छेदकत्वञ्चेहाऽनतिरिक्तवृत्तित्वम् । व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावस्यैव साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसङ्गः । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ यावत एव हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य सत्तारूपसाध्यसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरतः—साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति । तथा च विशिष्टसत्ताऽभावस्य तादृशस्य विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वान्नातिप्रसङ्गः ।

❀ दीपिका ❀

प्रगल्भलक्षणद्वयमेकदोषेण दूषयितुमुपन्यस्यति दीधितौ—**साध्यतावच्छेदकेति** । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वं यस्य, तस्य भावस्तत्त्वमित्यर्थः । साध्यसामानाधिकरण्यम् = साध्याधिकरणवृत्तित्वम् ।

ननु अवच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः, हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे मानाभावात् । नापि अन्यूनवृत्तित्वम् , साध्यसामानाधिकरण्यस्य धूमादावपि सत्त्वेन तत्र च वह्नित्वेन घटाभावत्वस्यासत्त्वेन न्यूनवृत्तिकतया वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरत आह—**अवच्छेदकत्वं चेति** । तथा च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तियद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्याभावत्वं तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरिति फलितम् । अत्र यद्धर्मपदेन हेतुतावच्छेदको ग्राह्यः । वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमत्वावच्छिन्नहेतुसमानाधिकरणवह्नित्वेन घटाभावत्वं वह्नित्वावच्छिन्नवह्न्यधिकरणपर्वतादिनिरूपितवृत्तित्वानतिरिक्तवृत्ति वर्तते इति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणीभूतायोगोलकवृत्तिधूमाभावत्वस्य धूमत्वावच्छि-

ऽधिकरणपर्वतादिनिरूपितवृत्तित्वातिरिक्तवृत्तिकतया नातिव्याप्तिरित्याह— **व्यभिचारिणि त्विति** ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशफलमाह— **विशिष्टसत्तेति** । तथा च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाऽनिवेशे जातिसमानाधिकरणविशिष्टसत्ताऽभावे गुणाऽऽत्मकेऽधिकरणे सत्तारूपसाध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वेन विशिष्टसत्ताऽभावत्वस्य सत्ताऽऽत्मकसाध्यसामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तिकतया भवत्यतिव्याप्तिः । तन्निवेशे तु विशिष्टसत्ताऽभावस्य गुणादावेव वर्तमानत्वेन विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहेण नातिव्याप्तिरित्याह— **तथा चेति** । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशे चेत्यर्थः । तादृशस्य = हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणस्य ।

❀ जागदीशी ❀

अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं येन सम्बन्धेन साध्यता तेन सम्बन्धेन साध्याधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् , तेन द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणस्य ज्ञानाद्यभावस्य विषयतया ज्ञानाधिकरणे वृत्तावपि समवायेन ज्ञानसाध्यके द्रव्यत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः, न वा कालः प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वेषामेव साध्याभावानां साध्यवति काले कालिकसम्बन्धेन वृत्तावप्यतिप्रसङ्गः ।

❀ दीपिका ❀

ननु आत्मा ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यत्र समवायेन ज्ञानसाध्यके द्रव्यत्वहेतावतिव्याप्तिः, द्रव्यत्वाधिकरणे पृथिव्यादौ वर्तमानस्य ज्ञानाभावस्य विषयतासम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकीभूतज्ञानत्वावच्छिनाधिकरणपृथिव्यादिवृत्तित्वेन ज्ञानाभावत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तित्वादित्यत आह— **अत्र चेति** । प्रगल्भप्रथमलक्षणे चेत्यर्थः । तेन सम्बन्धेन = साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन । तेन = साध्यनिष्ठाऽऽधेयतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशेन । **नातिव्याप्तिरिति** । तथा च समवायसम्बन्धेन ज्ञानाधिकरणे आत्मनि ज्ञानाभावस्याविद्यमानतया न साध्यसामानाधिकरण्यमिति भावः ।

साध्यसामानाधिकरण्यघटकवृत्तितायां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशफलमाह— **न वेति** । तथा च तदनिवेशे साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन कालत्वाधिकरणे काले हेतुसमानाधिकरणकालत्वाभावस्य कालिकसम्बन्धेन वर्तमानतया कालः

प्रमेयत्वादित्यत्राऽतिव्याप्तिः स्यात्, तन्निवेशे तु कालिकेन वर्तमानत्वेऽपि स्वरूपेणाऽवर्तमानत्वान्न दोषः। नातिप्रसंगः = नातिव्याप्तिः।

ननु धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन साध्यवति पर्वते कालिकसम्बन्धेन धूमाभावस्य वर्तमानतया साध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वेनातिव्याप्तिसंभवे स्थलान्तरानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न—जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वे मानाभावेन साध्यवति पर्वते धूमाभावस्य केनापि सम्बन्धेनाऽवर्तमानत्वात्।

❀ जागदीशी ❀

साध्याभावनिष्ठं हेतुसामानाधिकरण्यमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रकृतहेतोर्यादृशाधिकरणं तत्र विशेषणतया वृत्तित्वरूपं बोध्यम्। तेनाऽयमात्मा ज्ञानादित्यादौ विषयतया ज्ञानस्य हेतोरधिकरणे वर्तमानस्याऽऽत्मत्वाद्यभावस्य, द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ च सत्तासमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहेऽपि नाऽव्याप्तिः। न वा कालः कालपरिमाणादित्यादौ हेत्वधिकरणे कालिकसम्बन्धेन वर्तमानस्य कालत्वादिसामान्याभावस्य साध्यवति दैशिकविशेषणतया वृत्तित्वविरहेऽपि क्षतिः।

❀ दीपिका ❀

अथैवमपि अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राऽव्याप्तिः, विषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य हेतोरधिकरणे पृथिव्यादौ वर्तमानस्याऽऽत्मत्वाभावस्य समवायेनाऽऽत्मत्वाधिकरणे आत्मनि वृत्तित्वाभावेन साध्यसामानाधिकरण्यविरहादित्यत आह—**साध्याभावनिष्ठमिति**। हेतुसामानाधिकरण्यम् = हेत्वधिकरणवृत्तित्वम्। यादृशपदं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपरम्। तेन = हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वप्रवेशेन। **आत्मत्वाभावस्येति**। अस्य अग्रेतनेन साध्यसामानाधिकरण्यविरहेऽपीत्यनेनान्वयः। तथा च हेतुतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धेन ज्ञानाधिकरणे आत्मनि आत्मत्वाभावस्यावर्तमानतया न हेतुसामानाधिकरण्यम्, अपि तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्य आत्मत्वत्वेन घटाभावादेरेव तस्य साध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वान्नाऽव्याप्तिः।

ननु वह्निमान् धूमादित्यत्र कालिकेन हेत्वधिकरणीभूतघटादौ वर्तमानस्य वह्निसामान्याभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहेण अव्याप्तिसंभवे तत्परित्यागे बीजाभाव इति चेन्न—जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानङ्गीकर्तृमते तत्राऽव्याप्तिविरहात्।

केचित्तु संयोगेन वह्न्यभावस्याऽव्याप्यवृत्तित्वेन साध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वाद् वह्न्यभावमादाय नाऽव्याप्तिरिति स्थलान्तरानुसरणमित्याहुः। अन्ये तु साध्यसामानाधिकरण्यस्य स्वरूपेण निवेशे एव वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः संभवति नाऽन्यथा, कालिकादिना वह्न्यभावे साध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वात्, अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र तूभयथैवाऽव्याप्तिरित्यभिप्रायेण स्थलान्तरानुधावनमित्याहुः। हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनफलमाह—**द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादिति**। तथा च तदनिवेशे सत्ताधिकरणे गुणे वर्तमानस्य द्रव्यत्वसामान्याभावस्य द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यविरहेण द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः, तन्निवेशे तु विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणे द्रव्ये वर्तमानो द्रव्यत्वत्वेन गुणाद्यभाव एव तस्य द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वान्नाऽव्याप्तिरिति। स्वरूपेण हेत्वधिकरणवृत्तित्वनिवेशफलमाह—**न वेति**। क्षतिः = अव्याप्तिः। तथा च तदनिवेशे कालः कालपरिमाणादित्यत्र समवायेन कालपरिमाणाधिकरणे काले कालिकसम्बन्धेन वर्तमानस्य कालत्वसामान्याभावस्य काले स्वरूपेण वृत्तित्वाभावेन कालत्वसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिः स्यात्, तन्निवेशे तु हेत्वधिकरणे काले स्वरूपेण वर्तमानो न कालत्वाभावः, अपि तु कालत्वेन घटाभावादिरेव, तस्य च काले स्वरूपेण वृत्तित्वेन साध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वान्नाऽव्याप्तिरिति भावः। न च धूमाधिकरणे पर्वतादौ कालिकेन वर्तमानस्य वह्निसामान्याभावस्य स्वरूपेण पर्वतादिवृत्तित्वविरहेण वह्निमान् धूमादित्यत्राऽप्यव्याप्तिसंभवे स्थलान्तरानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम्—जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वे प्रमाणाभावेन वह्न्यभावस्य केनापि सम्बन्धेन पर्वतवृत्तित्वविरहेण दोषाभावात्।

❀ जागदीशी ❀

साध्याभावस्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या बोध्यः। तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाऽभावाऽसत्त्वेऽपि साध्यस्य विशिष्टाभावादिकमादायैव लक्षणसंगमनान्न प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावताराऽसङ्गतिः। कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावस्य साध्यसमानाधिकरणत्वेऽपि द्रव्यमात्रसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः। कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके गगनाभावस्याभावे साध्ये यत्र प्रमेयत्वादिकं हेतुस्तत्र हेतुमति दैशिकविशेषणतया वर्तमानस्याऽऽकाशाभावात्मकस्य साध्याभावस्य साध्यवति दैशिकविशेषणतया वृत्तावपि

हेतुसमानाधिकरणस्य नित्यत्वादिसामान्याभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावतया तस्यैव साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः ।

❀ दीपिका ❀

अथ महानसीयत्वविशिष्टवह्न्यभावस्य वह्निघटोभयाभावस्य च हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वेन विनापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नं तादृशाभावमादायैव लक्षणसमन्वयसंभवे 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चे'ति ग्रन्थानुत्थितिप्रसङ्ग इत्यत आह—**साध्याभावस्त्विति** । पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या = साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन । एवञ्च महानसीयत्वस्य उभयत्वस्य वा वह्निसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपत्वाभावेन न विशिष्टाभावस्य निरुक्तोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य च निरुक्तसाध्याभावत्वम्, अपि तु वह्नित्वेन घटाभावादेरेवेति न तद्ग्रन्थानुत्थितिप्रसङ्ग इति बोध्यम् ।

तेन = साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव साध्याभावपदेन विवक्षणेन । भट्टाचार्यास्तु विशिष्टाभावो विशेष्यविशेषणसम्बन्धाभावरूपः, उभयाभावश्च परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाभावरूप इति मतेनेदं लक्षणम्, तेन न तद्ग्रन्थावताराऽसङ्गतिरित्याहुः ।

नन्वेवमपि कपिसंयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, सत्ताधिकरणे वृक्षे वर्तमानस्य कपिसंयोगाभावस्य कपिसंयोगरूपसाध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वादिति चेन्न—द्रव्याऽन्यासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणनिरुक्तसाध्याभावतया तस्य च साध्यसामानाधिकरण्यविरहादित्याह—**कपिसंयोगी सत्त्वादिति** । साध्यसमानाधिकरणत्वेऽपीत्यस्य नातिव्याप्तिरित्यनेनान्वयः । अतिव्याप्त्यभावे बीजमाह—**द्रव्यमात्रसमवेतत्वेति** । द्रव्यान्याऽसमवेतत्वेत्यर्थः ।

अथैवमपि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगगनाभावाभाववान् प्रमेयत्वादित्यत्र जन्यपदार्थान्तर्भावेण व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः, हेत्वधिकरणे घटादौ स्वरूपेण वर्तमानस्य गगनाभावात्मकसाध्याभावस्य साध्याधिकरणे गगनादौ स्वरूपेण वर्तमानसाध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वादिति चेन्न—नित्यत्वादिसामान्याभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणतया साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया च लक्षणघटकस्य साध्याधिकरणे गगनादौ वृत्तित्वविरहादित्याह—**कालिकसंबन्धेति** । गगनाभावस्याभावे = कालिकसम्बन्धेन गगनाभावो नास्तीति प्रतीति-

ग्राक्षिके । साध्यवति=नित्ये गगनादौ ; वृत्त्यापोत्यस्य नातिव्याप्तिरित्यनेनाऽन्वयः । अतिव्याप्त्यभावे बीजमाह—**हेतुसमानाधिकरणस्येति** । **निरुक्तेति** । साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यर्थः । साध्याधिकरणे नित्ये वर्तमानस्य घटाभावादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य नित्यत्वत्वे सत्त्वेन नित्यत्वत्वस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपत्वमिति । तस्यैव=नित्यत्वसामान्याभावस्यैव । सामानाधिकरण्यविरहात्=साध्याधिकरणे नित्ये गगनादौ वृत्तित्वविरहात् ।

ननु एतल्लक्षणस्य निर्दुष्टत्वेऽग्रिमलक्षणानुत्थानप्रसङ्ग इति चेदत्रोच्यते—प्रथमलक्षणेऽवच्छेदकत्वस्य प्रकारतया निवेशेन गौरवम्, द्वितीय लक्षणे चोद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयात्, उद्देश्यविधेयभावस्थले चोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनैव विधेयान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन संसर्गमर्य्यादयैव प्रमात्वस्याऽवच्छेदकत्वलाभ इति लाघवम् । किञ्च सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमते कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिश्च, तथा हि—साध्यसामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तित्वं च स्वव्यापकतत्कत्वरूपम्, तथा च यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापकं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरिति पर्यवसितोऽर्थः । एवञ्च सामानाधिकरण्यस्याऽव्याप्यवृत्तित्वमते कपिसंयोगाभावे साध्यसामानाधिकरण्याभावस्यापि सत्त्वेन कपिसंयोगसामानाधिकरण्यस्य कपिसंयोगाभावत्वाऽव्यापकत्वं सुस्पष्टमेवेत्याशयेन द्वितीयलक्षणप्रणयनम् ।

❀ दीधितिः ❀

यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं नास्ति तत्त्वं वा व्याप्तिरिति । तन्न । सर्वत्र साध्याभावपदवैयर्थ्यात् ।

❀ जागदीशी ❀

यत्समानाधिकरणेति । **यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमासामान्ये** इत्यर्थः । **तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव**प्रमाव्यक्तेः **साध्यवत्ताज्ञानाऽविरोधित्वेऽपि साध्यसामान्याभावप्रमाया** एव **साध्यवत्ताज्ञानविरोधितया नातिव्याप्तिः । व्यधिकरणधर्मावच्छि-**

न्नसाध्याभावस्य साध्यसामान्याभावत्वभ्रमदशायां पर्वतो न वह्निमानि-त्याकारकतद्बुद्धेः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वादसम्भवः स्यादतः—प्रमात्वो-पादानम् ।

❀ दीपिका ❀

यत्समानाधिकरणेति—दीधितिः । पर्वतो वह्नित्वेन घटाभाववानित्या-कारिका प्रमा 'पर्वतो वह्निमान्' इत्याकारकसाध्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धिका नास्ति, तादृशज्ञानस्य 'पर्वतो वह्न्यभाववान्' इत्याकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति वह्निमान् धूमादित्यत्र लक्षणसमन्वयः । अयोगोलकं धूमाभाववदित्याकारिका वह्निसमाना-धिकरणसाध्याभावप्रमा 'अयोगोलकं धूमवदि' त्याकारकसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धिकैवेति नातिव्याप्तिरपीति ।

ननु धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमत्वेन घटाभाववदयोगोलकमित्याकारिकायाः प्रमायाः 'अयोगोलकं धूमवदि'तिसाध्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाभावसत्त्वेनाऽतिव्याप्तिरित्यत आह—**प्रमासामान्ये इति** । तादृशप्रमात्वावच्छेदेनेत्यर्थः । अवच्छेदकत्वमिहा-पि पूर्वोक्तरीत्याऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् । तथा च तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूप-प्रमात्वस्य विशेष्यीभूतज्ञानत्वानतिरिक्ततया ज्ञानत्वस्य साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धक-वृत्तितया विशिष्टप्रमात्वस्यापि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकवृत्तित्वेनानतिरिक्तवृत्तित्वं दुर्घटमिति साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकाऽवृत्त्यधिकरणतानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकय-त्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमात्वकत्वमिति । पर्यवसितोऽर्थः । एवञ्च यत्समा-नाधिकरणसाध्याभावप्रमासामान्यान्तर्गतायां धूमसामान्याभावप्रमायां धूमवत्ताज्ञान-प्रतिबन्धकत्वमेवास्तीति धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः । तेन= सामान्यपदनिवेशेन ।

ननु लाघवात् यत्समानाधिकरणसाध्याभावज्ञानसामान्ये इत्येतावतैव साम-ञ्जस्ये प्रमापदोपादानं व्यर्थमित्यत आह—**व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नेति** । तथा च ज्ञानत्वमात्रनिवेशे वह्नित्वेन घटाभावे वह्निसामान्याभावत्वभ्रमदशायां 'पर्वतो वह्न्यभाववानि'त्याकारकभ्रमज्ञानस्यापि 'पर्वतो वह्निमान्' इति साध्यवत्ताज्ञानप्रति-बन्धकत्वेनासम्भव इत्यतः प्रमात्वोपादानम् । न च प्रथमोपस्थितयत्सामानाधि-करण्यदलस्य व्यावृत्तिमनुक्त्वा पश्चादुक्तस्य प्रमादलस्य व्यावृत्तिप्रदर्शनमनुचित-मिति वाच्यम्—असम्भवरूपगुरुतमदोषमाशंक्यैव प्रथमतस्तद्व्यावृत्तेः कथनात् ।

❀ जागदीशी ❀

प्रमात्वञ्चात्र भ्रमसामान्यभिन्नज्ञानत्वम्, नातस्तादृशबुद्धेरप्यंशतः प्रमात्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम्। ह्रदादौ वह्निसामान्याभावप्रमायाः साध्यवत्ताधीविरोधित्वादव्याप्तिरतो यत्समानाधिकरणेति। तच्च फलतः प्रमाविशेषणम्, तथा च यद्धर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यकसाध्याभावप्रमासामान्ये इत्यर्थः। तेन एतद्वृक्षत्वसमानाधिकरणस्य संयोगसामान्याभावस्यैव गुणे धर्मिणि प्रमायां साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेऽपि संयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ नाऽव्याप्तिः।

❀ दीपिका ❀

अथैवमपि निरुक्तभ्रमात्मकज्ञानस्याभावत्वांशे प्रमात्वात् प्रमापदोपादानेऽप्यसंभवो जागरूक एवेत्यत आह—**प्रमात्वञ्चेति**। भ्रमसामान्यभिन्नज्ञानत्वम् = नित्यज्ञानावृत्तिविषयिताशून्यज्ञानत्वम्। तथा च समानाकारकज्ञानीयविषयिताया ऐक्येन भ्रमीयविषयिताया नित्यज्ञानावृत्तित्वेन न पूर्वोक्तभ्रमात्मकज्ञानमादायासंभव इति भावः। अतः = भ्रमसामान्यभिन्नज्ञानत्वरूपप्रमात्वनिवेशात्। तादृशबुद्धेः = निरुक्तभ्रमज्ञानस्य, अंशतः = अभात्वांशे। **उक्तदोषेति**। असम्भवरूपदोषेत्यर्थः। अथ भ्रमसामान्यभिन्नत्वरूपप्रमात्वनिवेशेनैव निरुक्तभ्रममादायासंभवस्य वारणसम्भवे ज्ञानत्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न—'कामिनी घटवती' इत्यादौ 'घटत्वेन पटाभाववती कामिनो'ति जिज्ञासाया अपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेनाव्याप्तेरिति। यत्समानाधिकरणदलस्य फलमाह—**ह्रदादाविति**। तथा च यत्सामानाधिकरण्यदलानुपादाने 'ह्रदो वह्न्यभाववान्' इति साध्यसामान्याभावप्रमायाः 'ह्रदो वह्निमान्' इति साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः स्यादतस्तदुपादानमिति भावः।

अथैवमपि संयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्राऽव्याप्तिः, 'गुणः संयोगाभाववान्' इति हेतुसमानाधिकरणसाध्यसामान्याभावप्रमायाः 'गुणः संयोगी'ति साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वादित्यत आह—**तच्च फलत इति**। यद्धर्मावच्छिन्नेत्यत्र यद्धर्मपदं हेतुतावच्छेदकपरम्। एवञ्च गुणः संयोगाभाववानिति प्रमाया एतद्वृक्षत्वत्वावच्छिन्नवद्विशेष्यकत्वाभावेन नाव्याप्तिरिति भावः। तेन = यत्समानाधिकरणत्वस्य प्रमाविशेषणत्वाङ्गीकारेण।

अथैवमपि वह्नित्वेन घटाभाववत्पर्वतकालीनह्रदो वह्न्यभाववानिति बुद्धेः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वाद् वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिस्तदवस्थैवेति चेन्न- यद्धर्मावच्छिन्नवन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासामान्यं साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकं तद्धर्मवत्त्वमित्यत्र तात्पर्येण प्रकृते पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितवह्न्यभावनिष्ठप्रकारताया विरहेणाव्याप्तेरभावात् ।

ननु यद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकविशेष्यताकप्रमासामान्ये इत्यस्यैव सम्यक्त्वे मतुपा यद्धर्मावच्छिन्नवन्निष्ठविशेष्यताकत्वेन नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकप्रमासङ्ग्रहकरणमनुचितमिति चेन्न, वह्निमान्, वह्न्यभावादित्यादावतिव्याप्तिनिरासाय तस्यावश्यकत्वात् ।

यद्धर्मावच्छिन्नत्वोपादानेन द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ सत्तासमानाधिकरणद्रव्यत्वसामान्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि नाव्याप्तिः । हेत्वधिकरणत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम्, तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरित्यादिकं स्वयमूह्यम् ।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यत्साध्यवत्ताज्ञानं तद्विरोधित्वं वाच्यम्, तथा च गुणो न संयोगीति प्रमायाः गुणः संयोगीत्याकारकबुद्धिविरोधित्वेऽपि तादृशी साध्यवत्ताधीर्न हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यिका गुणत्वादेर्हेतुमदन्यवृत्तित्वादतो नोक्त दोष इति । तत्तुच्छम्, यत्समानाधिकरणा इत्यस्य व्यर्थतापत्तेः, साध्याभावप्रमासामान्ये यद्वन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानस्य विरोधित्वं नास्ति तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात्, जलादिधर्मिकवह्निसामान्याभावप्रमायाः साध्यवत्ताधीविरोधित्वेऽपि धूमवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यद्वह्निमत्ताज्ञानं तदविरोधित्वादेव वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यभावादिति दिक् ।

❀ दीपिका ❀

संयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्राऽव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वमन्यथा व्याचक्षाणानां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति । तादृशी=गुणः संयोगीत्याकारिका ।

अथ हेतुमद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वनिवेशेऽपि सकलदोषनिराससंभवे मात्रपदं व्यर्थम्। न च पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ प्रमेयत्वस्य हेतुमत्पर्वतवृत्तिधर्मतया प्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्निमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य 'प्रमेयं वह्न्यभाववदि'ति प्रमायां सत्त्वादव्याप्तिरिति वाच्यम्, प्रमेयत्वावच्छेदेन वह्न्यभावावगाहिज्ञानस्याप्रमात्वात्, प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावावगाहिज्ञानस्य प्रमात्वेऽपि तस्य प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन वह्निमत्त्वावगाहिज्ञानाविरोधित्वात्, तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्येन तदभावनिश्चयदशायामपि तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्येन तदवगाहिज्ञानसंभवादिति चेन्न, धर्मिविशेषनियन्त्रितप्रतिबन्धकत्वमते तद्धर्मसामानाधिकरण्येन तदभाववत्तानिश्चये तद्धर्मसामानाधिकरण्येन तदवगाहिज्ञानं प्रतिबन्धकम्, तथा च प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावावगाहि-'प्रमेयं वह्न्यभाववदि'ति प्रमायां प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यवगाहि-'प्रमेयं वह्निमदि'ति ज्ञानप्रतिबन्धकत्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेर्मात्रपदप्रवेशमन्तरा दुरुद्धरत्वात्, मात्रपदप्रवेशे तु प्रमेयत्वस्य हेतुमत्पर्वतमात्रवृत्तित्वाभावान्न दोषः। न चैवमपि हेत्वधिकरणवृत्तित्वे सति हेत्वधिकरणभिन्नावृत्तित्वमेव हेतुमन्मात्रवृत्तित्वम्, एवं च ज्ञेयत्वाधिकरणभिन्नत्वाप्रसिद्धौ वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकेवलान्वयिहेतावव्याप्तिरिति वाच्यम्, हेत्वभाववद्धर्मस्यैव हेतुमन्मात्रवृत्तिपदेन विवक्षणात्, हेत्वभावश्च स्वनिरूपिताधिकरणतावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्वृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः। केवलान्वयिनि तादृशसम्बन्धो व्यधिकरण एवेति दिक्। केचित्तु स्वव्यापकहेतुकत्वमेव हेतुमन्मात्रवृत्तिपदेन विवक्षितमिति न दोष इत्याहुः।

एतन्मतं दूषयति-**तत्तुच्छमिति**। यत्समानाधिकरणदलस्य वैयर्थ्ये हेतुमाह-**साध्याभावप्रमासामान्ये** इति। **यद्वन्मात्रेति**। हेतुमन्मात्रेत्यर्थः। यत्सामानाधिकरण्याप्रवेशे पूर्वमुक्ताया अव्याप्तेः परिहारमाह-**जलादिधर्मिकेति**। तथा च जलं वह्न्यभाववदित्याकारकप्रमायाः पर्वतो वह्निमानिति साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वाभावेन जलं वह्निमदिति ज्ञानस्य च भवदुक्तहेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वाभावेन वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याभावे यत्सामानाधिकरण्याप्रवेशेऽपि नाव्याप्तिरिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकरूपेण च साध्यवत्ताज्ञानं बोध्यम्, तेन 'पर्वतः समवायसम्बन्धेन न वह्निमान्' इति

प्रमायाः समवायेन वह्निमत्ताबुद्धिं प्रति पर्वतो महानसीयवह्निमान्नेति प्रमायाश्च संयोगेन महानसीयवह्निमत्ताबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः। प्रतिबन्धकत्वञ्चावच्छेदकधर्मवत्ता-ग्रहादिव्यावृत्तं ग्राह्यम्, तेन वह्निसामान्याभावावच्छेदकतया गृहीतस्य महानसीयवह्न्यभावादेः पर्वतादौ प्रमायाः संयोगसम्बन्धावच्छिन्नपर्वत-धर्मिकवह्निमत्ताबुद्धिविरोधित्वेऽपि नासंभवः।

❁ दीपिका ❁

अत्र चेति। प्रगल्भद्वितीयलक्षणे इत्यर्थः। तथा च साध्यवत्ताज्ञानेत्यस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञाने-त्यर्थः। प्रकारतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशफलमाह—**समवायसम्बन्धेनेति।** वह्निमत्ताबुद्धिं प्रतीत्यस्याग्रेतनेन प्रतिबन्धकत्वेऽपीत्यनेनान्वयः। अयमाशयः—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे समवायसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकवह्न्यभाववान् पर्वत इति प्रमायाः समवायेन वह्निमान् पर्वत इति ज्ञानप्रतिबन्धकत्वाद् वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः स्यात्, तन्निवेशे तु निरुक्त-ज्ञानस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्ब-न्धावच्छिन्नप्रकारताकत्वाभावेन साध्यवत्ताज्ञानपदेन ग्रहीतुमशक्यत्वात्, संयोगेन वह्निमानिति निरुक्तसाध्यवत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकत्वान्न दोषः।

साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशफलमाह—**पर्वतो महानसीयेति।** तदनिवेशे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकमहानसीयवह्न्यभाववान् पर्वत इति प्रमायाः संयोगेन महानसीयवह्निमानिति साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वाद् वह्निसाध्यक-धूमहेतावव्याप्तिर्दुर्वारैव, तत्प्रवेशे तु निरुक्तज्ञानस्य महानसीयत्ववह्नित्वोभयधर्माव-च्छिन्नप्रकारताकत्वेन साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताकत्वाभावेन नाव्याप्तिरिति भावः।

ननु महानसीयवह्न्यभाववान् वह्न्यभाववानिति भ्रमकालीन-महानसीयवह्न्यभाव-वाँश्च पर्वत इति प्रमाया वह्नित्वेन घटाभाववान् वह्निसामान्याभाववान् इति भ्रम-कालीन-वह्नित्वेन घटाभाववाँश्च पर्वत इति प्रमायाश्च 'पर्वतो वह्निमानि'ति साध्यवत्ता-ज्ञानप्रतिबन्धकतयासंभव इत्यत आह—**प्रतिबन्धकत्वं चेति।** अवच्छेदधर्मव-त्ताग्रहादिव्यावृत्तम् = ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नम्। तथा च महानसीयवह्न्यभाववान् पर्वत इति प्रमानिष्ठप्रतिबन्धकतायां महानसीयवह्न्यभाववान् वह्न्यभाववानिति